

Een eeuw zuivelindustrie in Zevenaar en de Liemers 1893 - 1992

Verslag van een historisch onderzoek

A. Vetter

Zevenaar najaar 1999

INLEIDING.

DEEL 1.

EEN KORT HISTORISCH OVERZICHT.

- Zuivelhistorie. 7
- Zuivelfabrieken in de Liemers. 7
- Zuivelonderwijs. 8
- Rijkszuivelconsulent. 10
- Begin van de zuivelmechanisatie. 11
- De melkcentrifuge of ontromingsmachine. 11
- De stoommachine en de zuivelindustrie. 11
- De pasteuriseermethode. 11

DE COÖPERATIEVE STOOMZUIVELFABRIEK "DE LIJMERS" EIGENDOM VAN DE LIEMERSE MELKVEEHoudERS VAN 1893 - 1898.

- Vereniging Coöperatieve Stoomzuivelfabriek "De Liemers". 13
- Jhr. O.C.J.C.L.M. van Nispen tot Pannerden de initiatiefnemer tot oprichting van de zuivelfabriek in 1893. 14
- Een brief aan het College van Burgemeester en Wethouders van Zevenaar. 14
- Het bestuur van de coöperatieve stoomzuivelfabriek "De Liemers". 15
- De zuivelwerkers van het eerste uur. 15
- De zuivelwerkzaamheden in de eerste jaren. 16

DE STOOMZUIVELFABRIEK "DE LIJMERS" IN HANDEN VAN DE DUITSE FIRMA A. WÖHRMANN EN ZONEN VAN 1898 - 1945.

- De zuivelwerkers komen en gaan. 18
- Directeuren van de zuivelfabriek tijdens de Wöhrmann periode. 18
- Inbeslagneming van de zuivelfabriek door de Staat der Nederlanden. 20
- Het Militair Gezag. 20
- De Raad voor het Rechtsherstel en Beheer. 20
- Het Beheersinstituut. 20

DE ZUIVELFABRIEK EIGENDOM VAN DE LIEMERSE MELKVEEHoudERS, PERIODE 1945-1992.

- Twee directeuren aangesteld door het Militair Gezag. 22
- De zuivelfabriek wordt eigendom van de Liemerse melkveehouders. 22
- De eerste zuiveldirecteur na de Tweede Wereldoorlog (1947 - 1961). 22
- R. van Slageren directeur van 1961 - 1980 en de overgang naar Coberco. 23
- De Zevenaarse dessertkazen Subenhara en Kernhem. 24
- Levensmiddelengroothandel Liegro B.V. 1967 - 1980. 25
- De laatste bedrijfsleider A.W. van Loon en sluiting van de zuivelfabriek in 1992. 27

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE ZUIVELFABRIEK 1893 - 1992, DE REGELMATIGE AANPASSINGEN EN VERBOUWINGEN.

- De oprichting van de stoomzuivelfabriek in 1893. 29
- De inrichting van de stoomzuivelfabriek. 29
- De "Zevenaar Dampfmolkerei". 30
- Het begin van het pasteuriseren in 1922. 31
- Een geheel nieuwe zuivelfabriek in 1929. 31
- Een stoommachine van 35 pk. 32
- De mogelijkheid van melkpoeder maken. 32
- Een moeilijke start na de Tweede Wereldoorlog. 33
- De bouw in 1951 van een 25 meter hoge fabrieksschoorsteen. 33
- De zuivelfabriek krijgt er in 1967 een levensmiddelengroothandel bij. 34
- Een nieuwe kaasmakerij en verbetering van de botermakerij in 1968. 35
- Aanpassing zuivelfabriek in 1979. 35
- De laatste bouwbedrijvigheid van Coberco Deli te Zevenaar in 1988. 35

DEEL II.

AGRARISCH ZEVENAAR AAN HET EIND VAN DE 19E EEUW.

- Inwoners en bestemming van de gronden. 37
- De veestapel. 37
- Landbouwvoertuigen en landbouwwerktuigen. 38
- Landgebruik door eigenaren. 38
- Landgebruik door pachters. 38

- Landbouwers en hun vee. 38
- Veefondsen. 39
- Verzekeringen ten behoeve van het bedrijf van de landbouwer en veehouder. 39
- De zuivelcoöperatie. 39
- Boerderijboter. 39
- Markten in Zevenaar. 39
- Het bouwland en de gewassen. 40
- Weiland en hooiland. 40

DE ZUIVELFABRIEK EN HET AFVALWATER, 1929 - 1933.

- Het vraagstuk van de riolering. 41
- De Hinderwet. 41
- Een stukje riolering. 41
- Een groot rioleringsplan. 41
- Het advies van het Rijksinstituut voor Zuivering van Afvalwater. 42
- Het vertrek van de gemeenteopzichter. 44
- Het standpunt van het gemeentebestuur van Zevenaar. 45
- De laatste poging van de rijksoverheid en de halsstarrige houding van de gemeente. 45
- Pas in 1951 aanleg rioolstelsel in Zevenaar en gemopper van de burgers. 46
- Van agrarische gemeente naar industriële bedrijvigheid. 47

NOTULEN, BRIEVEN EN VERSLAGEN PERIODE 1945 - 1947, OVER DE MOGELIJKE VOORTZETTING VAN DE STOOMZUIVELFABRIEK TE ZEVENAAR.

- Notulen van de oprichtingsvergadering van de coöperatieve stoomzuivelfabriek te Zevenaar. 49
- Brief aan de Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer. 50
- Verslag over 1945 van de commissie der op te richten zuivelfabriek. 50
- Notulen van de vergadering, die tot doel heeft de oprichting van een N.V. Zuivelfabriek op coöperatieve grondslag. 52
- Notulen van de vergaderingen van de Raad van Commissarissen. 53
- Verslag van de werkzaamheden na de ledenvergadering van 19 april 1946. 54
- Jaarverslag van 1946 van de N.V. Zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar. 55

- Notulen van de algemene vergadering van aandeelhouders van de N.V. Zuivelfabriek
- "De Liemers" te Zevenaar van 11 april 1947. 56

POGINGEN TOT SAMENWERKING VAN ZUIVELFABRIEKEN IN DE LIEMERS.

- De zuivelfabrieken van Zevenaar en Amhem 1960. 58
- De zuivelfabrieken van Didam, Herwen en Zevenaar 1961. 59
- Overige samenwerkingsvormen. 60
- Coberco: van dorpscoöperatie tot multinational. 61

DEEL III.

HET BESTUUR EN DE MEDEWERKERS VAN DE ZUIVELFABRIEK.

- De commissarissen. 63
- Het personeel. 65
- De melkventers. 65

MELKRIJDERS, MELKRITTEN EN DE VELE VERANDERINGEN.

- De melkrijders. 68
- De melkbussen. 70
- Wenken voor 't gebruik van luchtbanden. 70
- Kwaliteitsonderzoek van de melk. 71
- Instructies voor de melkleveranciers in 1914. 71
- Algemene regelen voor het handmelken. 72
- Nogmaals een instructie voor de melkleveranciers, nu uit 1947. 73
- Machinaal melken vereist reinheid. 73
- Voorwaarden van aanbesteding van melkritten van de N.V. Zuivelfabriek "De Liemers"
- te Zevenaar, voor de periode 1948 - 1949. 74
- De rijdende melkontvangst. 75
- Het afhaken van veel melkveehouders door de invoering van de koeltank. 75
- Melkveehouderij een gezinsbedrijf. 77

BIJLAGEN.

- De melkveehouders in 1959: hun naam, melkbusnummer en woonplaats. 78
- Het personeel van de zuivelfabriek 1945 - 1992. 82

DEEL IV.

HET ZUIVELFABRIEKJE VAN H. M. BRANDSMA TE ZEVENAAR, 1926 - 1942/1943.

- Hoe de Brandsma's naar Didam en Zevenaar kwamen. 84
- Het ontstaan van het zuivelfabriekje van H.M. Brandsma. 85
- De plaats van het zuivelfabriekje. 85
- De gebruikelijke procedure van de gemeente. 86
- Over het kort bestaan van het zuivelfabriekje.86

BIJLAGEN.

- Honderd jaar zuivelindustrie in beeld. 88 (Overzicht van de afbeeldingen).

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN EN LITERATUUR. 130

PERSONEN- EN ZAAKREGISTER. 132

Zevenaar De Liemers

INLEIDING.

De Nederlandse zuivelindustrie staat alweer geruime tijd volop in de belangstelling, onder andere door de vrij recente (december 1997 fusie van vier grote zuivelondernemingen: de Coberco (Zutphen), Friesland Dairy Foods (Leeuwarden), de Twee Provinciën (Workum) en de Zuid-Oost Hoek (Oosterwolde). Deze nieuwe combinatie en zuivelgigant "Friesland Coberco Dairy Foods", werd in één keer een van de vijf grootste zuivelconcerns van de wereld. Het bedrijf is met 12000 werknemers goed voor een omzet van negen miljard gulden per jaar.

Achteraf gezien maakt ook de gewezen zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar (die 100 jaar heeft bestaan), onderdeel uit van de voornoemde fusie. Immers, de zuivelfabriek te Zevenaar in de Liemers kan worden gezien als de bakermat van een dessertkaas namelijk de Subenhara, ontwikkeld door de Zevenaarse zuiveldirecteur R. van Slageren, welke dessertkaas nog steeds door Coberco te Markelo wordt geproduceerd. Een andere dessertkaas, de Kemhem, beleefde in Zevenaar weer een opbloeiperiode en maakt nu met succes deel uit van het kaasassortiment van het Coberco concern. Hoe dit allemaal in zijn werk ging maakt onder andere deel uit van dit boek.

Door de eeuwen heen en in verschillende culturen werd de zuivelbereiding op diverse manieren ingevuld. In dit boek wordt een periode van een eeuw beschreven, toen Zevenaar een bescheiden zuivelindustrie kende. Temeer lijkt deze beschrijving zinvol, omdat het gebouwencomplex van de zuivelfabriek "De Liemers" reeds van de aardbodem is verdwenen en de plaats nu wordt ingenomen door het woon- en zorgcentrum de Pelgromhof. Daarom is een herinnering aan dit stukje industrieel erfgoed alleen nog maar mogelijk door de honderdjarige zuivelgeschiedenis op schrift vast te leggen. Deze studie van het verleden, in dit geval het nogal jonge industriële verleden van de zuivelindustrie in de Liemers; valt reeds onder de noemer industriële archeologie.

Om het overzicht van de zuivelgeschiedenis enigszins ordelijk te laten verlopen, is dit verslag van het historisch onderzoek in vier delen opgebouwd. En ieder deel bevat enige hoofdstukken. Omdat de zuivelfabriek honderd jaar lang deel heeft uitgemaakt van de Zevenaarse en Liemerse gemeenschap, loopt als een rode draad de desbetreffende geschiedenis van Zevenaar en de Liemers door het verhaal heen.

Deel I, behandelt de historie van de technische vooruitgang, die grote invloed heeft gehad op de zuivelindustrie. Er wordt een kijkje genomen bij het zuivelonderwijs. En vervolgens worden de drie perioden, qua rechtsvorm en bestuurlijke ontwikkeling, van de zuivelfabriek "De Liemers" geschetst. Het eerste deel wordt afgesloten met het verhaal van de bouwgeschiedenis van de zuivelfabriek.

Deel II, begint met een overzicht van het agrarisch Zevenaar aan het eind van de 19e eeuw, immers de melkveehouderij kan hiervan niet los worden gezien. En in die tijd begon de zuivelfabriek in Zevenaar haar bestaan. Vervolgens zijn in dit deel enkele fragmenten geschilderd, die voor de zuivelfabriek van wezenlijk belang zijn geweest en veel inventiviteit en energie van het bestuur van de zuivelfabriek hebben gevraagd. Omdat de zuivelbedrijvigheid veel raakvlakken

heeft met de bestuursorganen van de overheid, is waar nodig een kijkje gegund bij het functioneren van die overheid.

Deel III, laat zien hoe de melkveehouders in het leveringsgebied van de zuivelfabriek in de Liemers, de twee keer per dag gegeven melk van de koe op de bedrijven verwerkten om vervolgens te worden geleverd aan de zuivelfabriek. Hoe het handmelker overging naar het machinaalmelken en de melkbus werd vervangen door de koeltank. En de dagelijkse melkritten overgingen naar de zogenaamde rijdende melkontvangst. Ook wordt een opgave gedaan van alle melkveehouders, die melk leverden aan de zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar.

Deel IV, beschrijft het zuivelfabriekje van H.M. Brandsma, een particuliere zuivelonderneming die maar 15 jaar heeft bestaan. De ondernemer speelde echter een belangrijke rol om de zuivelfabriek "De Liemers", kort na de Tweede Wereldoorlog, voor de ondergang te behoeden.

Vervolgens gaan dank en waardering uit naar de archivaris J.Th.M. Giesen van het Streekarchivariaat de Liemers en Doesburg te Zevenaar, die als geen ander de weg weet in "zijn" archief. De heemkundige A.W.A. Bruins te Zevenaar, die mede de richting heeft aangewezen, hoe het archiefonderzoek het meeste resultaat kan opleveren. En degenen die er in toestemden om geïnterviewd te willen worden. Van hen zijn belangrijke gegevens verkregen. Hun namen staan vermeld onder de rubriek "Vraaggesprekken" elders in het boek.

Door onvoorziene omstandigheden is de uitgave van het verslag van dit historisch onderzoek later en in een eenvoudiger vorm verschenen dan aanvankelijk de bedoeling was. Verzoeken om een geldelijke bijdrage bleven zonder resultaat. Om de kosten van deze uitgave zoveel mogelijk te beperken, is geen gebruik gemaakt van deskundigen die de lay-out, vormgeving, zet- en drukwerk voor hun rekening hadden kunnen nemen. Vandaar de wat minder ogende uitgave die thans voor u ligt. Moge het u echter niet weerhouden er nader kennis van te nemen.

Zevenaar, najaar 1999. A. Vetter.

DEEL 1.

EEN KORT HISTORISCH OVERZICHT.

Zuivelhistorie.

De mens weet al sinds de prehistorie, dat uit melk de producten boter en kaas kunnen worden bereid. Door de room uit de melk te verwijderen kan van de room boter worden gemaakt. Het kaas maken is niets meer dan de melk laten staan waardoor deze vanzelf zuur en dik wordt. Wanneer uit deze substantie het vocht wordt verwijderd, blijft een zachte massa over het begin van de kaasbereiding.

De zuivelbereiding, onder andere het maken van boter en kaas, is heel lang een ambachtelijke bezigheid geweest die op de boerderij werd uitgeoefend. Het was in belangrijke mate de taak van de boerin en haar helpsters. Op de boerderij werd de boter voor eigen gebruik gemaakt en in mindere mate bereid om te verhandelen.

De weidestrecken van Friesland en van Noord- en Zuid-Holland zijn al eeuwenlang gebieden waar de melkveehoudende boeren de kennis hebben om van hun koeien hoge melkgiften te krijgen. De Friese boeren bereikten bovendien een hoge graad van kennis, wat betreft de boterbereiding waardoor de Friese boter van goede kwaliteit was. Zo begon men al in de 17e eeuw boter te exporteren naar Londen. In de 19e eeuw kwamen daar nog andere snel groeiende Engelse steden bij. Het was in die tijd gebruikelijk de boter te vershippen in houten standaardvaten van 40 kilo. Omdat veel boeren, buiten Friesland, binnen enkele dagen te weinig boter maakten om een vat van 40 kilo te kunnen vullen, werden op allerlei markten losse kluiten boter van uiteenlopende kwaliteit aangevoerd en deze werden door boterhandelaren opgekocht. Met deze boter, verschillend van aard, vulde men de standaardbotervaten. Hierdoor ontstond boter van minder goede kwaliteit, hetgeen op de Engelse botermarkt aan het eind van de 19e eeuw niet zonder gevolgen bleef. Denemarken was in staat boter te exporteren van betere kwaliteit en nam de leidende positie van Nederland over wat betreft de boterafzet op de Engelse markt. In Denemarken was men toen verder gevorderd met de zuivelbereiding en het zuivelonderwijs dan in Nederland.

Het antwoord van het gedupeerde Friesland liet niet lang op zich wachten. De Friesche Maatschappij van Landbouw ging in 1878 zelf polshoogte nemen in Denemarken. Dat resulteerde, na terugkeer in Friesland, in een betere zuivelbereiding ondersteund door een structureel opgezet zuivelonderwijs. Het ligt dan ook voor de hand, dat de eerste (particuliere) stoomzuivelfabriek "Freia" in Nederland in 1879 in het Friese Veenwouden werd opgericht.

In het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem is op 10 juli 1991 de eerste steenlegging verricht en is minutieus "Freia" weer opgebouwd, als een herinnering aan het ontstaan van de Nederlandse zuivelindustrie.

Omstreeks 1886/1887 begon in het Friese Warga de zuivelbereiding in de eerste coöperatieve stoomzuivelfabriek van Nederland.

Eind vorige eeuw leverde Friesland veel zuiveldeskundigen aan beginnende stoomzuivelfabrieken elders in het land.

Zuivelfabrieken in de Liemers.

Zo kreeg de eerste coöperatieve stoomzuivelfabriek in Gelderland in 1891 te Didam een Friese zuivelvakman van de stoomzuivelfabriek uit Roordahuizum.

In deze periode ontstonden ook in de Liemers andere stoomzuivelfabrieken. Didam zoals reeds vermeld in 1891 (-1970), Doesburg in 1892 (-1914), Zevenaar in 1893 (-1992) aan de Molenstraat; met als directeur ook een Friese zuiveldeskundige, Angerlo in 1894 (-1974) en Wehl in 1894 (-1968). En enige jaren later Herwen in 1907 (-1961), Groessen in 1912 (1931), Lobith (de zuivelfabriek stond in Tolkamer) in 1918 (-1958), Zevenaar in 1927 (1942/1943) zuivelfabriekje van Brandsma en Duiven in 1931 (-1951). Het jaartal tussen haakjes is het opheffingsjaar van de betreffende zuivelfabriek. Het kan voorkomen, dat het slopen van een fabriek jaren later is dan de opheffing van de zuivelactiviteiten; de fabriek is dan voor andere doeleinden gebruikt voordat het gebouw werd afgebroken.

De namen van de zuivelfabrieken in de Liemers veranderden nog wel eens. Dat hing af van de rechtsvorm waarin de zuivelbedrijvigheid was gegoten. Meestal was het een coöperatie, soms een firma of naamloze vennootschap en ook door samenvoeging kon de naam van een zuivelfabriek wijzigen. Uit onderzoek zijn de volgende namen van zuivelfabrieken bekend. Annerlo: Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Angerlo-Eldrik, later gingen Angerlo en Dieren samen en toen was de naam Coöperatieve Zuivelvereniging Andi. Didam: Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Didam, veranderde in Didamsche Coöperatieve Roomboterfabriek. De aan de Spoorstraat gelegen zuivelfabriek is in 1974 gesloopt. Doesburg: Stoomroomboterfabriek. Duiven: Zuivelfabriek De Volharding. De eigenaar W. Driessen verkocht in 1951 zijn zuivelfabriek aan de CAMIZ te Arnhem. Groessen: Coöperatieve Roomboterfabriek Sint Antonius. In 1931 verkocht aan de Coöperatieve Amhemsche Melkinrichting en Zuivelfabriek (CAMIZ). Nijenhuis, een rijwielhandelaar, nam het gebouw daarna in gebruik. Herwen: Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Herwen en Aerdt. Lobith: Coöperatieve Zuivelfabriek & Melkinrichting en later genoemd de Coöperatieve Zuivelfabriek Lobith - Tolkamer. Wehl: Coöperatieve Zuivelfabriek Wehl. Later was in het complex de veevoederfabriek en fouragehandel van Beuker gevestigd. In juni 1979 werd het complex afgebroken en daarvoor was Beuker al met zijn handel verhuisd naar Doetinchem. Zevenaar (1): Coöperatieve Stoomzuivelfabriek De Lijmers, Zevenaarer Dampfmolkerei, Zuivelfabriek A. Wöhrmann en Zonen, N.V. Stoomzuivelfabriek Zevenaar, N.V. Stoomzuivelfabriek De Liemers, N.V. Zuivelfabriek Zevenaar, N.V. Zuivelfabriek De Liemers, Coberco Deli. Zevenaar(2): Zuivelfabriek H.M. Brandsma.

In het jaar 1900 telde Gelderland 88 zuivelfabrieken. Qua rechtsvorm als volgt verdeeld: 51 coöperatieve en 37 particuliere zuivelfabrieken. Tot 1940 zou het aantal zuivelfabrieken nog blijven toenemen. In dat jaar telde Gelderland ongeveer twee maal zoveel zuivelfabrieken dan in 1900. Na de Tweede Wereldoorlog nam het aantal zuivelfabrieken tengevolge van fusies/schaalvergroting gestaag af. In de Liemers zijn de 10 zuivelfabrieken die er ooit zijn geweest, allemaal verdwenen. De laatste zuivelfabriek in de Liemers Coberco Deli te Zevenaar sloot haar poort in 1992, waarna de dessertkazenproductie van de kruidenkaassoort Subenhara en de roodbacteriekaassoort Kernhem te Markelo werd voortgezet. In heel Gelderland bestaan nu nog slechts 8 zuivelfabrieken, die zo groot zijn geworden dat men al de geproduceerde melk van Gelderland kan verwerken. Deze 8 zuivelfabrieken zijn gevestigd in: Amhem, Borculo (Borculo Domo Ingrediënts, dit is een weifabriek), Lochem, Nunspeet, Nijkerk, Steenderen, Varsseveld en Winterswijk. Op de zuivelfabriek in Nunspeet na (die is van Nestlé Zwitserland, het grootste zuivelconcern in de wereld), zijn de zuivelfabrieken allemaal van Coberco.

Het zuivelconcern Coberco werd in 1965 opgericht. De oorspronkelijke vennootschap onder firma ontstond uit het samengaan van de CONDENSfabriek in Deventer, de melkpoedertabrick BERKELSTROOM in Lochem en COMEGO in Zutphen. Vijf jaar na de oprichting werd de vennootschap op aandrang van de boeren omgezet in een coöperatieve vereniging en kreeg het de officiële naam "Coöperatieve Melkproductenbedrijven Coberco GA". In dat jaar werd ook de frisdrankenonderneming Riedel in Ede een onderdeel van Coberco.

In 1997 vond in Nederland een zuivelfusie plaats van vier grote zuivelondernemingen: de Coberco (Zutphen), Friesland Dairy Foods (Leeuwarden), de Twee Provinciën (Workum) en de Zuid-Oost Hoek (Oosterwolde). Deze nieuwe combinatie (met de naam Friesland Coberco Dairy Foods) werd in één keer een van de vijf grootste zuivelconcerns in de wereld. De vier grootste zuivelconcerns in de wereld in volgorde van omvang zijn: nummer een Nestlé Zwitserland, dan Kraft USA, vervolgens Dairy Farmers of America en nummer vier Danone Frankrijk.

Op basis van het aantal werknemers (in 1998) is Friesland Coberco Dairy Foods de op één na grootste coöperatie van Nederland, met 12.000 werknemers en met 15.000 ledenmelkveehouders. De grootste coöperatie is de Rabobank met 40.927 werknemers.

Door de voornoemde zuivelfusie beheerst Friesland Coberco Dairy Foods het Noorden en het Oosten van Nederland.

Zuivelonderwijs.

De landbouworganisaties hadden zich steeds veel moeite getroost de melkveehouders de kennis van een goede zuivelbereiding bij te brengen. Ook aan de hygiëne, die hierbij betracht moest worden, werd voortdurend veel aandacht besteed. Zo richtte in 1889 de Geldersch - Overijsselsche Maatschappij van Landbouw een ambulante zuivelschool op. De landbouwleraar J.J. van Weydom Claterbos, van voornoemde zuivelschool, hield al in 1890 in Zevenaar een voorlichtingsavond met als onderwerp "Boterbereiding". Er waren 51 toehoorders (waaronder 6 vrouwen en meisjes).

De voornoemde landbouwleraar was directeur van een zuivelfabriek in Kampen en had in Groningen de Landhuishoudkundige School doorlopen en in Wageningen les gegeven aan de in 1876 opgerichte Rijkslandbouwschool wat later de Landbouwuniversiteit Wageningen (LUW) werd.

De ter plaatse gevestigde dorpsonderwijzers met de akte landbouw- of tuinbouwkunde L.O. (Lager Onderwijs) droegen in die tijd ook bij om de boerenzoons (vanaf 15 jaar en ouder) en hun vaders enige kennis over te dragen wat betreft onder andere: bemestingsleer, dierkunde, kennis van de grond, landbouwboekhouden, natuurkundig onderwijs, plantenteelt, plantkunde, scheikundig onderwijs, veeteelt en zuivelbereiding. Het voornoemde onderwijs hield zoveel mogelijk rekening met de behoeften van het bedrijf in de omgeving van de plaatsen, waar de cursussen werden gegeven. Deze zogenaamde algemene landbouw- en tuinbouwwintercursussen werden gedurende 2 achtereenvolgende winterhalvjaren (van september tot in maart) gegeven en werden door de rijksoverheid gesubsidieerd. Het leerplan van de cursus in landbouwboekhouden in bijvoorbeeld het winterhalfjaar 1930/1931, zag er als volgt uit. De cursus bestond uit 12 lessen van 2 uur. En het doel van de cursus was het aanleren van een eenvoudige boekhouding, zodat de landbouwer zijn bedrijfsinkomen kon vaststellen, een overzicht van het bedrijf kreeg en enig inzicht in de rentabiliteit van de verschillende bedrijfsonderdelen. De leerstof bestond uit het aanbrengen van juis-

te begrippen omtrent: bedrijfsinkomen, bedrijfsbezit, afschrijvingen, enz. Vervolgens het aanleren van het bijhouden van een dagboek, kasboek (met kolommen voor diverse bedrijfsonderdelen) en het opstellen van een inventarisstaat. En tenslotte het opmaken van de "eindrekening" met behulp van de gegevens van de inventarisstaat en kasboek.

Later kwamen er nog speciale cursussen, waar bepaalde onderdelen op het gebied van land en tuinbouw werden onderwezen, zoals gezondheidsleer van het vee, handmelken, hoefbeslag, kunstmatige inseminatie, veeverloskunde, veevoeding, en op het gebied van de mechanisatie (electriciteitsleer, kennis van land- en tuinbouwwerktuigen, machinaal melken en motorkennis). Deze cursussen werden gegeven door gediplomeerde vakonderwijzers en mensen uit de praktijk.

Het landbouwdagonderwijs, in schoolse vorm, kwam in de Liemers pas laat op gang. Het ging toen uit van de provinciale landbouworganisaties de Aartsdiocesane R.K. Boeren- en Tuindersbond (A.B.T.B.); zo werd in 1948 in Groessen de lagere land- en tuinbouwschool opgericht, met als hoofd P.J. Kunnen; en in 1955 lagere land- en tuinbouwscholen in Wehl en Zevenaar (aan de Slenterweg in Ooy), met als hoofd respectievelijk M.H. Engels en van der Peet. Tenslotte dient vermeld te worden, dat in Didam een middelbare landbouwschool is geweest; aan deze R.K.M.L.S. was van 1929 tot 1961 een afdeling tuinbouw verbonden. Vanaf 1920 had Didam een R.K. landbouwwinterschool, met als directeur Ir. H.J.M. Verhey. Genoemde scholen zijn inmiddels opgeheven. Tegenwoordig kan men te Doetinchem opleidingen volgen, namelijk bij het Agrarisch Opleidings Centrum (AOC) Oost.

In 1998 verscheen een boek van de hand van G.A.J. Willemsen met als titel "Ooyse School 1898 - 1998", uitgegeven door de Cultuurhistorische Vereniging Zevenaar. In dit boek werd onder andere aandacht besteed aan de periode, dat voornoemde school in gebruik was als Lagere Landbouwschool.

In 1904 werd in Bolsward de eerste Rijks Hogere Zuivelschool opgericht. Deze school leverde vakbekwame zuiveldeskundigen af voor de hogere functies in de zuivelindustrie. Vele jaren later, in 1947, ging in Den Bosch een soortgelijke school van start namelijk de R.K. Zuivelschool. Deze scholen gaven theoretisch onderwijs, met het doel grondig onderlegde leiders van zuivelfabrieken te vormen. Beide scholen verzorgden een vierjarige cursus inclusief 1 jaar praktijk tussen het 2e en 3e leerjaar. Bovendien moest men ten minste 1 jaar praktisch hebben gewerkt, alvorens tot de school te kunnen worden toegelaten. In de tegenwoordige tijd zou een dergelijk schooltype tot het Hoger Beroepsonderwijs worden gerekend. De afgestudeerden mogen voor hun naam de titel ing. voeren (ingenieur van een hogere school). De genoemde school in Bolsward is in de huidige tijd omgevormd tot de Agrarische Hogeschool Friesland, waar men onder andere levensmiddelentechnologie kan studeren.

Gekomen aan het eind van deze paragraaf, die handelt over het "Zuivelonderwijs", is het goed op te merken, dat de regionaal verschijnende kranten (meestal weekbladen) ook veel hebben bijgedragen aan het vermeerderen van de kennis van de agrarische bevolking. Vaste rubrieken met verschillende namen dienden voor dit doel, met namen als: "Land- en Tuinbouw", "Voor Boer en Boerderij" en "Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening". Vooral "De Liemers, Katholiek Streekblad voor het Dekenaat Zevenaar", van de drukkers - uitgeverij de Gebr. Leonards te Didam, blonk uit door gedegenheid van de artikelen op het gebied van de land- en tuin-

bouw, veeteelt en dergelijke. Daarnaast uiteraard ook vakbladen als "De Boerderij" en "Boer en Tuinder".

Rijkszuivelconsulent.¹

Ook de rijkszuivelconsulent voor de provincie Gelderland A. Hylkema, stimuleerde het zuivelonderwijs in Gelderland sterk. Met ingang van 1 april 1920 was A. Hylkema wonende te Zutphen benoemd tot rijkszuivelconsulent van de provincie Gelderland. Zijn benoeming werd toen ter kennis gebracht van de gemeentebesturen in Gelderland en de Commissie van Toezicht op het Zuivelconsulentschap in Gelderland, de Commissie tot bevordering ter verbetering van het Rundvee in Gelderland, de Geldersch - Overijsselsche Maatschappij van Landbouw en de R.K. Aartsdiocesanen Boeren- en Tuindersbond te Amhem. De taak van de rijkszuivelconsulent was het verbeteren van de zuivelbereiding. Ondermeer door het geven van zuivelcursussen en de zuivelfabrieken van advies dienen op technisch, organisatorisch, bouwkundig, boekhoudkundig, administratief en financieel gebied.

Het "melkonderwijs" had uiteraard de bijzondere aandacht van de rijkszuivelconsulent. Het onderwijs in handmelken werd gegeven in de vorm van praktische cursussen op een boerderij door de zogenaamde "voormelkers", jonge boeren die daar speciaal voor waren opgeleid. Later nam de lagere landbouwschool het melkonderwijs in haar lesprogramma op. Men richtte daarvoor een speciaal melklokaal in met "kunstkoeien", terwijl de laatste lessen aan de levende koe op de boerderij werden gegeven door de eerder genoemde voormelkers. In de jaren zestig werd het onderwijs in handmelken geleidelijk verdrongen door het onderwijs in machinaal melken.

In "De Liemers, Katholiek streekblad voor het Dekenaat Zevenaar", van 9 juni 1951, stond in de rubriek "Voor Boer en Boerderij" een bericht van de rijkszuivelconsulent voor Gelderland. Het artikel ging over "Examens voormelkers Gelderland, 1950 - 1951" en enigszins ingekort kwam de mededeling op het volgende neer: "De cursussen ter opleiding van voormelkers in Gelderland zijn dezer dagen geëindigd. In totaal hebben daaraan 39 personen deelgenomen, dit is ongeveer het dubbele van het aantal van het voorgaande jaar. De examens zijn afgenomen door de Commissie van Zuivelleraren met als arbiters medewerkers van het Rijkszuivelconsulentschap voor Gelderland. Aan 36 van hen kon het diploma worden uitgereikt door de rijkszuivelconsulent Ir. Schaafsma en de adjunct-consulent Ir. Tiersma. De rijkszuivelconsulent heeft daarbij de geslaagde toekomstige instructeurs met klem gewezen op 't nog steeds toenemend belang van de kennis van goed handmelken, in verband ook met de komende algemene uitbetaling naar kwaliteit en vooral ook voor hen, die tot de aanschaffing van een melkmachine zijn overgegaan. Als voorzitter van de Commissie voor verbetering van Melkwinning en Stalinrichting in Gelderland sprak G.J. Wuestenenk tot de nieuwe meestermelkers, hen op 't hart drukkende, de verkregen bevoegdheid door voortgezette toewijding steeds vruchtbaarder voor anderen te maken. Tot de veehou-

---

¹ De zuivelconsulentschap was er eerder. In Gelderland vanaf 1897 (Overijssel 1900) Ze waren in dienst van de G.M.v.L (regionale Landbouworganisaties). In 1913 werden ze Rijkszuivelconsulent. 1e in Gelderland was H.B. Hylkema (1896-1905) de 2^e B. vd. Burg (1905-1912) en 3^e A Hylkema (1912 -'49) 4^e Ir. J.H.A. Schaafsma ('51-??) zie verder de tekst!

Directeur Hylkema (geb. 1858) had enige tijd in Denemarken doorgebracht en was daar ook werkzaam geweest bij de boterbereiding. Op 23 jarige leeftijd vergezelde hij een Deense boterinstructeur (ook wel "wandelleraar" genoemd) als gids en tolk op diens tocht langs Friese boerderijen om nieuwe vakkennis over te dragen. Zo kreeg Hylkema zuivelkennis uit de eerste hand. Hij werd in 1888 directeur van de zuivelfabriek in Irnsum (Fr.) In 1898 werd hij benoemd tot zuivelconsulent in Gelderland. Hylkema was auteur van het gezaghebbende "Leerboek der Zuivelbereiding".

ders, die hun bedrijven voor cursussen en examens beschikbaar hadden gesteld, zijn woorden van welgemeende waardering geuit. Wat betreft het gebied van de Liemers, mochten de volgende personen (allen afkomstig van Didam) het diploma in ontvangst nemen: G.W. Rasing, B.J. Roozendaal en G.H. Wienholts".

De voornoemde rijkszuivelconsulent A. Hylkema werd later opgevolgd door Ir. J.H.A. - Schaafsma, die bij het Rijksinstituut voor Zuivering van Afvalwater (RIZA) werkte. In het hoofdstuk: De zuivelfabriek en het afvalwater 1929 - 1933 komt hij nog uitvoerig aan het woord, in zijn functie als ambtenaar van het RIZA. De taak van de zuivelconsulent was inmiddels uitgebreid, hij adviseerde de zuivelfabrieken nu ook op het gebied van het afvalwater. Nadat Ir. J.H.A. Schaafsma zijn tijd had uitgediend, werd hij opgevolgd door A.W. de Graaf. De laatste zuivelconsulent van Gelderland was J.H.M. Scheltinga. Omdat het aantal zuivelfabrieken steeds minder werd, was er ook geen behoefte meer om nog een rijkszuivelconsulent aan te stellen.

Begin van de zuivelmechanisatie.

Een aantal economische factoren was onder andere oorzaak van de trage start van de industrialisatie in ons land. De stoommachine was voor brandstof aangewezen op steenkool. Door de hoge accijns die op deze brandstof werd geheven en de hoge transportkosten van de steenkool, werkten deze factoren vertragend op de ontwikkeling van de mechanisatie in Nederland. Ook de invoerrechten die op geïmporteerde stoommachines werden geheven zorgden mede voor het traag op gang komen van de mechanisatie in Nederland. In Engeland begon de industriële revolutie eind 18e eeuw. Op het vaste land van Europa begon dat later: België na 1815, Duitsland tussen 1850 - 1870 en Nederland als laatste in de rij, omstreeks 1880.

De reeds genoemde stoommachine leverde een belangrijke bijdrage aan de opkomst van de industrialisering. Door toedoen van James Watt (1736 - 1819) was de stoommachine geschikt gemaakt voor het aandrijven van allerlei werktuigen. Ook bij de zuivelbereiding zou weldra de stoommachine haar intrede doen. De in 1893 opgerichte stoomzuivelfabriek te Zevenaar werkte al met 2 melkcentrifuges aangedreven door stoomkracht.

De melkcentrifuge of ontromingsmachine.

De melkcentrifuge werd uitgevonden door de in het Zweedse Blasenborg geboren Gustav de Laval. De aan de universiteit van Uppsala afgestudeerde ingenieur vond in 1879 de ontromingsmachine uit, een centrifuge die continu kon werken met de toen opmerkelijke snelheid van 7200 omwentelingen per minuut. De centrifuge had een capaciteit van 130 liter per uur, waarvoor een aandrijfkraft van bijna 5 pk nodig was. De uitvinder van de centrifuge of separator ging een verbintenis aan met de Zweedse machinebouwer Alfa en spoedig daarna werden de ontromingsmachines in serie gebouwd. Van toen af aan kon, door de uitvinding van de centrifuge, de industrialisatie in de zuivelbereiding pas echt goed beginnen. Het werd toen veel eenvoudiger om de room uit de melk te verwijderen. De room welke immers benodigd is voor het bereiden van boter.

De stoommachine en de zuivelindustrie.

De Engelsman en uitvinder Thomas Newcomen (1663 - 1729) bouwde in 1712 als eerste een voor de praktijk min of meer geschikte stoommachine. Hij was ongetwijfeld de stamvader van alle volgende stoommachines. De Schotse uitvinder James Watt komt echter de eer toe, in 1788 een stoommachine te ontwerpen die voor velerlei toepassingen in de praktijk bruikbaar was. De stoommachine kon toen worden gebruikt voor het aandrijven van werktuigen van allerlei aard. In

veel nijverheid zoals: fabrieken, gemalen, mijnen, schepen en treinen leverde de stoommachine de aandrijfkracht. Zo ook in de zuivelindustrie. Tot in het begin van de 20e eeuw werd de stoommachine nog veelvuldig gebruikt. De stoommachine speelde een vitale rol bij de industriële revolutie.

"Alles gaat met stoom, behalve de kindertjes, die groeien aan de boom" zo zong men aan het begin van deze eeuw op boerenkermessen. Inderdaad deed toen alom de stoom zijn intrede als krachtbron, ook in de landbouw, uiteraard niet bij de kleine boer maar wel bij de landontginingsmaatschappijen. Daar puften de locomobielen en trokken de keerploeg heen en weer door grond die tevoren niet te bewerken was geweest. Later verbond men ze ook met dorsmachines, rammelende gevaarten die weinig tijd nodig hadden voor het werk, waaraan voorheen tientallen mannen dagen hadden moeten besteden als ze met stokken, waaraan palingvellen waren bevestigd, op de deel het kaf van het koren scheidde. En het koren van de aren!

In 1956 installeerde de stoomzuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar nog een nieuwe stoommachine die was gebouwd door de Machinefabriek Backer en Rueb te Breda.

De pasteuriseermethode.

Over het algemeen werd in het begin van onze eeuw het pasteuriseren van melk ingevoerd. Door het kort verhitten (ca. 72°C) van de melk, werden schadelijke bacteriën vernietigd. De melk kon nu veilig worden gedronken en hoefde niet meer eerst te worden gekookt. De houdbaarheid van de gepasteuriseerde melk bedraagt, ook nu nog, slechts enige dagen. De pasteuriseermethode werd uitgevonden door de Franse geleerde Louis Pasteur (1822 - 1895). Hij was hoogleraar in de chemie aan de universiteit de Sorbonne te Parijs. In 1868 trad hij tevens op als directeur van het laboratorium voor fysiologische scheikunde (wetenschap van de normale levensverrichtingen van levende wezens): "École pratique des Hautes Études". In dit laboratorium werden talrijke belangrijke onderzoeken verricht, die Pasteur's naam wereldberoemd hebben gemaakt. Te denken valt onder andere aan het met succes bestrijden van de hondsdolheid en het miltvuur bij runderen en schapen, en het pasteuriseren van melk.

De stoomzuivelfabriek te Zevenaar begon in 1922 met het pasteuriseren van de melk. Voor dit doel had men twee pasteurs geïnstalleerd. Zoals reeds vermeld, werd de melk bij het pasteuriseren gedurende korte tijd verhit tot circa 72°C om dan vervolgens snel te worden afgekoeld tot ongeveer 4°C .

Tegenwoordig vindt men het gewoon om melk te drinken. Toch is het nog niet zo heel lang geleden dat het drinken van melk slecht was voor de gezondheid. De rauwe (ongekookte) melk zo rechtstreeks van de koe was in vroeger tijd niet vrij van ziektekiemen en bovendien was die melk nog niet goed houdbaar. Daarom dronk men in vroeger tijd liever bier dan water en melk. Het drinken van water was toen even ongezond als het drinken van melk, omdat beiden vaak waren besmet met schadelijke bestanddelen. Het water dat voor het bier werd gebruikt werd eerst gekookt, waardoor bacteriën en ziektekiemen werden gedood. Reden dus om bier te drinken en geen besmet water of melk. Het drinken van melk vond pas algemeen ingang, toen men in het begin van deze eeuw de melk ging pasteuriseren en schadelijke bacteriën konden worden uitgeschaald en daardoor de melk ook wat langer houdbaar was geworden.

In 1902 heeft de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst nog onderzoek verricht naar de invloed van het melkgebruik op de verspreiding van besmettelijke ziekten, met name van febris typhoidea (buiktyphus). Een toen veelvuldig voorkomende besmettelijke ziekte, die veroorzaakt werd door de in 1880 ontdekte typhusbacil. Door het gebruik van drinkwater, ongekookte melk, rauwe groenten, oesters enz., kon de typhusbacil in het lichaam komen. Naar aanleiding van het bovenvermeld onderzoek besloot men in 1902, "zich tot de Regeering te wenden met het verzoek maatregelen te treffen: dat de room en de afvalproducten in de zuivelfabrieken eene bewerking ondergaan, waarbij met zekerheid alle ziekteverwekkende kiemen worden gedood; dat het centrifugeslib worde verbrand, en dat door regeling van den melkhandel waarborgen worden verkregen tegen de verspreiding van besmettelijke ziekten door het melkgebruik".

Genoemd onderzoek werd aangehaald in: "De Gemeente Stem, weekblad, aan de belangen van de gemeenten in Nederland gewijd", van zaterdag 31 mei 1902, 52e jaargang, nr. 2644.

DE COÖPERATIEVE STOOMZUIVELFABRIEK "DE LIJMERS" EIGENDOM VAN DE LIEMERSE MELKVEEHOUDERS VAN 1893 - 1898.

In een zuivelfabriek vindt de verwerking van de melk plaats. De bekendste zuivelproducten van deze verwerking zijn boter en kaas. Vervolgens richt een zuivelonderneming zich op de ontwikkeling, productie en verkoop van zuivel en aan zuivel gerelateerde producten. Aan het eind van de vorige eeuw begon men in Nederland met de oprichting van zuivelfabrieken. Sinds die tijd verplaatste de zuivelbereiding zich meer en meer van de boerderijen naar de zuivelfabrieken.

Dat kwam onder andere door het onderzoek van de Staatscommissie voor de Landbouw, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 18 september 1886. Deze commissie was in het leven geroepen om onderzoek te verrichten naar de toestand van de landbouw en vervolgens het indienen van voorstellen betreffende de middelen, met behulp waarvan van overheidswege de ontwikkeling van de landbouw in Nederland zou kunnen worden bevorderd. In 1890 was de commissie klaar met het onderzoek en kwam met voorstellen hoe de problemen in de landbouw konden worden opgelost. In de landbouw voerde men toen tal van technische en organisatorische veranderingen door, die de agrarische ontwikkelingen bevorderden. Vooral van belang waren toen de invoering van onder andere de kunstmeststoffen, de zuivelfabrieken en het bevorderen van het oprichten van meer coöperaties, en de groei van het landbouwonderwijs.

Het ontstaan van de zuivelfabrieken werd onder andere ook veroorzaakt door het feit, dat rond de eeuwwisseling de techniek van de zuivelindustrie zich zeer snel ontwikkelde. Bovendien was het verwerken van de melk tot boter en kaas en de verkoop daarvan een te grote belasting geworden voor de kleinere gezinsbedrijven. Daarnaast stelde de markt steeds hogere kwaliteitseisen wat de zuivelproducten betrof.

Nog een reden waarom in deze tijd de zuivelfabrieken opkwamen was het gevolg van de ontwikkeling, dat de landarbeiders zich opwerkten van dagloners tot kleine boeren met enige koeien.² Deze ontwikkeling bevorderde dus mede de oprichting van zuivelfabrieken. Die stelden namelijk de kleine boeren in staat, zonder kennis van zuivelbereiding en zonder aanschaffing van een daartoe benodigde bedrijfsinventaris, met redelijk resultaat inkomsten te verwerven uit het weidebedrijf. De geschetste ontwikkelingen gingen Zevenaar niet stilletjes voorbij, want ook hier verrees bijvoorbeeld in 1893 een zuivelfabriek.

Boter en kaas worden tegenwoordig, op een kleine hoeveelheid na, dus in de zuivelfabrieken bereid. Die kleine hoeveelheid zuivelbereiding komt voor rekening van de kaasboerderijen. Nederland telt tegenwoordig nog ongeveer zeshonderd zogenaamde kaasboerderijen. Waar niet alleen kaas wordt bereid, maar vaak ook zuivelproducten zoals: kwark, boter, yoghurt en karnemelk. Zevenaar mag zich gelukkig prijzen, dat binnen haar gemeentegrens ook een kaasboerderij (aangevangen in 1982) is gevestigd; namelijk die van de familie Achterkamp aan de Kleine Matenweg 1, even ten noorden van de rijksweg A 12. De vader D.W. Achterkamp (*Olst 1942) en zijn vrouw H.G. Achterkamp-Gerritsen (*Zevenaar 1945) en hun zoon en schoondochter zijn verantwoordelijk voor de kaasboerderij en de daarbij behorende zuivelwinkel. De zuivelproducten die door de familie Achterkamp met zorg en liefde zijn gemaakt, worden ook verkocht door het echt-

---

² De volorde is naar ik meen iets anders: Door de opkomst van de zuivelfabriekjes waren landarbeiders in staat om van de opbrengst van hun (melk)vee een bestaan als - kleine - boer op te bouwen!

paar Rijk en Bep Meijer in hun zaak met de naam "Van de kaasplank" gevestigd aan de Muldershof te Zevenaar.

Vereniging Coöperatieve Stoomzuivelfabriek De Lijmers.

De oprichtingsakte van de Vereniging Coöperatieve Stoomzuivelfabriek De Lijmers te Zevenaar werd bij notaris Alphonsus Maria Jacobus Willems ("Etten-Leur 1844) te Zevenaar verleden op 4 maart 1893. Dat gebeurde op verzoek van wethouder jonkheer Otto Carel Jan Christiaan Lodewijk Marie van Nispen tot Pannerden (*Zevenaar 1844), de nieuwbakken voorzitter van het bestuur van de op te richten zuivelfabriek. De akte van oprichting werd onder andere mede ondertekend door: jonkheer Lodewijk Jan Marie van Nispen van Sevenaer, wonende te Zevenaar; Carel Theodoor Koch, landbouwer te Zevenaar; Gerrit Gerritsen, landbouwer te Oud-Zevenaar en Wilhelmus Antonius Peters, landbouwer te Duiven. De ondertekenaars waren gemachtigd hun handtekeningen te zetten onder de oprichtingsakte, namens 112 melkveehouders uit de Liemers. Van deze melkveehouders woonden er 23 in Duiven, 16 in Groessen, 1 in Herwen, 1 in Huissen, 12 in Loo, 36 in OudZevenaar, 9 in Pannerden en 14 in Zevenaar.

Artikel 2 van de oprichtingsakte luidde als volgt: "Het doel der vereniging is gemeenschappelijke zuivelbereiding door de exploitatie van een roomboter- en kaasfabriek en de verkoop van de te verkrijgen produkten".

Jhr. O.C.J.C.L.M. van Nispen tot Pannerden de initiatiefnemer tot oprichting van de zuivelfabriek in 1893.

De initiatiefnemer, jonkheer Otto Carel Jan Christiaan Lodewijk Marie van Nispen tot Pannerden (*Zevenaar 7-3-1844 en overleden te Zevenaar 23-6-1905) tot oprichting van de zuivelfabriek, vervulde in het toen feodale Zevenaar talrijke ambten en functies en verschillende taken zoals: wethouder van Zevenaar, lid van de provinciale staten van Gelderland, grootgrondbezitter, agrariër, verpachter van gronden en "speelde zelf bankje" door geld te lenen aan derden. Deze jonkheer was gehuwd met jonkvrouw Louise J.J.M. van Grotenhuis van Onstein (*Boxmeer 15-9-1852).

Zijn zoon jonkheer Antoine Eduard Marie van Nispen tot Pannerden (*Zevenaar 1884 en overleden 20-1-1964 te Zevenaar) was burgemeester van Didam (1911-1920) en van Zevenaar (1920 - 1946). De vrouw van deze burgemeester was Clara Maria de Nerée tot Babberich. Een van de kinderen van dit echtpaar; jonkheer mr. A.J.M. van Nispen tot Pannerden (*Didam 1914 en overleden Den Haag 1972), bekleedde hoge functies in het regeringscentrum van ons land. Onder andere secretaris-generaal van het Ministerie van Algemene Zaken. Hij publiceerde veel artikelen van genealogische-, historische- en juridische aard (de meeste artikelen verschenen in de periode 1947-1954), welke geschriften betrekking hadden op de Liemers en de in deze landstreek gelegen gebieden en plaatsen.

Het was in die tijd voor Zevenaar gebruikelijk dat de notabelen, meestal van adel, initiatieven ontplooiden wat betreft het oprichten van bijvoorbeeld coöperaties. Zo werd enige jaren later, op 25 mei 1900, op voorspraak van de wethouders van Zevenaar: Ludovicus Franciscus Comelis Hubertus Michael Ridder de van der Schueren (*Den Bosch 1841) en jonkheer Otto Carel Jan Christiaan Lodewijk Marie van Nispen tot Pannerden (*Zevenaar 1844); de Coöperatieve Boerenleenbank te Zevenaar opgericht.

En in 1918 was Z.Th.J.F. baron van Dorth tot Medler een van de oprichters van de Coöperatieve Groente- en Fruitveiling te Zevenaar. De baron was van 1898 - 1939 burgemeester van Duiven.

Nog iemand van de oprichters van de veiling was van adel namelijk jonkheer L.J.M. van Nispen van Zevenaer; hij was president-commissaris van de veiling, voorzitter van de A.B.T.B., voorzitter van het Veefonds Grieth-Zevenaar en wethouder van Zevenaer van 1919 - 1935.

Een brief aan het college van burgemeester en wethouders van Zevenaer.

Het college van burgemeester en wethouders van de gemeente Zevenaer ontving 15 april 1893 een brief van het bestuur "der coöperatieve vereeniging De Lijmers", met het verzoek een Hinderwetvergunning te verlenen voor het oprichten van een zuivelfabriek. De tekst van deze brief, met de bijgevoegde bijlage, had de volgende inhoud: "Aan Heeren Burgemeester en Wethouders der Gemeente Zevenaer. Geeft met verschuldigden eerbied te kennen; Het Bestuur der op te richten Zuivelfabriek "De Lijmers" te Zevenaer; Dat aan dit Bestuur is opgedragen den bouw eener zuivelfabriek in deze Gemeente; Dat deze fabriek valt onder de rubriek der inrichtingen voor de oprichting waarvan, bij de wet van 2 Junij 1875 Stbl. No. 95, vergunning van Burgemeester en Wethouders wordt geëischt; Dat, naar ons bescheiden oordeel, geen ernstige bezwaren tegen den bouw van genoemde fabriek kunnen worden geopperd; Dat van de inrichting der fabriek, de beweegkracht daarin gebezigd en de plaats waar ze zal worden gebouwd, blijkt uit de stukken die hierbij worden overlegd; Redenen waarom adresant Heeren Burgemeester en Wethouders eerbiedig verzoekt, de bij de wet geëischte vergunning wel te willen verlenen; Het welk doende; Het bestuur der coöperatieve vereeniging "De Lijmers"; de voorzitter O.van Nispen tot Pannerden en de secretaris P.W. Bossmann".

In de bijlage stond vermeld: "Op een terrein aan den weg, gelegen van Zevenaer naar Pannerden, kadastrale Gemeente Oud Zevenaer Sectie F No. 316 en 317 zal worden opgericht eene zuivelfabriek waarvan de tekening in dubbel hier bij gaat; In deze fabriek zal de melk van het rundvee der aandeelhouders en de aan te werven leveranciers worden verwerkt tot Boter en Kaas; Terwijl de bijprodukten worden verkocht. De beweegkracht welke in deze fabriek zal worden aangewend zal worden geleverd door eene stoommachine met den bijbehorenden stoomketel van ca. acht paardekrachten".

De gemeentesecretaris van Zevenaer Joannes de Werd (*Kessel (NB) 1818), die deze functie vervulde van 1851 - 1899, vermeldde op de bijlage: "Gewaarmerkt vanwege het Gemeentebestuur van Zevenaer".

In de vergadering van het college van burgemeester en wethouders, kwam de kwestie inzake de oprichting van de zuivelfabriek op dinsdag 16 mei 1893 aan de orde. Het college was die dag niet compleet, want in het toen 4304 inwoners tellend Zevenaer bestond het voltallige college uit de burgemeester F.J.H. baron van Voorst tot Voorst (*Deventer 1837 en burgemeester van Zevenaer van 1871 - 1906) en 2 wethouders, namelijk: jonkheer O.C.J.C.L.M. van Nispen tot Pannerden (wethouder van 1881 - 1905) en L.F.C.H.M. ridder de van der Schueren (wethouder van 1885 - 1906). Tijdens voornoemde vergadering was de laatst genoemde wethouder niet aanwezig. De notulen van de vergadering van het college verwoordden het betreffende onderwerp op de volgende wijze.

"Nader voorgenomen een adres met bijlagen van het Bestuur der Coöperatieve Vereeniging de Lijmers om vergunning tot oprigting van eene zuivelfabriek op de percelen Sectie F nrs. 316 en 317 der kadastrale gemeente Oud-Zevenaar, In aanmerking nemende: Dat de bij artikel 6 der wet van den 2 Junij 1875, Staatsblad nr. 95, voorgeschreven kennisgevingen zijn gedaan; dat op den

volgens artikel 7 bepaalden dag geene bezwaren tegen de oprigting ingebracht en evenmin bezwaarschriften ingeleverd zijn; Overwegende, dat al zoo geene redenen tot weigering bestaan; is eenparig goedgevonden: Het verzoek van het Bestuur der Coöperatieve Vereeniging de Lijmers tot oprigting van eene zuivelfabriek op de percelen Sectie F nrs. 316 en 317 der kadastrale gemeente Oud-Zevenaar, voor haar en hare regtverkrijgenden in te willigen, onder bepaling, dat de inrigting binnen een jaar na de dagteekening van dit besluit, voltooid en in werking gebragt zal moeten zijn".

Het bestuur van de coöperatieve stoomzuivelfabriek "De Lijmers".

Tijdens de oprichting van de coöperatieve stoomzuivelfabriek "De Lijmers", bestond het voltallig bestuur uit: Jhr. O.C.J.C.L.M. van Nispen tot Pannerden voorzitter, Jhr. L.J.M. van Nispen tot Zevenaer ondervoorzitter, notaris A.M.J. Willems penningmeester, P.W. Bossmann eerste secretaris en C. Koch tweede secretaris. Op 10 mei 1893 werd de eerste steen gelegd en begon het honderd jarig bestaan van de zuivelfabriek.

De zuivelwerkers van het eerste uur.

De eerste directeur van de stoomzuivelfabriek was de Friese zuiveldeskundige Jan van der Meulen (*Huins, gemeente Baarderadeel 1-4-1866). Voordat hij zich op 27 februari 1894 in Zevenaar vestigde, was hij woonachtig in de Friese gemeente Smallingerland. Zijn jaarloon, als zuiveldirecteur, bedroeg f. 400,-. Een opzichter in de bouw verdiende in die tijd meer dan een directeur van een zuivelfabriek. Want de opzichter W.G.F. Steinmetz, die opzichter was bij de bouw van de stoomzuivelfabriek in Zevenaar had een jaarsalaris van j. 600,-. De genoemde bedragen staan vermeld in het "Register der Patentschuldigen 1893-1894" (Patentbelasting: systeem van belasting voor ieder die enig beroep of bedrijf uitoefende). En de burgemeester van Zevenaar verdiende nog meer, want zijn jaarwedde bedroeg f. 1000,-. Dit blijkt uit de gemeenterekening van Zevenaar over 1893.

Nadat Jan van der Meulen (in 1898) zuiveldirecteur af was, verdiende hij de kost als boekhandelaar in Zevenaar. In de Didamsestraat had hij toen een (kantoor)boekhandel in het "Huis met de hoofden" (in zijn glorie-tijd een monumentaal pand in Gelderse renaissancestijl). In 1964 is het pand steen voor steen afgebroken en in Deventer (Menstraat 20) in het middeleeuws stadscentrum (Bergkwartier) weer opgebouwd. In 1910 verhuisde Jan van der Meulen naar de Marktstraat en nam daar de winkel over van B. Hulst. In die tijd droeg deze zaak de naam van de "Goedkoope Winkel". Men verkocht in deze winkel onder andere huishoudelijke artikelen. Tegenwoordig (sinds 1985) is de zaak bekend onder de naam Familux en wordt nu gerund door de 4e generatie Van der Meulen. Omdat hij de eerste directeur was van de zuivelfabriek, wordt wat nader aandacht aan hem besteed. Deze uit Friesland afkomstige zuiveldeskundige was een zoon van Eelke Jans van der Meulen en Trijntje Tjallings Alberda. Op 26 juli 1894 trouwde Jan van der Meulen te Zevenaar met Johanna Wilhelmina Maria Methorst (*Apeldoorn 23-4-1862 en overleden te Zevenaar 1-4-1930), zij was de dochter van Gerrit Pieter Methorst en Henrietta Frederika Tiethof. Jan en Johanna kregen een zoon, namelijk Eelke Gerrit Pieter (*Zevenaar 14-2-1896 en overleden te Zevenaar 5-6-1965). Deze Eelke trouwde met Maria Adriana van Yperen (*Mijdrecht). Uit dit huwelijk werden twee kinderen geboren een dochter J.A.M. van der Meulen en een zoon Nicolaas Jan Eelke van der Meulen. Een van de zonen van de laatst genoemde, namelijk Nicolaas Dirk Eelke van der Meulen is alweer de 4e generatie die de zaak voortzet; waarvan de Friese Jan van der Meulen ooit de grondlegger was.

De Friese botermaker Jan Izafiks Douma (*Ureterp, gemeente Opsterland 1874) was de eerste die op de zuivelfabriek kwam werken. In september 1893 kwam hij naar Zevenaar. Zijn Friese collega de zuivelbereider Johan Hauses Weyland (*Terwispel, gemeente Opsterland 1867) trok ook naar Zevenaar om in de pas opgerichte zuivelfabriek te gaan werken. Ook een broer van de eerste directeur Johannes van der Meulen (*Huins 1876) was gedurende enige tijd in Zevenaar; hij kwam van Winsum, gemeente Baarderadeel.

De zuivelwerkzaamheden in de eerste jaren.

Om daarin enig inzicht te verkrijgen zijn de jaarverslagen over de Landbouw van de gemeente Zevenaar geraadpleegd. De volgende gegevens waren in dit verband interessant. Zie ook het hoofdstuk: Agrarisch Zevenaar aan het eind van de 19e eeuw.

- 1893. Men schatte dat de zuivelfabriek circa 100.000 liter melk per maand aangeleverd zou krijgen. De melkveehouders produceerden op hun boerderijen nog 66.225 kg boter.
- 1894. Er werd door de Liemerse melkveehouders 1.374.071 liter melk aangeleverd en er werd 48.708 kg boter gemaakt op de zuivelfabriek. Van 127.400 liter melk werd 6.370 kg Goudse kaas geproduceerd.
- 1895. De melkaanvoer bedroeg 1.320.000 liter melk à f. 39.600,-. In dit jaar werd 45.300 kg boter geproduceerd en kaas was niet gemaakt.
- 1896. In dit jaar werd 1.414.063 liter melk aangevoerd en de waarde daarvan was f. 42.421,89. Voorts produceerde de zuivelfabriek 48.324 kg boter.
- 1897. Dit jaar 1.399.078 liter melk. En 46.734 kg boter werd geproduceerd. Uit 16.700 liter melk werd 835 kg magere kaas gemaakt.
- 1898. In het laatste jaar dat de stoomzuivelfabriek nog echt van de Liemerse melkveehouders was, werd 1.118.324 liter melk aangeleverd. En was 35.923 kg boter geproduceerd en 1.240 kg magere kaas.

In 1898 vond men dat de coöperatieve stoomzuivelfabriek "De Lijmers" toch niet zo goed liep als men zich had voorgesteld en men beëindigde de zuivelcoöperatie. De Duitse zakenman en zuiveldeskundige Albert Wöhrmann uit Weset nam de stoomzuivelfabriek over. Zoals dat in die tijd (en ook wel later) in de Duitse zuivelhandelskringen gebruikelijk was, kocht men de zuivelbedrijvigheid niet, maar huurde men steeds van de rechthebbenden de stoomzuivelfabriek voor een termijn van 6 jaren, met de mogelijkheid van verlenging van de bestaande huurovereenkomst weer voor een zes jaarlijkse huurtermijn. De huur betrof dan de stoomzuivelfabriek met volledige inventaris en de daaraan verbonden handel in zuivelartikelen.

DE STOOMZUIVELFABRIEK IN HANDEN VAN DE DUITSE FIRMA A. WOHRMANN EN ZONEN VAN 1898 - 1945.

De stoomzuivelfabriek "De Lijmers" was bijna een halve eeuw in Duitse handen. De grondlegger, van de nog steeds (in Duitsland) bestaande Wöhrmann zuiveldynastie, was Albert Wöhrmann geboren 12 mei 1856 te Homberg am Rhein, een stadje gelegen aan de linkeroever van de Rijn tegenover Duisburg. De vader van Albert (Carl Wöhrmann) was handelaar in specerijen. In het jubileumjaarboek van 1925 van de familie Wöhrmann, dat de titel draagt: "50 Jahre Wöhrmann" staat over deze Albert het volgende vermeld: "In de eerste week van juni 1875, mengde zich op de weekmarkt te Kalkar onder de talrijke boterhandelaren een nog jonge handelaar gekleed in een blauwe kiel. Hij kocht toen, voor het eerst, tamelijk veel boter. Aan het eind van de dag, toen het al donker was geworden, ging hij met zijn vracht boter, samen met de andere handelaren, gedurende de nacht over Xanten en Rheinberg naar zijn woonplaats Homberg am Rhein. De veerpont, de oude raderboot "Vink", lag de volgende morgen bedenkelijk diep in het water van de Rijn, toen de jonge boterhandelaar met zijn paard en wagen (die volgeladen was met boter), de Rijn overstak naar Ruhrort om zijn boter aan de detailhandelaren in de industriesteden Oberhausen, Essen en omgeving te verkopen. Na enige jaren was Albert Wöhrmann een van de grootste handelaren in boter en kaas". Het was deze Albert Wöhrmann, die in 1898, de zuivelfabriek overnam van de coöperatieve vereniging "De Lijmers" te Zevenaar. Vanuit zijn toenmalige woonplaats Homberg am Rhein kon hij de belangen van zijn zuivelfabriek te Zevenaar redelijk behartigen. Maar men vond het toch beter wat dichterbij de buurt te komen, en daarom vestigde Albert zijn firma in 1905 te Wesel. Dat was wel nodig, want in 1907 had Albert Wöhrmann ook nog een zuivelfabriek in **Herwen** opgericht. Hij bezat toen vier zuivelfabrieken; twee in Duitsland en twee in Nederland. In het voorjaar van 1919 werd Albert Wöhrmann door een beroerte getroffen en na een arbeidszaam leven "ehrlich im Handel - christlich im Wandel" overleed hij op 8 augustus 1919. Zijn drie zonen Carl, Heinrich en Albert zetten na het overlijden van hun vader de zuivelbedrijvigheid voort. En dat deden zij héél goed, want tot heden zijn hun inspanningen uit die tijd nog merkbaar in de zuivelsector net over de Nederlandse grens. Van februari 1907 tot oktober 1908 woonde een van de drie zonen van Albert Wöhrmann eventjes in Zevenaar. Dat was de zoon Albert (*Homberg am Rhein 17-1-1887), in het bevolkingsregister van Zevenaar werd zijn beroep omschreven als boterfabrikant en in hetzelfde register werd tevens vermeld, dat men behoorde tot de Evangelisch Lutherse gemeente. Hij woonde toen in het woonhuis (wijk D, nummer 46) van de zuivelfabriek, dat vast verbonden was aan het fabrieksgebouw.

Dankbaar werd in dit kader gebruik gemaakt van gegevens die op verzoek van de auteur werden bijeengebracht door J. Pruys te Kleef. Hij benaderde namelijk de voormalige procuratiehouder van de firma A. Wöhrmann en Zonen en deze was in het bezit van de "Firmengeschichte" van de betreffende firma. Deze geschiedenis bestrijkt een periode van 1875-1975.

Vermeldt dient nog te worden, dat de zuivelfabriek te Azewijn enige tijd in het bezit was van de firma A. Wöhrmann en Zonen. Uit deze periode zijn twee zuiveldirecteuren bekend, namelijk: A. Scheij en B.W. Anbergen. Mogelijk werd deze zuivelfabriek maar kort door voornoemde firma beheerd, want de geschiedenis van de firma rept niet over hun aanwezigheid te Azewijn. In een krantenartikel in het regionaal dagblad de Graafschapbode van 2 april 1988; werd echter gewag gemaakt, dat de Duitse firma voor korte tijd present was te Azewijn.

Abusievelijk wordt in de desbetreffende literatuur, wat de herkomst van het geslacht Wöhrmann aangaat, de stad Homburg gelegen in de nabijheid van Wiesbaden vermeld. Verklaarbaar is dit wel, omdat in sommige documenten (die van het kadaster) door minder goed oplettende ambtenaren, in vroeger tijd, Homburg is geschreven in plaats van Homberg.

Zoals reeds vermeld bezaten A. Wöhrmann en Zonen, in de desbetreffende periode, vier zuivelfabrieken. Twee in Nederland, namelijk te Zevenaar en Herwen met bovendien een kaaspakhuis in Bodegraven en in Duitsland, niet ver over de grens, te Bislich aan de rechteroever van de Rijn tegenover Xanten en te Appeldorn in de nabijheid van Kalkar. Vanuit Wesel leidde de familie Wöhrmann vanaf 1905 de "Dampfmolkereien und Käsereien". De gebroeders Wöhrmann zaten niet stil en namen veel bestaande zuivelfabrieken langs onze oostgrens over onder andere in Leer in Oost-Friesland nabij Nieuweschans. Om de zuivelfabrieken goed te kunnen leiden, besloot men al de in bezit zijnde zuivelfabrieken te verdelen onder de drie gebroeders. Albert verhuisde naar Leer, Heinrich beheerde de zuivelfabrieken in de regio Niederrhein en Carl nam de zuivelfabrieken in Zevenaar en Herwen en het kaaspakhuis in Bodegraven voor zijn rekening. De voornoemde verdeling van de zuivelfabrieken vond in 1925 plaats. In de officiële stukken staat als volledige naam van Carl vermeld: Carl Heinrich Wöhrmann (*Homberg am Rhein 8 juli 1885). Hij woonde in die tijd aan de Kaiserring te Wesel. Na het overlijden (in 1919), van de stichter van de zuivelbedrijven, bleef men het bedrijf altijd A. Wöhrmann en Zonen noemen. Het zuivelconcern van Wöhrmann in Duitsland, bestaat nog steeds. Nog niet zo lang geleden zijn de zuivelfabrieken samengegaan in de zuivelgigant Friesland-Deutschland GmbH te Kalkar (GmbH; Gesellschaft mit beschränkter Haftung; een besloten vennootschap met beperkte aansprakelijkheid).

De zuivelwerkers komen en gaan.

In de beginperiode van het Wöhrmann-bewind was het een komen en gaan van personeel. En dan te bedenken dat er toen maar 3 à 4 zuivelbereiders op de zuivelfabriek werkten. Tot in het jaar 1910 staken veertien verschillende zuivelwerkers hun handen uit de mouwen om boter, kaas en consumptiemelk te bereiden. Onderstaand een overzicht wie dat waren en van welke plaatsen ze naar Zevenaar kwamen. Degenen die in die tijd directeur van de zuivelfabriek waren, staan niet vermeld. Aan hen wordt afzonderlijk aandacht besteed.

- Jan Hendrik Botterhuis (*Haaksbergen 1877), botermaker, kwam van Haaksbergen.
- Albert Houwing (*Bierum 1883), botermaker, kwam van Utrecht.
- Evert Klomp (*Ede 1877), botermaker, kwam van Ede.
- Lammert Ottens (*Haren 1881), zuivelfabriek knecht, kwam van Haren.
- Friedrich Pleines (*Pfalzdorf 1875), kaasmaker, kwam van Nortrup.
- Johannes Rabe (*Wesenberg 1879), botermaker, kwam van Wandsbek.
- Leonardus de Reus (*Didam 1872), machinist, kwam van Didam.
- Cornelis Schenk (*Zijpe 1870), kaasmaker, kwam van Kalkar.
- Riekeld Stegenga (*Nijemirdum 1891), botermaker, kwam van Gaasterland.
- Roelof Tjebbes (*Engelum 1885), botermaker, kwam van Menaldumadeel.
- Douwe Veldstra (*Haskerhorne 1879), kaasmaker, kwam van Opsterland.

- Withelm Voss (*Hannover 1881), zuivelbereider, kwam van Hessen.
- Gerrit Reins Wielsma (*Exmorra 1875), botermaker, kwam van Zwollerkerspel.
- Jacob Wiemers (*Dokkuur 1878), zuivelbereider, kwam van Dokkuur.

Directeuren van de zuivelfabriek tijdens de Wöhrmann periode.

Toen de zuivelfabriek in 1898 in Duitse handen kwam, werd de naam van de stoomzuivelfabriek "De Lijmers" veranderd in "Zevenaarer Dampfmolkerei". De eerste directeur, onder het Wöhrmann-bewind, was Heinrich Reuss (*Sudefiastedt, SleeswijkHolstein, Duitsland 1875). Deze zuivelbereider kwam naar Zevenaar vanuit het stadje Juchen gelegen in Noordrijn-Westfalen. In zijn tijd werd per jaar ongeveer 1½ miljoen liter melk in de zuivelfabriek verwerkt en 50.000 kg boter geproduceerd. Heinrich Reuss bleef tot in het begin van 1902 directeur van de zuivelfabriek, daarna vertrok hij naar Hameln.

Hij werd opgevolgd door Wilhelmus Cornelis Hermanns Boelens (*Steenwijkerwold, Overijssel 1877). Deze directeur van de zuivelfabriek woonde ook in het huis verbonden aan de fabriek in wijk D met het huisnummer 46, in het kort als D 46 genummerd. Toen Boelens naar Zevenaar kwam, was hij uit Weerselo (O) gekomen. In juli 1903 vertrok hij alweer naar zijn geboorteplaats.

De Duitser Franz Mollenhauer (*Crussow, Pruisen, Duitsland 1870) volgde Boelens op. Hij kwam van Billerbeck naar Zevenaar en ging ook op D 46 wonen. Hij vestigde zich in juni 1902 in Zevenaar en na een kortstondig dienstverband, vertrok hij alweer in mei 1904 naar Keulen.

Waarom de voornoemde directeuren allemaal zo kort bleven is niet bekend. Ook niet waarom de opvolger van Franz Mollenhauer, een zekere Anne Dijkstra (*Oldeboom, gemeente Utingeradeel, Friesland 1870), die in mei 1904 uit Achtkarspelen naar Zevenaar kwam, reeds in september 1906 naar Heerde vertrok.

Toen brak een moment aan waarop de leiding van de zuivelfabriek A. Wöhrmann en Zonen, kennelijk geen goede directeur voor haar zuivelfabriek kon vinden. Want de zoon Albert ging nu zelf deze functie vervullen, totdat hij in 1908 er in slaagde een geschikt iemand te vinden. Dat was Herre Stegenga (*Wijckel, gemeente Gaasterland, Friesland 1881), hij was van zijn woonplaats Vriezenveen (waar hij assistent-directeur was van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek) naar Zevenaar gekomen. Zijn benoeming tot directeur te Zevenaar stond op 13 augustus 1908 zelfs vermeld in de courant: De Post, Nieuwsblad voor Gelderland. In 1910 hield hij het weer voor gezien. Daarna kwam er een directeur die wat langer op de stoomzuivelfabriek te Zevenaar bleef, namelijk van **1910 tot in 1927**. Het gaat om ene **Pieter Feenstra** (*Warga, gemeente Idaarderadeel, Friesland 10-9-1874). **Deze kaasmaker kwam op 19 augustus 1907 uit Workum (Fr.) met zijn gezin naar Herwen**, waar hij toen woonde in het huis A 113 a en later A 125. Hij was daar werkzaam in de zuivelfabriek van Albert Wöhrmann en Zonen te Herwen. Op 18 augustus 1911 vertrok het gezin Feenstra naar Zevenaar en onder de leiding van Pieter Feenstra werd de naam van de zuivelfabriek veranderd in: N.V. Stoomzuivelfabriek "Zevenaar".

Toen de zuivelfabriek te Zevenaar, in 1898, in handen kwam van Albert Wöhrmann en Zonen huurde men het complex (steeds voor een termijn van zes jaren) van het bestuur van de Coöperatieve Vereniging de Lijmers. Zo moest de huurovereenkomst weer worden verlengd in 1920. Voor notaris Jacob Hendrik Obbo Hazewinkel (*Borger, Drente 1860) verschenen te Zevenaar op 20 december 1920 de directeur van de stoomzuivelfabriek Pieter Feenstra en de koopman en zuiveldeskundige uit Wesel Carl Heinrich Wöhrmann. De genoemde heren kwamen overeen, dat Albert Wöhrmann en Zonen weer voor een periode van zes jaren de zuivelfabriek met volledige inventaris en de daaraan verbonden handel in zuivelartikelen zou huren. Na het verlopen van de betreffende huurtermijn zou Albert Wöhrmann en Zonen het fabriekscomplex in eigendom verwerven.

Vermeldenswaard is, dat notaris J.H.O. Hazewinkel in januari 1946 het feit herdacht dat hij 50 jaar lang notaris was in Zevenaar. En in 1964 was hij Nederlands oudste mannelijke inwoner, namelijk 104 jaar. Hij was op 23 juni 1860 te Borger geboren en 18 augustus 1964 overleed te Zevenaar de toen oudste inwoner van Nederland.

In 1927 werd Pieter Feenstra opgevolgd door de uit de provincie Groningen afkomstige Herman Hendrik Bosscher (*Appingedam 1894). Hij was geen blijvertje als directeur, want 22 augustus 1929 legde hij het bijltje er al weer bij neer.

Daarna trad G. Cloo Jacobszoon (later **Gerrit Jacob Cloo** genoemd) aan. De opvolging was vlot geregeld, want op dezelfde datum waarop de voorgaande directeur vertrok, begon de nieuwe directeur geboren (16-12-1893) op het Friese platteland in de plaats Oudehaske gelegen in de gemeente Haskerland. Hij zou, met de zuivelfabriek, de moeilijke tijd van de Tweede Wereldoorlog mee maken. Van **1929 tot in 1945** vervulde hij de functie van directeur, op kundige wijze. Toen Gerrit Jacob Cloo in 1929 zich met zijn gezin in Zevenaar vestigde, kwam hij van **Assen** waar hij adjunct-directeur was van een zuivelfabriek. Hij was in het bezit van het diploma van directeur zuivelfabriek. Nadat hij in 1945 geen directeur meer was van de zuivelfabriek, richtte hij het aannemersbedrijf De Helhoek BV te Zevenaar op. Vele jaren gaf G.J. Cloo aan dit bedrijf leiding als directeur/eigenaar en commissaris. Hij overleed op 1 december 1977 te Zevenaar, op een leeftijd van 83 jaar. Zijn zoon Jacob Cloo (* Tilburg 1923) zette het voornoemde aannemersbedrijf met succes voort.

Tijdens een onderhoud (22 september 1997) van de auteur met de zoon Jacob Cloo (roepnaam Bob) en zijn vrouw Jopie Cloo-Wolsink te Zevenaar en in een later onderhoud met de dochter (van de voormalige zuiveldirecteur) Petronella Johanna Aemds-Cloo wonende te Vorden kon men zich nog de volgende personeelsleden, die in de periode G.J. Cloo werkzaam waren, herinneren: De twee gebroeders de Reus; Everhard de Reus was chauffeur en woonde op 't Grieth en Bernard de Reus werkte op de melkontvangst, was schoonmaker, kortom manasje van alles. Deze Bernard was in 1926 in dienst getreden en bereikte in augustus 1972 de pensioengerechtigde leeftijd en verliet het zuivelbedrijf na een dienstverband van 46 jaar. Corry Brinkhoff die op de administratie werkte (haar broer Wander (W.) Brinkhoff zou later zitting nemen in het bestuur van de zuivelfabriek) en J.H. (Henk) Anbergen (*Schoonebeek, Drente 1908) chef van de zuivelfabriek van Zevenaar. Zijn broer B.W Anbergen (*Schoonebeek, Drente 1916) was directeur van de zuivelfabriek in **Azewijn**, gemeente Bergh.

Men wist zich ook nog te herinneren, dat vanaf eind twintiger jaren de zuivelfabriek melk uitventte door middel van twee wagentjes, lichtblauw geschilderd en op de 2-wielige wagentjes koperen melkbussen voorzien van een aftapkraantje. Bekende melkventers uit die tijd waren vader Teunissen en zijn zonen. Tot in 1944 bleven de twee wagentjes (meer had de zuivelfabriek er toen niet) in gebruik.

Inbeslagneming van de zuivelfabriek door de Staat der Nederlanden.

Inmiddels was de Tweede Wereldoorlog uitgebroken en voor Nederland, dus ook Zevenaar en de zuivelfabriek, braken moeilijke tijden aan. Omdat de zuivelfabriek vanaf 1898 steeds in handen was van de Duitse familie Albert Wöhrmann en Zonen, en dientengevolge aangemerkt werd als Duits (vijandelijk) bezit, werd direct na de bevrijding van Nederland, de zuivelfabriek door de Staat der Nederlanden geconfisqueerd. De bevoegdheid om dit te doen kwam in die tijd toe aan het Militair Gezag. In het Handelsregister van de Kamer van Koophandel te Arnhem (dossier nr. 64) bevindt zich een brief met de volgende inhoud: "Commissariaat Militair Gezag, district Doetinchem, Doetinchem 1945. De Militaire Commissaris van het district Doetinchem, mede uitoefenen de bevoegdheden toegekend aan het Militair Gezag, in het vorengenoemde gedeelte van het in bijzonderen staat van beleg verkeerende grondgebied van het Rijk in Europa. Overwegende, dat zich hier een zeer dringend geval voordoet, waarin zonder uitstel dient te worden voorzien; Gelet op het bepaalde in Art. 99 jct. Art. 95 sub b van E 100; Gehoord de Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer te Doetinchem; benoemt: 1e. J.H. Anbergen, zuivelbereider, wonende te Zevenaar, Oud Zevenaarscheweg C 256; 2e. M.C. Brandsma, fabrieksdirecteur wonende te Zevenaar B 210; met ingang van 5 Juni 1945 tot directeuren van de N.V. Zuivelfabriek Zevenaar te Zevenaar met dien verstande, dat de Heer J.H. Anbergen optreedt als technisch directeur en de Heer M.C. Brandsma als administratief directeur, ter vervanging van den vroegeren directeur, den Heer G. Cloo te Zevenaar; en beveelt dat benoemden zich zullen gedragen naar de hen door het Militair Gezag verstrekte c.q. nader te verstrekken instructies. Gegeven te Doetinchem, den 5 Juni 1945, De Militaire Commissaris van het district Doetinchem, Mr. K. Kerssemakers, Majoor".

Het Militair Gezag.

De tijdens de Tweede Wereldoorlog in Londen zetelende Nederlandse regering voorzag, dat bij de bevrijding van Nederland het niet mogelijk zou zijn op een volledig burgerlijk gezagsapparaat te steunen, omdat door bezettingsmaatregelen, oorlogshandelingen en door de bezetter benoemde ambtenaren het burgerlijk gezagsapparaat niet meer betrouwbaar kon functioneren. Daarom kwam in Londen een besluit tot stand, dat direct na de bevrijding bestemd was voor het uitoefenen van de bestuurstaken voor de opbouw en het herstel van Nederland. Het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg van 1944, kende het Militair Gezag bevoegdheden toe, die onder normale omstandigheden zouden zijn voorbehouden aan de burgerlijke autoriteiten. Het Militair Gezag verrichtte zijn taak van 14 september 1944 tot 4 maart 1946. De gemeente Zevenaar ressorteerde toen onder het district Doetinchem, waar het Commissariaat van het Militair Gezag voor Oost-Gelderland was gevestigd.

De Raad voor het Rechtsherstel en Beheer.

Iets meer over het Koninklijk Besluit nummer E 100 van 17 september 1944, vastgesteld door de Nederlandse regering in Londen. Het betrof bijzondere regelingen ten aanzien van het herstel van het rechtsverkeer en het rechtsherstel, in verband met de bevrijding van Nederland van de Duitse bezetter. Op grond van artikel 99 jet. artikel 95 sub b van E 100, van het "Besluit herstel rechtsverkeer (Hoofdstuk VI, van rechtspersonen)" was de Raad voor het Rechtsherstel en Beheer bevoegd, te voorzien in het bestuur van rechtspersonen. En kon daartoe leden van een bestuur benoemen, ontslaan en schorsen. De benoemde functionaris had de bevoegdheden, welke de statuten der rechtspersoon toekenden aan het orgaan, waarop de benoeming betrekking had.

Het Beheersinstituut.

Het Beheersinstituut was een afdeling van de Raad voor het Rechtsherstel en Beheer, ingesteld bij K.B. van 17 september 1944 nummer E 100. Het Beheersinstituut was verantwoordelijk aan de minister van Justitie. Deze rijksinstelling was belast met het beheer van in beslag genomen en verbeurd verklaarde vijandelijke vermogens en goederen. Het Beheersinstituut werd in de uitoefening van zijn taak bijgestaan door personen, die als controleurs of beheerders van zaken en bedrijven optraden.

DE ZUIVELFABRIEK EIGENDOM VAN DE LIEMERSE MELKVEEHOUDERS, DE PERIODE 1945 - 1992.

Twee directeuren aangesteld door het Militair Gezag.

Reeds werd vermeld dat het Militair Gezag ingaande 5 juni 1945 de leiding van de zuivelfabriek opdroeg aan J.H. Anbergen, die als technisch directeur zou optreden. Deze nieuw benoemde directeur (*Schoonebeek 1908) was kaasmaker/zuivelbereider van beroep. Hij werkte als chef al geruime tijd op de melkfabriek te Zevenaar. In juli 1929 kwam hij van Borne naar Zevenaar. Hij trouwde in 1937 te Didam met Antonia Maria Looman uit Didam. Zij woonden te Zevenaar aan de Oud-Zevenaarseweg.

Verder benoemde het Militair Gezag M.C. Brandsma als administratief directeur. Hij was eigenaar geweest van een, door zijn vader, in 1927 opgericht zuivelfabriekje in Zevenaar. In de Tweede Wereldoorlog, omstreeks 1942/1943, moest hij op last van de Duitse bezettingsautoriteiten stoppen met zijn zuivelactiviteiten. Zie het hoofdstuk: Het zuivelfabriekje van H.M. Brandsma te Zevenaar, 1927 - 1942/1943.

De in deplorabele toestand verkerende zuivelfabriek was in goede handen bij voornoemde zuiveldeskundigen. Door hun grote inzet, zorgden zij voor een goede uitgangspositie om de pogingen van de Liemerse melkveehouders de fabriek weer in Liemerse handen te krijgen, te doen slagen. Hoe dat allemaal in zijn werk ging, wordt beschreven in het hoofdstuk: Notulen, brieven en verslagen periode 1945 - 1947 over de mogelijke voortzetting van de stoomzuivelfabriek te Zevenaar.

De zuivelfabriek eigendom van de Liemerse melkveehouders.

Voor het Beheersinstituut trad vanaf 3 januari 1946 de beheerder A. Scheij op. Hij begeleidde mede de overgang van de zuivelfabriek, in Staatsbezit, naar de overdracht van de zuivelfabriek ten gunste van de Liemerse melkveehouders. Dat vond plaats op 1 maart 1947, toen werden de gebouwen, machines, inventaris en bedrijf overgedragen aan de N.V. Stoomzuivelfabriek De Liemers in oprichting. Officieel kreeg alles zijn beslag op 5 november 1947 toen de oprichtingsakte van de betreffende vennootschap werd verleden ten kantore van de notaris Th.B. Kampschreur te Zevenaar. Voor de eerste maal traden op als commissarissen van de nieuwe naamloze vennootschap: de melkveehouders Th.F. Aleven te Duiven, W. Brinkhoff te Zevenaar, Th.J. van Ditshuisen te Zevenaar, F.J. Giesen te Zevenaar, G.W. Lucassen te Groessen, A.J. Reymer te Zevenaar en W.M.M. Weenink te Zevenaar.

Van G.W. Lucassen (*Wehl 1904) valt nog te vermelden, dat hij tot in 1975 onafgebroken commissaris is geweest. Hij had gedurende vele jaren als gedelegeerd commissaris een stimulerende invloed gehad op vele zaken binnen de zuivelsector. Geruime tijd was hij namelijk bestuurslid van de Geldersch - Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken, welke organisatie gevestigd was te Zutphen.

Voorzitter van de Raad van Commissarissen was W.M.M. Weenink (*Zevenaar 1906), hij bleef voorzitter tot 1975.

Hij was kennelijk een bestuurder pur-sang, want W.M.M. Weenink runde een vrij groot gemengd bedrijf op Poelwijk en gaf als voorzitter jaren lang (1956 - 1975), ook nog leiding aan de Schutterij Sint Anna te Oud-Zevenaar.

De eerste zuiveldirecteur na de Tweede Wereldoorlog (1947 - 1961).

De eerste directeur, in deze nieuwe periode van de zuivelfabriek, werd de Friese zuiveldeskundige **Jitte Veltman** (*Idaarderadeel 14-2-1891). Hij was een van degenen, die reageerde op een advertentie in de vakpers ("Het Algemeen Zuivel- en Melkhygiënisch Weekblad") in welke advertentie een bekwame directeur werd gevraagd met het diploma Zuivelschool. Na rijp beraad van de Liemerse melkveehouders werd hij gekozen uit de vele sollicitanten. Hij was in 1918 te Franeker getrouwd met Johanna Maria Roorda, en kwam 10 september 1947 (vanuit Kasterlee gelegen in België, waar hij directeur was van een zuivelfabriek), met vrouw, 3 dochters en 3 zonen naar Zevenaar en ging wonen aan de Molenstraat 11. In oktober 1955 verhuisde hij naar de Nieuwe Doelenstraat 18. Dit was een nieuw gebouwde woning (de directeurswoning) van de zuivelfabriek, later ook wel het "witte huis" genoemd. In mei 1961 kwam een eind aan zijn dienstverband bij de zuivelfabriek en vertrok toen naar het hem zo vertrouwde Friesland en ging in Franeker wonen.³

Van uit Zevenaar gingen twee dochters van Jitte Veltman op een gegeven moment in Duiven wonen. Omstreeks 1960 was een van de dochters directrice van het bejaardencentrum Thuvine te Duiven (daarvoor was zij cheffin bij de Turmac in Zevenaar) en de andere dochter wijkzuster te Duiven. Beide Friezinnen zijn niet teruggekeerd naar Friesland, maar altijd in Duiven blijven wonen.

In de tijd dat Jitte Veltman directeur was van de zuivelfabriek, schommelde de melkaanvoer aan het eind van de vijftiger jaren tussen de 5 à 6 miljoen kg per jaar.

R. van Slageren directeur van 1961 - 1980 en de overgang naar Coberco.

Onder de krantenkop "N.V. Zuivelfabriek De Liemers", viel in de Liemers Lantaern van 14 juli 1961 het volgende te lezen: "Vrijdag 7 juli werd in zaal Heijting de jaarlijkse vergadering gehouden van aandeelhouders. De belangstelling was groot en onder leiding van voorzitter W.M.M. Weenink werden de agendapunten vlot afgewerkt. De waarnemend directeur, de heer J.C. Geertsma gaf enkele toelichtingen en spoorde allen aan eensgezind te zijn. Hij vergeleek de resultaten met een aantal buurtfabrieken, die wat omzet betreft overeenkomen met de zuivelfabriek Zevenaar.

Bij de bestuursverkiezing werd in plaats van de heer H.A.J. Hooijman uit Pannerden gekozen Jhr. H.R.R.L. van Nispen van Sevenaer te Zevenaar, terwijl de heer G.W. Lucassen uit Groessen werd herkozen. Hierna volgde de benoeming van een nieuwe directeur. Door de aandeelhouders werd gekozen de heer **R. van Slageren** uit Assen, thans assistent-directeur van de zuivelfabriek te Assen. Aan het slot van de vergadering bracht de voorzitter de aanwezigen dank voor hun opkomst en dankte het voltallig personeel voor de plichtsbetrachting gedurende de afgelopen maanden".

Met de opvolging van Jitte Veltman werd geen haast gemaakt. In de overgangperiode, toen een directeur ontbrak, werd de functie waargenomen door J.C. Geertsma. In deze periode werd een

---

³ Zuivelschool 1917 / '26 dir. Achterveld / '30 Dir. melkinr. Leiden / '32-1934 1° Ned. kunstkaasf. "Vecubo" Tilburg

belangrijke statutenwijziging goedgekeurd en later door de nieuwe directeur toepasbaar gemaakt. Hierdoor was het namelijk mogelijk geworden om naast de bestaande N.V. de Coöperatieve Melkverwerkingsvereniging "Zevenaar" op te richten, waardoor langs geleidelijke weg een verandering van de rechtsvorm kon plaats vinden. Zoals reeds is opgemerkt ging het bestuur van de zuivelfabriek, kennelijk in alle rust, de sollicitatiebrieven bestuderen. Want pas een half jaar na het verzenden van zijn sollicitatiebrief kreeg R. van Slageren bericht, dat hij tot directeur zou worden benoemd. Tijdens de jaarlijkse vergadering van de aandeelhouders op vrijdagavond 7 juli 1961 in zaal Heijting aan de Markt, werd R. van Slageren gekozen als nieuwe directeur van de zuivelfabriek. De Friese zuiveldeskundige Ruurd van Slageren werd 9 juli 1925 geboren te Wons gelegen in de gemeente Wonseradeel. Hij studeerde in 1951 af aan de Zuivelschool te Bolsward en was vervolgens werkzaam op diverse zuivelbedrijven om vanuit Assen, waar hij als assistent-directeur was verbonden aan de zuivelfabriek Acmesa, te vertrekken naar Zevenaar. Met zijn vrouw D. van Slageren - Hofstra (*Abbega, gemeente Wymbritseradeel 1924), dochter en zoon; ging hij dus in 1961 in Zevenaar wonen in het huis behorende bij de zuivelfabriek aan de Nieuwe Doelenstraat 18.

Met de benoeming van de nieuwe directeur ging de zuivelfabriek een goede tijd tegemoet. Want deze zuiveldeskundige, begiftigd met een goed zakelijk talent en een kundig management zag kans van de zuivelfabriek een gezond financieel bedrijf te maken en bovendien ging onder zijn leiding de zuivelfabriek zich specialiseren in het maken van dessertkazen, die onder de merknamen Subenhara en Kernhem furore zouden maken. Kortom, onder de leiding van de directeur R. van Slageren begon het met de fabriek zo goed te gaan, dat later de zuivelfabriek kon toe treden tot het Coberco concern. Dat vond plaats op 31 augustus 1978 toen de directeur R. van Slageren ten overstaan van notaris mr. H.W.M. van Bracht te Zevenaar een akte tekende in verband met de wijziging van de statuten. Deze belangrijke wijziging hield het volgende in: "de melk van de koeien die leden voor gemeenschappelijke rekening te doen verwerken of verkopen door de Verenigde Coöperatieve Melkindustrie Coberco B.A. te Zutphen, en haar bedrijfsmiddelen in gebruik te geven van deze vereniging".

Lange tijd bestond toen het bestuur van deze Zevenaarse coöperatieve vereniging uit de volgende leden: W.M.M. Weenink voorzitter, W. Brinkhoff secretaris, G.W. Lucassen vice voorzitter en de overige leden H.J.A. Jansen en S.C.T. Lemm. De samenstelling van de Commissie van Toezicht die de coöperatieve vereniging ook nog had, bestond uit: A.J. Visser voorzitter, H.G.C. Schenink secretaris en H. Uenk Jr. Na de toetreding tot het Coberco concern had de betreffende vereniging een nieuwe naam en heette voortaan: Coöperatieve Melkleveringsvereniging "Zevenaar". In deze periode waren 17 personen werkzaam op de zuivelfabriek.

De Zevenaarse dessertkazen Subenhara en Kernhem.

Subenhara.

De zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar, kreeg een andere naam toen de zuivelfabriek overging naar de Verenigde Coöperatieve Melkindustrie Coberco. Op een gegeven moment werd de naam Coberco Deli ingevoerd en de zuivelfabriek ging geleidelijk aan uitsluitend dessertkazen produceren. Met het woord Deli achter Coberco, wordt delicatessen bedoeld. Coberco Deli produceert uitgezochte lekkernijen, in dit verband verschillende dessertkazen. Onder andere een kruidenkaas (50+) met de naam Subenhara (oude naam voor Zevenaar). Dit is de eerste Nederlandse fabriekskruidenkaas, die in ons land op de markt is gekomen. Deze in Zevenaar, door de zuiveldirecteur R. van Slageren, ontwikkelde kaas wordt nog steeds door de Coberco geproduceerd.

In 1963 werd met de productie van de Subenhara kruidenkaas begonnen en werd toen met waardering bij het publiek ontvangen. Van verschillende zijde was toen voldoende belangstelling om op de ingeslagen weg voort te gaan en te trachten de productieomvang uit te breiden. Vooral het Nederlands Zuivelbureau heeft niet alleen bijzonder veel gedaan bij de introductie van het nieuwe product, doch ook waardevolle adviezen gegeven voor toepassing van deze kaas als een Nederlandse dessertkaas. De zuiveldirecteur R. van Slageren had ook het etiket en de doos voor de Subenhara kaas ontworpen; op verzoek heeft dat de firma Boom te Meppel ook gedaan. Uiteindelijk zijn de ontwerpen van de zuiveldirecteur gekozen, omdat men die het mooist vond.

Voor de volledigheid dient nog te worden vermeld, dat in 1962 de zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar voor het eerst in haar bestaan, begon met de productie van een dessertkaas; namelijk de Port Salut. Het voorstel om deze kaas te gaan maken kwam van de verkooporganisatie "De Producent" te Gouda. Sinds 1951 was de zuivelfabriek te Zevenaar aangesloten bij deze organisatie, die de afzet van de kaas voor haar rekening nam. In het jaar van aansluiting, bij genoemde organisatie, is het gehele bestuur vanuit Zevenaar vertrokken om de fabriek en de opslagruimte te Gouda te bezichtigen. De gehele kaasproductie van Zevenaar kon er worden afgeleverd en de kaas werd daar na aankomst gekwalificeerd en een week nadien uitbetaald, overeenkomstig de prijs van de Leeuwarder Zuivelbeurs en aan het eind van het jaar een uitbetaling van het winstsaldo naarmate het aantal kilo's geleverde kaas. Ook kon Zevenaar producten van hen bekomen waar hier behoefte aan was, zoals gepasteuriseerde melk in flessen, waar de melkventers regelmatig om vroegen. Met de productie van de Port Salut te Zevenaar werd enige tijd later gestopt, omdat drie andere zuivelfabrieken daarmee ook waren begonnen.

Kernhem.

Het research-instituut van het Nederlands Instituut voor Zuivelonderzoek (NIZO) aan de Kernhemseweg te Ede (opgericht in 1948 en sinds 1953 te Ede gevestigd) heeft het fundamentele onderzoek verricht om te komen tot nog een andere succesvolle dessertkaas. Namelijk die met de merknaam Kernhem. Het NIZO-complex is gebouwd op grond die eertijds eigendom was van het landgoed Kernhem. Vandaar deze oude naam aan een nieuwe kaassoort gegeven. Sinds november 1979 wordt de dessertkaas Kernhem in de zuivelfabriek te Zevenaar gemaakt. Voordien werd deze dessertkaassoort door de fabrikant Nestlé Nederland te Heeg in Friesland geproduceerd. Zij is hier echter mee gestopt. Aangezien er van deze kaassoort toen jaarlijks zo'n 160.000 kilogram werd verkocht, vond de toenmalige directeur R. van Slageren van de zuivelfabriek "De Liemers" deze hoeveelheid interessant genoeg om de productie van Nestlé Nederland over te nemen. Het - NIZO heeft toen de licentierechten van de Kernhemse kaas overgedragen aan de zuivelfabriek te Zevenaar.

De Kernhem is een milde aromatische romige roodbacterie 60+ kaas, gemaakt van met room verrijkte volle melk. En heeft een afmeting van 23 cm doorsnede en een hoogte van 5 cm en weegt rond 1,9 kg.

In november 1997 kwam Coberco met een nieuw ontwikkelde dessertkaas op de markt de Kernhem Chèvre gemaakt van geitenmelk. De alom bekende Kernhem bereid uit koemelk heet voortaan Kernhem Classique.

Daar niet alle aangevoerde melk een bestemming vond in de voornoemde drie dessertkaassoorten, werd toen door de zuivelfabriek te Zevenaar van de overige melk volvette kaas gemaakt de

zogenaamde Amsterdammer. Dit is een wat zachte 48+ kaassoort met een gewicht van ongeveer 5 kg.

In de zuivelfabriek aan de Molenstraat te Zevenaar was dus de productie van Subenhara en Kernhem ondergebracht, jaarlijks goed voor 1,4 miljoen kilo kaas. Beide dessertkazen weten zich aardig staande te houden. Kernhem scoort met een derde plaats goed na de Franse Camembert en de Brie. De Subenhara komt lager uit, maar verkoopt steeds beter. Duitsland is de grootste afnemer van beide kaassoorten. In Zevenaar is de productie in 1992 stilgelegd omdat er onvoldoende ruimte was om uit te breiden en overgebracht naar Markelo. Daar is de productielijn opgezet naar Zevenaars voorbeeld. Het dient te worden vermeld, dat in de periode toen R. van Slageren directeur was van de zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar, de basis werd gelegd voor het succes waarvan de Coberco nu nog profiteert. Immers de dessertkazen Subenhara en Kernhem, worden door de consument nog steeds hoog gewaardeerd.

Levensmiddelengroothandel Liegro B.V. 1967 - 1980.

De zuivelfabriek De Liemers hield zich in deze periode van haar bestaan ook nog bezig met handel in de vorm van een levensmiddelengroothandel. Na een geruime tijd van voorbereiding kon in mei 1967 worden gestart met de groothandel. Onder aanwezigheid van tal van genodigden kon de heer F.J.W. van Gent (burgemeester van de gemeente Zevenaar van 1946 - 1975) op 24 mei 1967 de officiële opening verrichten. Als organisatiemethode had men toen gekozen voor het zelfbedieningssysteem, in die tijd ook wel bekend onder de Engelse benaming "Cash & Carry". De verkoop van de meer dan 1000 verschillende artikelen vond plaats aan "detaillisten" zoals onder anderen: melkhandelaren, kruideniers en andere detailzaken, grootverbruikers en instellingen.

Doordat de groothandel in levensmiddelen steeds in omvang toenam en daardoor de ruimte in de betreffende gebouwen bij de zuivelfabriek te veel in beslag werd genomen, zocht men in 1972 naar mogelijkheden van uitbreiding. Plannen om te komen tot de bouw van een nieuwe verkoophal op het eigen fabrieksterrein waren niet mogelijk door de beperkte bouw mogelijkheden en anderzijds door de ontoelaatbare inkrimping van het parkeerterrein. Daarom ging men op zoek naar een perceel grond, bijvoorbeeld een industrieterrein, elders in Zevenaar. In maart 1973 werd van de gemeente Zevenaar 5000 m² grond gekocht in het bestemmingsplan Tatelaar, waarop een verkoophal werd gebouwd van circa 1700 m². Inmiddels had de groothandel de naam "Liegro" gekregen (afgeleid van Liemerse groothandel) en eind 1973 kon de "Levensmiddelengroothandel Liegro B.V. - Zevenaar" aan de Ampèrestraat te Zevenaar, de nieuwe verkoophal betrekken. Directeur van de groothandel werd R. van Slageren en bedrijfsleider C. Willemsen.

In augustus 1974 werd overleg gevoerd met de Coberco, waarbij zij haar eigen groothandelsactiviteiten in de regio Arnhem en de Achterhoek ging beëindigen. Door de Liegro werden deze Coberco-activiteiten overgenomen en de 110 Coberco-venters werden medio 1975 door de Liegro bevoorrad. Het gevolg daarvan was, dat vanaf 31 december 1975 de daarbij behorende activa en voorraden werden ingebracht in Liegro B.V. met als aandeelhouders N.V. Zuivelfabriek De Liemers te Zevenaar en Coberco te Zutphen beide partners elk 50% van de aandelen. In 1975 had de groothandel Liegro 20 medewerkers in dienst en de omzet bedroeg 10 miljoen gulden.

In 1976 nam men nog een nieuwe opslagruimte aan de Ampèrestraat van 1800 m² in gebruik. In deze vergroting van het bedrijf vond de opslag plaats van bier, limonades en koffiemelk (de zogenaamde krattenvoorraad). Verder was die ruimte bedoeld als laadplaats voor gereedstaande ver-

zendklare goederen verpakt op rolcontainers. In 1976 steeg de omzet al tot 13 miljoen gulden. De verwachting was, dat de omzet in de komende jaren verder zou toenemen mede als gevolg van geplande saneringen binnen de Coberco vestigingen en de te verwachten omzetsijging in de regio Gelderland van de Iveko melkhandel. Omstreeks 1980 ging voornoemde groothandel op in een groter verband en verdween uit Zevenaar.

De Zevenaarse zuiveldirecteur was enthousiast wanneer het zijn zuivelfabriek betrof en was gaarne bereid het een en ander te vertellen; dat deed hij ook tijdens lezingen. Zo ook op verzoek, tijdens een lezing op de jaarvergadering in maart 1963 van de Fok- en Controlevereniging "Zevenaar en Omstreken", waar hij op verzoek van de voorzitter J. Neijenhuis het een en ander vertelde. Daar werd door de directeur van de zuivelfabriek onder andere het volgende medegedeeld: Dat de gemiddelde productie per koe 4670 kg melk per jaar bedroeg. Dat er in het afgelopen jaar 318 melkdagen waren geweest. En dat de zuivelfabriek toen 208 leden telde met 1250 melkgevende koeien.

Onder de leiding van R. van Slageren ging het steeds beter met de zuivelfabriek, hetgeen ook resulteerde in een wat grotere personeelsbezetting. In het weekblad "Liemers Lantaern" verschenen dan ook personeelsadvertenties; bijvoorbeeld: "De N.V. Zuivelfabriek De Liemers vraagt een melkbezorger. - De zuivelfabriek vraagt enkele jongens voor de kaasmakerij. - De N.V. Zuivelfabriek De Liemers Zevenaar vraagt voor direct een flink meisje voor kantoorwerk. Mulo-diploma gewenst, doch niet vereist. Sollicitaties schriftelijk of mondeling ten kantore der fabriek Molenstraat 9 te Zevenaar. - N.V. Zuivelfabriek De Liemers Zevenaar vraagt hulp-kaasmaker. Aanmelden kantoor van de fabriek. - Wordt gevraagd een net accuraat meisje voor administratief- en inpakwerk. Mulo gewenst, doch niet vereist. Leeftijd plm. 16 à 17 jaar. Aanmeldingen en inlichtingen ten kantore van de fabriek. - Aanbesteding van melkritten voor het jaar 1962. De volgende melkritten worden aanbesteed: 1°. Oud-Zevenaar, thans gereden door Dukkerhof. 2°. Stegeslag-Methen Groessenseweg thans gereden door Reijmer. Aanbestedingsvoorwaarden en rittenlijsten liggen ter inzage op het kantoor. Inschrijvingsbriefjes dienen vóór 1 december 1961 te worden ingeleverd op het kantoor der fabriek. - N.V. De Liemers te Zevenaar, fabriek van kaas, boter en groothandel in levensmiddelen, zoekt administratief medewerker'.

De directeur R. van Slageren was ook de initiatiefnemer van het organiseren van de jaarlijkse personeelsreisjes. Zo was er bijvoorbeeld in september 1967 een uitstapje van bestuur en personeel met hun dames en heren. Deze keer ging de reis naar de Jaarbeurs van het Oosten te Zutphen. En in een ander jaar (1969) ging het uitstapje (excursie) naar de Coöperatieve Weiproducentenfabriek te Borculo. Het sprak voor zich, dat de personeelsreisjes zeer werden gewaardeerd.

Ook jubilea kregen de nodige aandacht van de leiding van de zuivelfabriek. Zo viel in de "Liemers Lantaem" van 6 mei 1966 het volgende te lezen: "Gebroeders De Reus in de lintjesregen. De gebroeders E. en B, de Reus getrouwe medewerkers van de zuivelfabriek De Liemers, werden dinsdag onder het werk, totaal verrast door de komst van Burgemeester Van Gent, de voorzitter de heer Weenink en de directeur de heer Van Slageren. Zij waren beiden gewoon aan het werk in de fabriek en na aanvankelijk een doodgewoon praatje schetste de Burgemeester hun verdiensten waardoor zij in aanmerking kwamen voor deze Koninklijke onderscheiding.

E. de Reus, werkt 46 jaar in de fabriek, begon op 15-jarige leeftijd als los werkman in het bedrijf waar zijn vader machinist was. Toen hij 19 jaar was kreeg hij een vaste aanstelling en werd de

eerste chauffeur op een echte auto om de melk bij de boeren op te halen. Hij reed in een 5 tons Mercedes Benz met kettingaandrijving en voer onder andere op **Pannerden** en **Lobith**. Alle boeren kenden hem en nu nog kent men hem alle achting toe. Hij volgde zijn vader op als machinist en groeide mee met de technische ontwikkeling in het bedrijf. De oorlogsjaren waren niet eenvoudig, doch wie er al weg trok onder de dreiging van de luchtaanvallen: de gebroeders De Reus bleven hun post bezetten en bleven zorgen voor de voedselvoorziening.

Zijn broer B. de Reus werkt reeds 40 jaren in de fabriek en hem konden we bijna niet vinden, want de enorme stapels kazen onttrokken hem aan het oog. Hij was druk bezig en meende ook dat de heren maar een bezoekje kwamen brengen. Ook tot hem sprak de Burgemeester woorden van waardering en erkentelijkheid en spelde hem de Koninklijke onderscheiding op. Hij is in de loop der jaren verhuisd van de melkontvangst naar de zo sterk gegroeide afdeling der kaasmakerij, een der afdelingen, die dit zo opmerkelijke bij-de-tijdse bedrijf kent. De gebroeders, die alles met veel genoegen ondergingen; trokken op verzoek van de directeur hun werkplunje uit en werden netjes naar huis gebracht om de dag verder thuis door te brengen.

En 's avonds kwam de hele gemeenschap van de zuivelfabriek plus bestuur en melkhandelaren samen in zaal Heijting om met wat meer feestelijkheid dit eervolle onderscheiden te vieren".

Door een auto-ongeluk kwam de heer R. van Slageren op dinsdag 29 januari 1980 te Zelhem op 54 jarige leeftijd om het leven. Hij kwam toen van Borculo waar een vergadering werd bijgewoond van de Coöperatieve Weiproduktenfabriek. In het blad "Coberco-Post" (nr. 102 van 27 februari 1980), een vierwekelijkse uitgave voor de 15.000 veehouders van Coberco werd de droeve tijding (een in memoriam) op de volgende wijze verwoord: "In de nacht van maandag op dinsdag 29 januari 1980 is op 54-jarige leeftijd door een noodlottig auto-ongeval te Zelhem om het leven gekomen de heer ing. R. van Slageren, directeur van het zuivelbedrijf BV De Liemers te Zevenaar. De grootste kerk van Zevenaar was nodig om al diegenen te kunnen ontvangen die hem op 1 februari de laatste eer hebben gebracht. Zowel plaatselijk als in het zuivelbedrijfsleven was Ruurd van Slageren een man van betekenis. Hij is in 1925 in Wons (Fr.) geboren, als zoon van een vervoerder. Volgde de Zuivelschool Bolsward (afgestudeerd in 1951) en was vervolgens werkzaam op de zuivelbedrijven te Haulerwijk (Fr.), Ruinerwold en Acmesa-Assen. Werd in 1961 tot directeur van het bedrijf te Zevenaar benoemd. Daar wist hij zijn talenten op het bedrijfsorganisatorische en commerciële vlak ten volle te ontplooien.

Naast de kaasfabriek had de heer Van Slageren ook de leiding over een door hem tot ontwikkeling gebrachte levensmiddelengrossierderij, Liegro geheten (onlangs in een groter verband opgegaan). In 1978 kwam het bedrijf Zevenaar binnen de Coberco-organisatie, hetgeen een verdere specialisatie in de richting van dessertkazen mogelijk maakte. Plannen voor verbouw van het bedrijf werden tot uitvoering gebracht. Eind vorig jaar heeft Van Slageren naast zijn "Subenhara" ook de bekende Kernhemse kaas aan het assortiment weten toe te voegen.

In het zuivelbedrijfsleven was de heer Van Slageren al 12 jaar bestuurslid bij de Weiproduktenfabriek Borculo, laatstelijk als vice-voorzitter. Naast het zakelijke werk is hij bij de Hervormde Kerk in Zevenaar 14 jaar kerkeraadslid geweest, waarvan een groot deel als voorzitter van het college van kerkvoogden. Hierbij hadden financiële beslommeringen en verbouwingen zijn speciale aandacht. Hij was ook actief als lid van de Rotary. De heer H. Uenk, voorzitter van de coöperatieve melkverwerkingsvereniging Zevenaar, zegt van de overledene: "Het licht op zijn kantoor brandt niet meer. Van Slageren was er vaak nog om wat na te kijken. Veel rust kende hij niet. We verliezen in hem een goede vriend en kundig zakenleider en we wensen zijn vrouw en twee kinderen veel sterkte toe om dit verlies in vertrouwen te kunnen dragen".

Tijdens de kerkdienst sprak ds. G. Allers over Van Slageren als "een man van het moderne management, die recht door zee ging, die zijn vragen en twijfels had, maar geen twijfelaar was. Die resoluut in het harde zakenleven stond, maar die nooit hard overkwam".

Na het zo plotseling overlijden van haar man, woonde mevrouw D. van Slageren - Hofstra nog tien jaar in het witte huis aan de Nieuwe Doelenstraat. Daarna bewoonde de makelaar J.Th.G.M. Geutjes voor enige tijd het witte huis. Later (in 1993) viel het huis (en de zuivelfabriek) onder de slopershamer (van Senhorst B.V. Grond- en Sloopwerken te Giesbeek), om plaats te maken voor De Pelgromhof.

De laatste bedrijfsleider A.W. van Loon en sluiting van de zuivelfabriek in 1992.

Eind jaren zeventig trad A.W. van Loon in dienst als bedrijfsleider. Hij was belast met het verder uitbouwen van de dessertkazenproductie (de Subenhara en de Kernhem). In deze periode en tot en met de sluiting van Coberco Deli in Zevenaar, was de directie in handen van L.J.L. Cuypers. Hij was directeur van de productiebedrijven te Zevenaar en Borne. De bedrijfsleider A.W. van Loon was afkomstig van de coöperatieve stoomzuivelfabriek "De Eendracht" te **Silvolde**. Deze zuivelfabriek was in 1906 opgericht en werd in 1977 opgeheven. Vanaf die tijd ontwikkelde A.W. van Loon zich als een specialist op het gebied van de voornoemde dessertkazen waarvan de basis was gelegd door de directeur R. van Slageren. De productie van de dessertkazen verliep voorspoedig en uitbreiding in de sfeer van productie-, rijpings- en opslagruimte was steeds geboden. Toen er geen ruimte meer was de kaasfabriek aan de Molenstraat te Zevenaar te vergroten, was het gevolg hiervan dat in **februari 1992 de fabriek werd gesloten** en de productie werd overgebracht naar Markelo in de provincie Overijssel.

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE ZUIVELFABRIEK 1893 - 1992, DE REGELMATIGE AANPASSINGEN EN VERBOUWINGEN.

De gebouwen en de inrichting van de zuivelfabriek zijn gedurende haar bestaan herhaaldelijk onderhevig geweest aan veranderingen. Dat kwam ondermeer door: toename van de productiviteit, het in gebruik nemen van nieuw ontwikkelde machines en het fabriceren van een grotere verscheidenheid aan zuivelproducten. En later, door de specialisatie in het productieproces, het maken van dessertkazen. Dat vergde steeds nieuwe investeringen in outillage en gebouwen. Dit hoofdstuk laat de historie zien van de voortdurende bouwkundige veranderingen.

De oprichting van de stoomzuivelfabriek in 1893.

Het perceel grond waarop de zuivelfabriek in 1893 werd gebouwd, grensde direct aan de westzijde van de bebouwde kom van het stadje Zevenaar. In de huidige tijd de plaats waar het woon- en zorgcentrum "De Pelgromhof" is gesitueerd tussen de Molenstraat en de Nieuwe Doelenstraat. "De Pelgromhof" heeft furore gemaakt omdat het project een voorbeeldfunctie is toegekend voor wat betreft het duurzaam en energiezuinig bouwen. Het project is uitgevoerd door de Algemene Stichting Woningbouw Zevenaar (ASWZ) en de Pelgromstichting. De Staatssecretaris Dr. D.K.J. Tommel van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer gaf op 4 juni 1997 het officiële startsein tot de bouw van het groots opgezette verzorgingscentrum.

De grote stimulator tot de oprichting van de zuivelfabriek, wethouder jonkheer Otto Carel Jan Christiaan Lodewijk Marie van Nispen tot Pannerden (*Zevenaar 1844), was eigenaar van de grond waarop de zuivelfabriek was gebouwd. Volgens een uittreksel van een akte van het "Kantoor van bewaring der hypotheek en van het kadaster", bleek het te gaan om twee percelen kadastraal bekend Oud-Zevenaar sectie F nummers 316 en 317. Omschreven als tuin en de twee percelen waren groot respectievelijk 19 are 30 centiare en 6 are 50 centiare.

Binnen een kring van 200 meter om de genoemde percelen bevonden zich toen geen andere gebouwen en lokalen, bedoeld in de wet (Hinderwet) van 2 juni 1875, Staatsblad 95, dan de onbebouwde percelen sectie A, nummers 723, 725 en 726.

De Hinderwet schreef namelijk regelingen voor van toezicht bij het oprichten van inrichtingen, welke gevaar, schade of hinder konden veroorzaken. In het geval van de oprichting van de zuivelfabriek was dus een Hinderwetvergunning, af te geven door de gemeente Zevenaar, vereist.

Het college van burgemeester en wethouders van de gemeente Zevenaar, ontving 15 april 1893 een brief van het bestuur van de coöperatieve vereniging "De Lijmers" waarin werd gemeld dat men voornemens was een zuivelfabriek op te richten. En in de brief werd om de voorgeschreven Hinderwetvergunning gevraagd. In de zuivelfabriek zou de aangevoerde melk worden verwerkt tot boter en kaas. De beweegkracht die in de zuivelfabriek werd aangewend, zou worden geleverd door een stoommachine met de daarbij behorende stoomketel van circa 8 pk. Het lag voor de hand, dat de fabriek de naam zou dragen van: Stoomzuivelfabriek "De Lijmers" Zevenaar.

De inrichting van de stoomzuivelfabriek.

Van de op te richten zuivelfabriek is gelukkig een tekening bewaard gebleven, waarop de plattegrond van het fabrieksgebouw staat aangegeven. Het was voor die tijd, voor Zevenaar een van de grotere gebouwen. De voorgevel van het hoofdgebouw had een breedte van 12,88 meter en de lengte van de zijgevel bedroeg 24 meter.

Het complex bestond uit een hoofdgebouw met woongedeelte en een los van het hoofdgebouw bestaand gedeelte, waarin zich bevonden: een bergplaats, ketelhuis, kolenhok, machinekamer waarin de stoommachine stond opgesteld en een schoorsteen van 12 meter hoog. Het hoofdgebouw van de zuivelfabriek bestond uit de volgende onderdelen: centrifugelokaal, kaaskamer, kaasdroogkamer, kantoor, karn- en boterlokaal, koelbakken, ontvangplaats voor de melkbussen, pekelbakken, regenbak, spoelplaats, washuis, ijshuis en zuurlokaal.

Het woongedeelte zag er als volgt uit: gang, kamer, kelder, keuken, twee slaapkamers en een toilet.

Omdat in de zuivelfabriek voor de beweegkracht een stoommachine was geïnstalleerd, moest men na het van kracht worden van de betreffende wet, voldoen aan hetgeen in de Stoomwet stond voorgescreven, een wet van 15 april 1896, Staatsblad 69. De wet hield in de regeling van het toezicht op het gebruik van stoomtoestellen, waarbij in het algemeen voor het in werking brengen van een stoomtoestel een van overheidswege uitgereikte akte van vergunning was vereist, terwijl alle in gebruik zijnde stoomtoestellen met toebehoren aan een voortdurend toezicht van regeringswege waren onderworpen.

Bovenstaande opsomming was de indeling van de zuivelfabriek. Er wordt nu nader ingegaan op de verschillende onderdelen van de zuivelfabriek. Allereerst de melkontvangstplaats waar de melkrijder twee maal daags zijn melkbussen, die hij had opgehaald bij de boerderijen, diende af te leveren. De ontvangstplaats had een afmeting van 6 bij 7 meter en het daaraan grenzend bordes, waarop de melkbussen vanaf de wagens werden geplaatst, was 1,5 bij 3 meter groot met aan beide uiteinden een trapje. Op deze plaats werd dus de melk in ontvangst genomen om daarna naar een melkbascule te worden gedragen waar men de melk woog. Daarna ging de melk in een melkontvangbak en de leeg gemaakte melkbussen werden in de spoelplaats (2 bij 11,40 meter) grondig gereinigd, en werden daarna geplaatst op een uitdruprek. Nadat de melkbussen geheel schoon en droog waren, werden zij bijvoorbeeld gevuld met wei, ondermelk of karnemelk. Deze "afvalvloeistoffen" van de zuivelbereiding, werden door de melkrijders weer teruggebracht naar de boerderijen van de melkveehouders, waar het diende als veevoer.

In het centrifugelokaal (5 x 7 m) stonden de twee centrifuges opgesteld. Door middel van de centrifuge kon de room of het vet uit de melk worden gehaald en van de room kon boter worden gemaakt. Vervolgens werd de room na koeling in een roomzuurtank gebracht waar een zuursel werd toegevoegd, die ongewenste bacteriën te niet deed en de geur en smaak van de boter ten goede kwam. Dan werd de room gekarnd en ontstonden boterkorrels, die op de karnemelk gingen drijven. De karnemelk werd afgetapt en nadat de botermassa enige keren was gewassen, werd deze goed gekneet om de nog resterende vochtresten te verwijderen. Voor deze bewerkingen was de zuivelfabriek uitgerust met een zuurlokaal van 3 x 5 m, met in het lokaal 1 koelbak en een karn- en boterlokaal van 5 x 6 m, met daarin ook een koelbak.

In de kaaskamer (6 x 7 m), waarin 2 pekelbakken stonden opgesteld werd de kaas bereid. Al naargelang de te bereiden kaassoort werd de melk op vetgehalte gecentrifugeerd. Daarna werd aan de melk een stremsel toegediend (welke stof voorkomt in de maag van nuchtere kalveren). Door ook nog zuursel toe te voegen verliep het stremmen beter. Het voordeel van het gebruik van zuursel was ook, dat het gebruik daarvan een gunstige invloed had op de smaak van de kaas en enigszins conserverend werkte. Na enige tijd was de melk geheel gestremd tot een brijige massa,

die dan in kleine blokjes werd gesneden; waarbij een vloeistof werd afgescheiden de zogenaamde wei. De ontstane massa werd ook wel wrongel genoemd. Wanneer alle wei uit de wrongel was verwijderd werd deze in de kaasvormen gedaan. Daarna gingen de kaasvormen of kaasvaten onder de kaaspers om de laatste resten wei te verwijderen. Na het persen werden de kazen uit de vormen gehaald en in een pekelbad gelegd, door de kazen daarin onder te dompelen waren ze beter bestand tegen ongewenste bacteriën en ontstond een pittige smaak. Na het pekelen werd de kaas gedroogd in de kaastrookkamer (2,73 x 5 m) en daarna op rekken van planken gelegd om te rijpen.

De "Zevenaarer Dampmolkerij".

In 1898 kwam de coöperatieve stoomzuivelfabriek "De Lijmers" in handen van de Duitse zakenman en zuiveldeskundige Albert Wóhrmann en de stoomzuivelfabriek kreeg toen de naam van "Zevenaarer Dampmolkerij". De nieuwe eigenaar ging voortvarend te werk want in 1900 werd er al een nieuwe stoomketel geïnstalleerd.

De timmerman A.W. Damen te Zevenaar, vroeg in 1911 een bouwvergunning aan bij de gemeente Zevenaar om namens en voor rekening van de heer Albert Wóhrmann, voor zijn boter- en kaasfabriek, een kaasmagazijn te mogen bouwen. De gemeente stemde in met de bouw van de bewaarplaats voor de geproduceerde kazen.

Het begin van het pasteuriseren in 1922.

Een belangrijk jaar voor de stoomzuivelfabriek was 1922. In dat jaar werd voor het eerst, sinds het bestaan van de fabriek, het pasteuriseren van melk ingevoerd. Voor dit doel had men 2 pasteurs en 1 regeneratiefapparaat aangeschaft. In de pasteurs werd de melk verhit tot de gewenste temperatuur. De verhitting geschiedde met stoom. Het regeneratiefapparaat diende om een deel van de voor het pasteuriseren toegevoegde warmte terug te winnen.

In de machinekamer van de fabriek stond toen een stoommachine van 8 pk en als reserve een electromotor van 15 pk. De krachtoverbrenging van deze machines vond plaats met behulp van drijfriemen.

In het jaar 1925, in de tijd dat P. Feenstra directeur was van de N.V. Stoomzuivelfabriek "Zevenaar", werd een autogarage op het terrein van de stoomzuivelfabriek aan de Molenstraat gebouwd. De architectuur was dezelfde als van de bestaande fabriek. Het gebouwtje was 10 m breed en 8 m diep, en voorzien van drie garagedeuren voor het plaatsen van even zoveel auto's. Achter de middelste garagedeur was in de vloer een smeerkuil aangebracht. De bouwtekening 1 : 50 "Plan autogarage", was getekend door de architect L. Rutten te Zevenaar.

In april van het jaar 1929 kwam men in het bezit van het perceel land, dat de fabriek scheidde van de Molenstraat. De bedoeling van deze aankoop was voornamelijk om een betere inrij en uitweg mogelijk te maken. De betere inrij bevorderde niet alleen de vlotte aanvoer van de melk, door de melkrijders, naar de fabriek; maar voorkwam ook verkeersopstoppingen op de Molenstraat.

Een geheel nieuwe zuivelfabriek in 1929.

Inmiddels was de stoomzuivelfabriek niet alleen meer eigendom van Albert Wöhrmann, maar van de firma A. Wöhrmann en Zonen. De familie Wöhrmann had kennelijk het voornemen om zoveel mogelijk profijt te trekken van hun zuivelactiviteiten. En daarom besloten zij in augustus 1929 het verouderde fabriekscomplex grotendeels te vervangen door een nieuwe zuivelfabriek, die voldeed aan de toen geldende eisen. Men ging zeer degelijk te werk; want een in die tijd gerenommeerd architect, in de industriële bouwkunde, werd aangezocht om het fabriekscomplex te ontwerpen. Het handelde hier om architect G. Feenstra te Amhem. Door deze architect zijn in de provincie Gelderland diverse zuivelfabrieken ontworpen en gebouwd. Onder andere de "Winterswijkse Coöperatieve Zuivelfabriek", die haar oude fabriek liet vervangen door een nieuwe zuivelfabriek welke in april 1943 in gebruik kon worden genomen.

In 1920 had architect G. Feenstra te Amhem zijn bureau opgericht. Het bureau bestaat thans nog steeds te Arnhem aan de Eusebiusbuitensingel en is heden onder de naam "Feenstra Architecten en Ingenieurs" in de betreffende bouwwereld bekend. Het architectenbureau is een onafhankelijk, middelgroot bureau, dat al vele tientallen jaren actief is en tal van kleine en grote projecten heeft gerealiseerd voor vele opdrachtgevers in de verzorgende, dienstverlenende, commerciële en industriële sector.

Onlangs, in 1998, heeft voornoemd architectenbureau het ontwerp gemaakt voor de bouw van een ecologische zuivelfabriek aan de Ampèrelaan te Drachten in de provincie Friesland. De opdrachtgever voor deze nieuwbouw was de Friese Ecologische Zuivel BV. (FEZ) te Drachten en men verwacht zo'n 70 tot 80 miljoen liter ecologische melk per jaar van boeren uit het Noorden van Nederland in de loop van de komende jaren te gaan verwerken. (Ter vergelijking: een 'gewone' zuivelfabriek heeft tegenwoordig al gauw een capaciteit van 200 miljoen liter per jaar). Friesland Coberco Dairy Foods heeft een belang van 33 procent in deze onderneming en de bedoeling is, dat men vanaf 1999 een eigen ecologische lijn van zuivelproducten op de markt brengt. Coberco Zuivel tekent voor de marketing, distributie en verkoop van de productielijn Coberco Natuur-Best, terwijl FEZ verantwoordelijk is voor de aanvoer van de melk en het productieproces.

In het archief van het betreffende architectenbureau zijn onder andere nog de tekeningen uit 1929 aanwezig van de zuivelfabriek in Zevenaar. Dat zijn onder andere een tekening, schaal 1:20 van de doorsneden van de kaasmakerij, het centrifugelokaal en de melkontvangst. Vervolgens tekeningen, schaal 1:100, waarop vermeldt staan een plattegrond, de gevels, de fundering, de rioleering en de balklagen. Voorts nog een opgave van het "plan elektrische installatie".

De nieuwe zuivelfabriek was grotendeels onderkelderd en de langste gevel (aan de oostzijde) was 30 m lang. Het bordes van de melkontvangst had toen een afmeting van 2 bij 8 m.

Wanneer men de weg van de melk in vogelvlucht in de nieuwe fabriek volgde, dan zag dat er ongeveer als volgt uit. De aangevoerde melk liep uit op een ontvangbak naar een pomp, die de melk perste door een regeneratiepasteur, welke pasteur zich bevond in het centrifugelokaal. In dit toestel werd de melk gepasteuriseerd en ook weer gedeeltelijk afgekoeld. Dan werd de melk gecentrifugeerd in de twee aanwezige centrifuges. De verkregen ondermelk werd vervolgens afgekoeld op een koeler en gepompt in een reservoir dat zich boven de spoelplaats bevond. De aftapkraan van dit reservoir was op de melkontvangst. De room liep in een roompasteur en werd daarin gepasteuriseerd, vervolgens afgekoeld en naar de roomzuurbassins gepompt, die in de botermakerij stond opgesteld. Ook kon men ondermelk, room en volle melk in de kaasbakken pompen, welke in de kaasmakerij aanwezig waren. In de kaasbakken bereidde men door toevoeging van verschil-

lende ingrediënten kaas. De kaas werd verder geperst in enkele kaaspersen. Hierna ging de kaas naar het pakhuis, waar de kaas verbleef tot de aflevering.

De weg kon ook zijn; dat de room vanuit de roomzuurbassins, waarin de room was gezuurd, naar de karn werd gepompt en daar gekarnd tot boter en karnemelk. De verkregen boter ging naar de boterkelder voor verdere verpakking. De karnemelk ging naar een karnemelkreservoir, welke zich eveneens boven de spoelplaats bevond en werd dan op de melkontvangst afgetapt.

Ook in deze nieuwe zuivelfabriek werd de beweegkracht voor de werktuigen geleverd door een stoommachine van 8 pk, die de daarvoor benodigde stoom betrok van een ketel van 15 m². Als reserve deed dienst een electromotor van 15 pk. Beide krachtwerktuigen waren in de machinekamer geplaatst. De stoomketel bevond zich in het ketelhuis.

Een stoommachine van 35 pk.

In juli 1930 werd de beweegkracht geleverd door een stoommachine van 35 pk en een electromotor van 20 pk. De stoommachine betrok zijn stoom van een stoomketel met een verwarmend oppervlak van 40 m².

En een koelmachine was aangeschaft om de melk en de room zonodig dieper af te koelen, dan de temperatuur van het Nortonwater. Met een Nortonpomp, ijzeren zuigpomp, werd grondwater opgepompt; welk water diende voor koeling. Aangezien de watertemperatuur van het grondwater varieert van 8°C tot 11,5°C; was het in bepaalde gevallen mogelijk met de koelmachine de gewenste koelwatertemperatuur te realiseren, die lager was dan de grondwatertemperatuur.

Het bestaande ketelhuis voldeed niet aan de verwachtingen, in 1933 werd de zuivelfabriek voorzien van een nieuw ketelhuis.

De mogelijkheid van melkpoeder maken.

In de periode dat G.J. Cloo directeur was van de N.V. Stoomzuivelfabriek "Zevenaar", vond in mei 1939 een uitbreiding plaats van de zuivelfabriek. Aangebouwd werd een melkpoederlokaal met daarin een melkpoedermachine voor het drogen van de melk. Met de bijbehorende pasteur om de melk voor te warmen en een poedermolen. De aandrijving van de apparaten geschiedde door de bestaande drijf-as (aangedreven door de stoommachine of de electromotor).

De jaren van de Tweede Wereldoorlog had de zuivelfabriek redelijk doorstaan. Alleen het kantoorgedeelte liep schade op door een granaatinslag. Gedurende de oorlogsjaren was nagenoeg niets gedaan aan het onderhoud van het fabriekscomplex. Toen de fabriek door de Nederlandse rijksoverheid van de Duitse eigenaren in beslag werd genomen, maakte de fabriek dan ook geen florissante indruk.

Een moeilijke start na de Tweede Wereldoorlog.

Voor de zuivelfabriek brak nu een moeilijke tijd aan. Wanneer de melkveehouders, van een gedeelte van de Liemers, hun melk aan de zuivelfabriek in Zevenaar wilden blijven leveren; zat er weinig anders op dan de zuivelfabriek van de Staat der Nederlanden te kopen. Om enigszins een indruk te hebben hoeveel de gebouwen van de zuivelfabriek waard waren, had men het gebouwencomplex laten taxeren. Hiervoor was opdracht verleend aan het aannemersbedrijf A.H. Lamers te Zevenaar.

De bevindingen (opgesteld in januari 1946) van de aannemer waren de volgende: "De eerste indruk die het gezicht vanaf de weg geeft, is vrijwel die van een fabriek. Aan het onderhoud echter is in de laatste jaren niet veel zorg besteed en men dient er zich dan ook rekenschap van te geven, dat om het geheel weer in goede staat te brengen er heel wat kosten mee gemoeid zijn. Men let bijvoorbeeld eens op de ketelschoorsteen, deze begint tekenen van bouwvalligheid te vertonen. Wat het interieur betreft valt op, dat dit niet alleen tekenen van verval geeft te zien, doch hier komt vooral uit, dat het geheel op verschillende achtereenvolgende tijdstippen is aangebouwd, en daarbij nooit de grote lijn van een degelijke fabrieksinrichting is gezien. Het lijkt dan ook meer op een soort van opslagplaats dan op een fabrieksinrichting, vooral wat betreft de machinekamer, de ketelruimte en de bergruimte voor verschillende consumptieartikelen. De bedrijfskosten worden door een dergelijk interieur dan ook zeker niet gunstig beïnvloed. Het is echter niet uitgesloten hierin de nodige veranderingen aan te brengen, en het zodoende zeer goed mogelijk is het geheel op een hoger peil te brengen. De kosten hiervan zullen echter niet gering zijn, en meende goed te doen hierop te wijzen. Naar een en ander in overweging te hebben genomen de totale waarde van de fabriek te moeten taxeren op een waarde van f. 23.000,--".

De waarde van de aanwezige machines in de fabriek werden, door de daarvoor benoemde deskundigen, getaxeerd op f. 13.125,-.

De Liemerse melkveehouders waren niet over ijs van één nacht gegaan. Na veel wikken en wegen, besloot men de zuivelfabriek te laten voortbestaan en begon men geleidelijk aan onderdelen van de fabriek te vernieuwen en aan te passen.

De directeur J.H. Anbergen vroeg eind december 1946 bij de gemeente Zevenaar een bouwvergunning aan om de bestaande bergruimte te veranderen in een lokaal voor de melkuitgifte. De architect H. Rutten en de aannemer J. Keultjes, beiden gevestigd te Zevenaar, werden met deze werkzaamheden belast.

Namens het bestuur van de N.V. Stoomzuivelfabriek "De Liemers", was directeur J. Veltman in 1949 de aanvrager van een bouwvergunning voor het verbouwen van het ketelhuis en het inrichten van een schaftlokaal, tanklokaal en archiefruimte. De totale bouwkosten inclusief het architectenhonorarium bedroegen f. 9.000,-.

De Zevenaarse architect H. Rutten tekende 31 juli 1951 een ontwerp om de zuivelfabriek meer aan te passen aan de eisen die toen weer opgeld deden. Dat hield onder andere in, dat er in de zuivelfabriek 20 electromotoren moesten worden bijgeplaatst om al de machines beter in werking te kunnen brengen. In een nauwkeurige beschrijving volgens artikel 5 van de Hinderwet en de vermelde gegevens met betrekking tot artikel 6 van de Veiligheidswet, was een goed overzicht te verkrijgen hoe de zuivelfabriek er inwendig toen uitzag. Het is op grond van voormelde nauwkeurige beschrijving mogelijk een opgave te verstrekken van het aantal werknemers per werklokaal. In de zuivelfabriek hielden toen 18 werknemers zich bezig met allerhande bezigheden. In het centrifugelokaal werkte 1 werknemer, in de garage 1, kaasmakerij werkten 4 kaasmakers, kantoor 2, karnlokaal 1, ketelhuis 1, laboratorium 1, melkontvangst 4, melkuitgifte 1, en paplokaal 2 werknemers.

De bouw in 1951 van een 25 meter hoge fabrieksschoorsteen.

In 1951 werd de te lage schoorsteen (12 meter), die nog dateerde uit de begintijd van de zuivelfabriek, vervangen door een schoorsteen van 25 meter hoogte. De stenen fabrieksschoorsteen werd ontworpen en gebouwd door de C.V. "Ouderzorg - De Ridder & Co" te Leiderdorp. De totale kosten bedroegen f. 5.800,-. De schoorsteen was bestemd voor de afvoer van de rookgassen van de stoomketel. De fabrieksschoorsteen had een inwendige bovendiameter van 80 centimeter en een uitwendige bovendiameter van 116 centimeter, en vervolgens werd de bovenkant van de schoorsteen voorzien van geglazuurde afdekstenen. Het geheel werd opgetrokken uit rode radiale bakstenen (metselstenen waarvan de uiteinden verschillen in breedte, vooral in gebruik bij de fabrieksschoorsteenbouw). De fundering van de schoorsteen bestond uit een betonnen plaat, voorzien van een kruisnetwapening (maaswijdte 15 cm), van 40 cm dikte en een afmeting van 4 x 4 m en rustend op de vaste zandbodem. Op de betonplaat kwam vervolgens een basis van metselwerk van 1.70 m dikte tot aan de begane grond. De aanlegdiepte van de fundering bedroeg derhalve 2.10 m. De bouw van de fabrieksschoorsteen vergde 8 weken.

(Op 26 augustus 1993 werd de schoorsteen in precies één uur tijd, door het slopersbedrijf Senhorst BV Grond- en Sloopwerken te Giesbeek neergehaald. Met een grote stalen bal, bevestigd aan een hijskraan, werd de fabrieksschoorsteen meter voor meter afgebroken).

De architect A.W.M. Giesen te Doetinchem en de aannemer L. Heijneman te Zevenaar, waren in 1954 belast met veranderingen van de zuivelfabriek teneinde een nieuw pekellokaal te realiseren.

Op 31 december 1957 verleende de gemeente een Hinderwetvergunning om over te gaan tot het installeren en in werking brengen van een diepvrieskuis. De inrichting was bestemd voor het bewaren van aan bederf onderhevige levensmiddelen. Het bederven van de levensmiddelen werd voorkomen door in de bewaar ruimte een temperatuur van -18°C tot -20°C te onderhouden. De lage temperaturen werden opgewekt door middel van 3 koelmachines welke in een aparte ruimte waren opgesteld. Voor de aandrijving van de koelmachines werden electromotoren gebruikt: in totaal 4 stuks; twee van 6 pk, een van 7,5 pk en een van 1,5 pk. In de gekoelde ruimtes bevonden zich een aantal verdampers (koelers) voorzien van ventilatoren met electromotoren. Bij de vriesopslagruimte bevond zich een invriesruimte waar de levensmiddelen snel konden worden ingevroren. Verder was de opslagruimte voorzien van een voorkoelruimte (sluis) waar nog niet ingevroren producten bewaard konden worden en welke tevens diende om teveel koudeverlies in de opslagruimte te voorkomen. De diepvriesruimte had een afmeting van 7,87 x 11,74 meter en was ontworpen door Grasso's Machinefabrieken N.V. te 's-Hertogenbosch.

In de diepvriesruimte waren een groot aantal diepvriesloketten aangebracht, die konden worden gehuurd door de burgers van Zevenaar; die in deze tijd zelf nog niet over diepvriesmogelijkheden beschikten.

De huurprijzen van de diepvries loketten in 1957 waren: 4 laden 200 liter voor f. 65,-; 6 laden 300 liter voor f. 79,50 en 8 laden 400 liter voor f. 130,- per jaar.

In dit verband gaf een advertentie in het weekblad de Liemers Lantaern van 10 juni 1966 (28e jaargang) nog meer duidelijkheid. De tekst van deze advertentie luidde als volgt: "Diepvries Zevenaar. Opslag van vlees, groenten en fruit (aardbeien). Wegens reorganisatie zijn enige diepvriesloketten beschikbaar voor verhuur. Het huurtarief per half jaar bedraagt f. 8,10 per 50 liter. Inlichtingen ten kantore van de zuivelfabriek, Molenstraat 9, Zevenaar, Telefoon 08360 - 3134".

Het bestuur van de zuivelfabriek gaf in 1959 L. Heijne te Zevenaar, opdracht om het plan te tekenen en de bouw uit te voeren omtrent een verandering van de kantooruimte en de melkontvangst.

In 1962 maakte de bouwkundige W. Haanstra te Sneek de bouwtekeningen voor een nieuwe koelcel en garageruimte. Het melkpoederlokaal werd voor deze verbouwing afgebroken.

De zuivelfabriek krijgt er in 1967 een levensmiddelen-groothandel bij.

In mei 1967 ging de zuivelfabriek haar activiteiten uitbreiden met een groothandel in levensmiddelen. Men paste een moderne bedrijfsvoering toe in de vorm van het zelfbedieningssysteem. Alle producten stonden geprijsd in de opslagruimte. De klanten laadden zelf de goederen op de hiervoor bestemde wagens. Bij de kassa behoorde men contant te betalen. Men bedacht ook een toepasselijke naam voor de nieuw begonnen bedrijvigheid, namelijk: "Cash & Carry". Voor de opslag van de goederen was een hal beschikbaar met een vloeroppervlak van 400 m². Voorts waren uitneembare- en verplaatsbare houten stellingen gemonteerd, met in totaal een lengte van ongeveer 130 strekkende meter.

Tot in 1973 zou de levensmiddelen-groothandel, die inmiddels de naam van "Liegro" (Liemers groothandel) kreeg, bij de zuivelfabriek blijven. Daarna werd een nieuwe verkoophal aan de Ampèrestraat te Zevenaar in gebruik genomen.

Een nieuwe kaasmakerij en verbetering van de botermakerij in 1968.

Voorts werd in 1968 de kaasmakerij vernieuwd. Een combinatie van twee wrongelbereiders met een draineerbak werden geïnstalleerd. Verder werden een platenvoorwarmer en een automatische wrongelwaswatertank aangeschaft. Mede door bij de kaasbereiding gebruik te gaan maken van plastic kaasvaten, was de verwerkingscapaciteit aanmerkelijk gestegen.

In het kaaspakhuis ondergingen de koelinstallatie en de airconditioning een verdere automatisering. Bovendien werd door een andere opstelling van de kaasstellingen een grotere nuttige ruimte verkregen van 40%.

In het jaar 1968 was de reorganisatie van het pekellokaal afgerond. De oude pekelpakken werden vervangen door 1 dieppekelbassin met een inhoud van ongeveer 30 m³. Boven het bassin was een kraaninstallatie aangebracht, waarmee de dompelstellingen met kaas in en uit het bassin konden worden getild. Per stelling konden in één handeling 72 kazen worden ingezet. Deze roestvrijstalen stellingen konden eveneens naar het kaaspakhuis worden vervoerd.

In het voornoemde jaar onderging ook de botermakerij een belangrijke verbetering. Een zo goed als nieuwe roestvrijstalen Silkeborg topkarn met een inhoud van 4000 liter werd geplaatst. Deze karn diende voor de vervanging van de houten karn, die bacteriologisch moeilijkheden bij de productie van zoete room veroorzaakte.

In 1970 werd de opstelling van de bestaande drie tanks voor de opslag van wei gewijzigd en werden twee nieuwe tanks bijgeplaatst. De drie reeds bestaande tanks hadden een hoogte van 3.50 m en een diameter van 2.50 m. De twee nieuwe tanks waren 5.10 m hoog en hadden een diameter van 2.64 m. De vijf tanks stonden dicht bij de fabrieksschoorsteen opgesteld aan de westzijde van de zuivelfabriek, achter het pekellokaal en de kaasmakerij.

In 1971 - 1972 kwam de verbouw van het kaaspakhuis en een nieuw kantoorgedeelte gereed. De totale kaasopslagcapaciteit werd hiermede gebracht op 60 ton. Het kaaspakhuis werd voorzien van klimaatbeheersing, waarbij zowel temperatuur als luchtvochtigheid automatisch werden geregeld. Onder leiding van architect J.C. Sprey te Arnhem werd de verbouw uitgevoerd door de aannemer G.J. Heijnenman te Oud-Zevenaar.

Aanpassing zuivelfabriek in 1979.

Om in de toekomst aan de vraag van de twee in Zevenaar te produceren dessertkazen (de Subenhara en de Kernhem) te kunnen voldoen werden in 1979 onder leiding van de directeur R. van Slageren in de fabriek en in het bijzonder in de kaasmakerij een aantal aanpassingen gerealiseerd en werd een stukje mechanisatie ingevoerd. Het plan voor de verbouwing van de kaasmakerij werd opgesteld door het architectenbureau Spreij - Struijk te Arnhem. De uitvoering van de bouw werd verzorgd door het bouwbedrijf Heijnenman te Zevenaar. In de fabriek werd een geheel nieuwe opstelling gemaakt. Boven kwamen drie wrongelbakken met daar vlak onder één draineerbak. Er werden twee volautomatische persen opgesteld met lopende-band systemen. Wanneer de kaasjes, die in de vorm in kooien werden gepekeld, uit de pekelen kwamen, werden ze met de hand op rekken gelegd. Men gebruikte voor deze kazen geen stellingen met houten planken, doch roestvrijstalen rekjes. Deze rekjes waren veel gemakkelijker schoon te houden. Na het pekelen van de kaas, ging deze naar het rijpingslokaal met de roestvrijstalen rekjes. De rijping duurde 10 - 14 dagen, waarna de kaas kon worden geconsumeerd.

In 1982 werd door Coberco Deli te Zevenaar een verzoek ingediend bij het college van burgemeester en wethouders van de gemeente Zevenaar voor het verlenen van een bouwvergunning voor het realiseren van een kaasopslagloods met een afmeting van 16.13 meter x 6.33 meter. De aannemer het Bouwbedrijf Heijnenman B.V. te Zevenaar bouwde de betreffende loods.

De laatste bouwbedrijvigheid van Coberco Deli te Zevenaar in 1988.

Coberco Deli te Zevenaar, met name de directeur L.J.L. Cuypers, die directeur was van de kaasproductiebedrijven te Borne en Zevenaar liet de laatste uitbreiding van de zuivelfabriek te Zevenaar bouwen. Het handelde om een opslagruimte voor het rijpen van kaas. Het ontwerp, de constructie en de uitvoering van het bouwwerk werden verricht door Krijger Bouw B.V. te Apeldoorn. De betreffende opslagruimte of loods had een afmeting van 20 meter x 7.60 meter en de nokhoogte bedroeg 4 meter. Omdat de omzet van de kaas, die op de zuivelfabriek werd geproduceerd, zo snel toenam was de uitbreiding noodzakelijk geworden. De fundering bestond uit Stelconplaten en de staalconstructie van de loods was bekleed met damwandprofielplaten.

DEEL II.

AGRARISCH ZEVENAAR AAN HET EINDE VAN DE 19E EEUW.

Hoe genoeglijk rolt het leven
Des gerusten Lantmans heen ....
Hubert Komelisz Poot (1689 - 1733)

De melkveehouderij is een belangrijk onderdeel van het geheel aan boerenbedrijvigheid zoals: landbouw, tuinbouw en veeteelt. Hoe was het gesteld met deze activiteiten van de boeren in de gemeente Zevenaar aan het eind van de 19e eeuw? Als voorbeeld wordt ruim honderd jaar teruggegaan namelijk naar het jaar 1897; enige jaren later, nadat de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek "De Lijmers in 1893 werd opgericht. En als bron kan dienen, het jaarverslag van 1897 over de landbouw in de gemeente Zevenaar.

Sinds het in werking treden van de Gemeentewet in 1851, waren de gemeentebesturen belast gegevens te verstrekken inzake de toestand van de landbouw. De burgemeester diende ieder jaar, vóór de 15e december, het jaarverslag van de landbouw te doen toekomen aan de Commissaris van de Koningin in de provincie Gelderland.

Van de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid ontving het provinciaal bestuur ieder jaar twee exemplaren van het ter invulling bestemde model voor de gemeentelijk landbouwverslagen, die tot grondslag moesten dienen voor het algemeen landbouwverslag van Nederland over het betreffende jaar. Op zijn beurt stuurde het provinciaal bestuur de twee voornoemde in te vullen modellen aan de burgemeesters in Gelderland. Per gemeente werd een commissie samengesteld met als voorzitter de burgemeester en enige gemeenteraadsleden. Deze commissie stelde jaarlijks het gemeentelijk landbouwverslag samen. In 1897 bestond de commissie van de gemeente Zevenaar uit de volgende leden: de burgemeester F.J.H. baron van Voorst tot Voorst en de raadsleden (allen landbouwers) A.Th.M. Bergervoet, J.J. Bus en G.J. Gerritsen. Wanneer de commissie gereed was met het samenstellen van het landbouwverslag, diende één exemplaar van het landbouwverslag door de gemeente zelf als ligger (openbaar register) te worden bewaard en het tweede exemplaar werd aan het provinciaal bestuur gezonden. Die het vervolgens weer doorzond aan het dagelijks bestuur van het Koninklijk Nederlands Landbouwcomité.

Inwoners en bestemming van de gronden.

In het jaar 1897 telde de gemeente Zevenaar in december 4342 inwoners, verdeeld in 2285 mannen en 2057 vrouwen. De gemeente had toen een oppervlakte van 2708 hectare en 25 are. Volgens de verslagen van de "Hoofdcommissie voor de herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen", bestond de voornoemde oppervlakte uit de volgende gronden: heide 6,48 ha; vergraven grond, moeras, strand en water 39,40 ha; rietland, kwelders, gorzen, schorren, aanwassen en slikken 6,93 ha; veldwegen en spoorwegen 47,90 ha; onbelastbare eigendommen 22,51 ha; erven van gebouwen en lustplaatsen 37,45 ha; bouwland 1438,69 ha; weiland en hooiland (grasland) 967,78 ha; tuinen met inbegrip van boomgaarden (voor eigen gebruik) 58,88 ha; moestuinen en warmoezerijen (groentekwekerijen voor de handel) 7,80 ha en bossen 74,79 ha.

De totale oppervlakte van het grondgebied van de gemeente Zevenaar, is nooit aan grote schommelingen onderhevig geweest. Momenteel bedraagt de oppervlakte 2764 hectare.

De veestapel.

De veestapel in 1897 bestond uit de volgende dieren: 301 paarden bestaande uit 3 hengsten, 40 ruinen (gecastreerde hengsten), 154 merries en 104 veulens; 2044 stuks rundvee verdeeld in 28 springstieren (dektieren), 53 slachtossen, 952 melkkoeien en melkvaarzen (jonge koeien van ongeveer 2 jaar oud die nog niet of voor de eerste maal hebben gekalfd), vervolgens 1011 stuks jong rundvee bestaande uit kalveren, pinken (éénjarige kalveren die nog alle melktanden hebben), hokkelingen (éénjarige kalveren) en twee- tot drie-jarige vaarzen die nog niet melk zijn; 2976 stuks ander vee verdeeld in 3 ezels, 406 schapen (de wol werd verzonden naar de wolfabrieken te Veenendaal), 2029 varkens, 4 bokken en 534 geiten (de geit "de arme lui's koe" werd op het plateland gehouden door de arbeiders voor het gebruik van de melk, de mest en soms een stukje vlees; de prijs van de koemelk was voor de arbeiders niet betaalbaar; bovendien begraaide de geit verloren stukjes land, bermen enz.). Voor wat betrof het pluimvee waren aanwezig: 4500 hoenders (kippen), 60 kalkoenen, 475 eenden, 60 ganzen, 2 zwanen en 4 duiventillen. Voorts waren er nog 109 bijenkorven.

Wat de melkrundveestapel betrof, waren er de laatste tien jaren van de vorige eeuw per jaar gemiddeld 869 koeien en 1019 kalveren op Zevenaars grondgebied. Vanaf 1900 ging de totale melkveestapel in stijgende lijn, met schommelingen ten gevolge van de landbouwcrisis rond 1930 en de beide wereldoorlogen. De producten van de melkveestapel zouden zeer belangrijk worden voor de Nederlandse export. Zelfs zo, dat Nederland thans de grootste zuivelexporteur van de wereld is geworden.

In het jaar 1976 bedroeg het aantal runderen in de melkveehouderij in het werkgebied van de zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar 5783 stuks. Deze dieren werden aangetroffen op 197 bedrijven, waarvan het aantal melkleverende bedrijven op 88 ligt met in totaal 2660 melkkoeien. De gemiddelde melkgift per koe in de Liemers in 1976 was jaarlijks 4332 kg. In 1985 gaf een Nederlandse melkkoe per jaar gemiddeld al rond de 5350 kg melk.

De Nederlandse melkveestapel is sinds de invoering van het melkquotum in 1983 met 38 procent afgenomen. De totale rondveestapel daalde in Nederland in dezelfde periode met 20 procent tot 4.412.000 stuks. In het jaar 1996 nam de Nederlandse rondveestapel nog met 3 procent af. Dit blijkt uit cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek. De voortgaande daling hangt samen met het feit, dat de melkproductie per koe voortdurend stijgt, zodat de melkveehouders het hun toegemeten quotum met steeds minder melkkoeien halen. Nederland telt nu evenveel melkkoeien als in het jaar 1939; namelijk 1.584 miljoen.

Landbouwvoertuigen en landbouwwerktuigen.

De landbouwvoertuigen bestonden uit 14 boerenwagens (door de grote laadbodem geschikt voor het vervoer van melkbussen) en 239 karren (met twee wielen). Aan werktuigen die in de landbouw werden gebruikt waren aanwezig: 4 rijenzaaimachines, 3 grasmaaimachines, 4 paardenhooiharken, 20 donswerktuigen door paarden gedreven, 4 handdorswerktuigen, 2 trieurs (sorteerwerktuigen voor het verwijderen van onkruidzaden en te kleine korrels uit zaaizaad) en 2 melkcentrifuges (roomafscheiders) door stoomkracht gedreven en aanwezig in de stoomzuivelfabriek De Liemers.

De rijenzaaimachine was nog niet lang in gebruik in Nederland en is van grote betekenis geworden voor de landbouw in het algemeen. De voordelen van het machinaal zaaien boven de aloude methode van het zaaien uit de hand waren vele. Grote besparing van zaaizaad en arbeidsloon was

het eerste winstpunt. Een ander voordeel van het zaaien met de machine was een veel gelijkere stand van het gewas, omdat het zaad op dezelfde diepte in de grond werd gebracht. Door het oprijen zaaien kon men ook het onkruid doelmatig bestrijden en bovendien stoelden de gewassen beter uit. De zaaimachine was dus niet alleen een arbeidsbesparend, maar ook een produktieverhogend werktuig.

Landgebruik door eigenaren.

Het aantal landbouwers of veehouders welke bouwland en grasland in eigendom hadden in relatie tot de oppervlakte van hun eigendom: 139 eigenaren waren in het bezit van 1 tot 5 ha, 16 eigenaren 5 tot 10 ha, 10 eigenaren 10 tot 15 ha, 5 eigenaren 15 tot 20 ha, 1 eigenaar 20 tot 30 ha, 2 eigenaren 30 tot 40 ha, 1 eigenaar 40 tot 50 ha, 1 eigenaar 50 tot 60 ha en 1 eigenaar 200 tot meer ha. Totaal waren 176 landbouwers of veehouders eigenaar van een stuk land, dat in gebruik was als bouwland en grasland.

Landgebruik door pachters.

Het aantal landbouwers of veehouders welke bouwland en grasland in pacht hadden in relatie tot de oppervlakte van hun gepachte gronden: 25 pachters hadden 1 tot 5 ha in huur, 5 pachters 5 tot 10 ha, 2 pachters 10 tot 15 ha, 2 pachters 20 tot 30 ha, 2 pachters 30 tot 40 ha, 1 pachter 40 tot 50 ha, 1 pachter 50 tot 60 ha, 3 pachters 60 tot 75 ha en 1 pachter 75 tot 100 ha. In totaal waren 42 landbouwers of veehouders pachter van een stuk land, dat in gebruik was als bouwland en grasland.

Landbouwers en hun vee.

Het aantal huisgezinnen, waar 4 of meer bouwpaarden (werkpaarden te gebruiken in de landbouw) werden gehouden; was bij 13 eigenaren het geval en bij 7 pachters. Het aantal huisgezinnen, waar 2 of 3 bouwpaarden werden gehouden; bij 21 eigenaren en 6 pachters. Het aantal huisgezinnen, waar 1 paard of trekkoef of trekos werd gehouden; bij 19 eigenaren en 7 pachters. En het aantal huisgezinnen, waar 6 of meer melkkoeien werden gemolken; was het geval bij 17 eigenaren en 8 pachters.

Veefondsen.

De rundveehouders konden terecht bij verzekeringsfondsen in verband met verliezen door veeziekten. Zij konden daarvoor aankloppen en verzekeren bij de directeur of secretarisboekhouder van de betreffende veefondsen. Voor Babberich bij G. Meurkes, voor Holthuizen bij Th. Stokman, voor Ooij bij H. Peters en voor Zevenaar en 't Grieth bij Jonkheer O. van Nispen tot Pannerden.

Aan de genoemde veefondsen namen 348 rundveehouders deel. En zij hadden samen via de veefondsen 694 koeien en 34 kalveren verzekerd.

Verzekeringen ten behoeve van het bedrijf van de landbouwer en veehouder.

In de gemeente Zevenaar waren een aantal agenten gevestigd die verschillende verzekeringsmaatschappijen vertegenwoordigden. Het ging dan om de verzekering tegen schade door brand, ontploffing, overstromingen en hagelschade. In 1897 waren dat: de Eerste Nederlandsche Hagelverzekering Maatschappij te Zutphen, agent W. Methorst; de Assurantie Maatschappij tegen brandschade "de Nederlanden" te Zutphen, agent C. Koch; de Algemeene Brusselsche Assurantie Maatschappij tegen brandschade, agent L.W. Rijntjes; de Amhemsche Verzekering Maatschappij tegen brandschade, agent W. Okkes; de Haarlemsche Brandverzekering Maatschappij, agent W.

Methorst; de Tielsche Brandverzekering Maatschappij, agent de notaris J.H.O. Hazewinkel en de Overijsselsche Onderlinge Brandwaarborg Maatschappij, agent C.J. Wassing.

De zuivelcoöperatie.

In het algemeen is een coöperatie een vereniging, die hoofdzakelijk of geheel uit landbouwers of landgebruikers of tuinders bestaat met het doel gemeenschappelijk verwerken en bewerken van producten van landbouw, veeteelt en dergelijke. Een voorbeeld van een coöperatie was de in 1893 opgerichte Coöperatieve Stoomzuivelfabriek "De Lijmers". Deze coöperatie, met 112 deelnemers, verwerkte in 1897 totaal 1.399.078 liter melk ter waarde van f. 41.972,34 en men produceerde 46.734 kilo boter en 835 kg magere kaas. Voor het maken van deze kaas was 16.700 liter melk nodig.

Boerderijboter.

Op de boerderij produceerden de melkveehouders 3193 kg grasboter à f. 1,05 per kg en 2685 kg hooiboter à f. 0,95 per kg. Grasboter ook wel zomerboter genoemd, is een geurige boter geel van kleur, die wordt bereid van melk van koeien die zich voeden met vers gras. Hooiboter (winterboter) is wit van kleur en harder dan grasboter en is bereid van melk van koeien die in de winter op stal staan en vers gras moeten ontberen en meestal worden gevoederd met gedroogd gras en kuilvoer.

Vervolgens was er op de boerderijen in de gemeente Zevenaar nog een geschatte productie van 41.330 kg roomboter.

Markten in Zevenaar.

Jaarlijks werden in 1897 te Zevenaar 7 markten gehouden voor paarden en 10 markten voor ander vee. De veemarkten in april en mei werden het drukst bezocht. Iedere donderdag, het hele jaar door, werden markten gehouden voor granen, boter en groenten. Op de maandag was er bovendien een markt voor alleen maar groenten.

De op de markten verhandelden paarden en rundvee werden verzonden naar Pruisen, België en Frankrijk. De op de markt aangeboden vruchten, groenten en boter waren bestemd voor binnenlands gebruik en bleven hoofdzakelijk binnen Gelderland.

Door het verdwijnen van het agrarisch karakter van Zevenaar en de bevolkingstoename, rest er nu nog maar alleen een weekmarkt op vrijdag van 13.30 - 20.00 uur; die op de Markt werd gehouden. In oktober 1998 werd de weekmarkt verplaatst naar het Raadhuisplein.

Het bouwland en de gewassen.

Zoals reeds vermeld had de gemeente Zevenaar 1438,69 ha bouwland. Naar oppervlakte in hectare gerekend werden daarop de volgende gewassen verbouwd: tarwe 190 ha, rogge 270 ha, zomergerst 25 ha, haver 320 ha, boekweit 2 ha, paardenbonen (tuinbonen) 80 ha, erwten 80 ha, aardappelen 220 ha, suikerbieten (niet als voedergewas verbouwd) 80 ha, winterkoolzaad 2 ha, tabak 1 ha, mangelwortels (voederbieten) en voeder suikerbieten 30 ha, koolrapen 15 ha, wortels 15 ha, wikken (voederwikke tuinboon soort, waarvan de peulen tot 8 cm lang werden) 5 ha, rode klaver 50 ha, luzerne klaver 20 ha, incamaatklaver 3 ha en braaklanden (onbebouwd bouwland) 30,69 ha.

De op 73 hectare Zevenaars bouwland gekweekte klaversoorten, met hun drietallige klaverblaadjes en de kleurige vlinderbloemen, konden dienen als groenvoer voor het vee. Soms werd de kla-

ver op natuurlijke wijze gedroogd en daarna zo droog mogelijk opgeslagen om dan in de winter gebruikt te worden als veevoer. Men gebruikte de klaverteelt ook wel als groenbemesting, dat ondergeploegd de bodem verbeterde.

Weiland en hooiland.

Wat betreft de melkveehouders in de gemeente Zevenaar, hadden hun koeien en kalveren in meer of mindere mate de mogelijkheid om 967,78 ha grasland te begrazen. Het aantal hectaren grasland (wei- en hooiland samen) omvatte geen kunstweide of klaverland. Van de genoemde oppervlakte grasland, was 150 ha gebruikt als hooiland.

Het genoemde grasland, in gebruik als weiland en hooiland, was van blijvende aard. In tegenstelling tot de kunstweide, ook wel tijdelijke weide genaamd. De kunstweide duurde enkele jaren, afhankelijk van de levensduur van de voor de inzaaiing gebruikte grassen en klavers. Begon de opbrengst belangrijk te verminderen, dan werd de kunstweide gescheurd en werd het terrein weer een reeks van jaren als bouwland gebruikt.

Het vraagstuk van de riolering.

Waar het ging om producten en dienstverlening van algemeen belang vond men, in de laatste helft van de 19e eeuw, dat deze dienden te worden gedaan door gemeentebedrijven. Te denken valt hierbij aan gas-, drinkwater-, riool- en elektriciteitsvoorziening. In dit kader zal aandacht worden besteed aan het onderwerp van het afvalwater van de zuivelfabriek. Het speelde in de jaren 1929 - 1933, dat het Rijksinstituut voor Zuivering van Afvalwater te Den Haag (RIZA) en (in het leven geroepen bij Koninklijk Besluit 30 juli 1920, nr. 53), pogingen in het werk stelde om de gemeente Zevenaar (6236 inwoners eind 1929) te bewegen een rioolstelsel aan te leggen met een daarbij behorende zuiveringsinstallatie.

De Hinderwet.

Het begon allemaal met een verzoek van de gemeente Zevenaar gericht aan het (RIZA) te Den Haag, om advies welke Hinderwetvoorwaarden dienden te worden opgenomen in de vergunning bestemd voor de N.V. Stoomzuivelfabriek gelegen aan de Molenstraat te Zevenaar, terzake van het afvalwater van de zuivelfabriek. Wat was namelijk het geval? De Duitse eigenaren van de zuivelfabriek de Firma A. Wöhrmann en Zonen hadden bij de gemeente een aanvraag ingediend om een vergunning ingevolge de Hinderwet, omdat men de zuivelfabriek wilde gaan uitbreiden. De gemeente vond het noodzakelijk aan de te verlenen vergunning een voorwaarde te verbinden ten aanzien van de afvoer en de berging van het verontreinigde afvalwater van de zuivelfabriek. Tot nog toe was hieromtrent niets bepaald, zodat het verontreinigde water eenvoudig in een langs de weg gelegen sloot werd afgevoerd, hetgeen tot het verspreiden van stank aanleiding gaf. Daarom richtte de gemeente zich tot het RIZA met het verzoek advies te willen geven omtrent de wijze waarop de berging van het verontreinigde afvalwater het best kon geschieden zonder dat daardoor hinder aan de omgeving werd veroorzaakt. Ingenieur J.H.A. Schaafsma van het RIZA werd belast de gemeente Zevenaar van advies te dienen en hij ging ter plaatse polshoogte nemen en voerde overleg met de gemeente, waaronder de gemeenteopzichter Douwe IJbema (* Wonsera-deel 1899).

Een stukje riolering.

Het moet gezegd worden, dat sinds 1923 onder de Markt een rioolsysteem aanwezig was om hoofdzakelijk hemelwater af te voeren. Echter met weinig succes, want tijdens hevige regenbuien kwam de Markt herhaaldelijk blank te staan. Dit bestaand riool op de Markt, beginnend bij het postkantoor, vervolgde zijn weg door de Weverstraat en in noordelijke richting een gedeelte Wittenburgstraat om vervolgens rechts afbuigend het water af te voeren naar de voormalige Stadsgracht. De totale lengte van het beschreven regenwaterafvoersysteem bedroeg 215 meter.

Een groot rioleringsplan.

Voornoemde Ir. J.H.A. Schaafsma had de gemeenteopzichter D. IJbema gevraagd een plan te ontwikkelen voor de afvoer van het afvalwater van de zuivelfabriek. Zoals in die tijd gebruikelijk was, zocht men de oplossing door het afvalwater te lozen in een bestaande watergang, in dit geval de gracht (een overblijfsel van de Stadsgracht). De gemeenteopzichter ging aan het werk en hij maakte een tekening op 22 oktober 1929 "Afvoer afvalwater zuivelfabriek Zevenaar" (schaal 1 : 1250) en stelde een brief samen waarin de kwestie nader werd omschreven en zond de brief en de tekening aan Ir. J.H.A. Schaafsma van het RIZA. Het afvalwaterplan gaf twee mogelijkheden aan om het afvalwater via een riool naar de gracht te leiden. Het eerste voorstel was om vanuit de zuiv-

velfabriek door de Nieuwe Doelenstraat een riool aan te leggen, die aansluit ter hoogte van het postkantoor aan het reeds bestaande gemeenteriool op de Markt. De lengte van dit nieuwe rioolgedeelte bedroeg 230 meter en zou bestaan uit gresbuizen met een diameter van 35 cm. De kosten van dit riool bedroegen *f.* 2200,-.

De tweede mogelijkheid was, volgens de gemeenteopzichter, een riool aan te leggen vanaf de zuivelfabriek naar Molenstraat en Raadhuisplein (voorheen Rijksweg) en Didamsestraat; om vervolgens het aangevoerde afvalwater te lozen in de toen aldaar aanwezige gracht. De lengte van dit riool was berekend op een lengte van 400 meter en de kosten zouden *f.* 3800,- bedragen. De te gebruiken gresbuizen moesten een diameter hebben van 35 en 40 cm.

Het afvalwatervraagstuk was voor de zuivelfabriek dus eigenlijk opgelost. Maar de gemeenteopzichter had nog een ander probleem. Het ziekenhuis "Consolatio Afflictorum" (Troost der Lijden) en het sanatoriumpaviljoen "Emma Oord" loosden het afvalwater op dezelfde gracht en nu daarbij gevoegd ook nog het afvalwater van de zuivelfabriek, was te veel van het goede. Om hinder, stank en onhygiënische toestanden te voorkomen, opperde de gemeenteopzichter de mogelijkheid om de rioolafvoeren van zuivelfabriek, ziekenhuis en sanatorium een vervolg te geven door deze rioolafvoeren te laten aansluiten op een aan te leggen rioolsysteem, dat door de Slijkstraat (nu Schoolstraat) zou lopen naar de Del (lengte circa 350 meter) waar dan een zuiveringsinstallatie diende te worden opgericht (in de omgeving van de huidige Kampsingel en Delweg). De gemeenteopzichter was erop uit om in de gemeente Zevenaar een rioolsysteem aan te leggen, waar zowel huishoudelijk afvalwater en industrieel afvalwater op kon worden afgevoerd en gezuiverd door een biologische zuiveringsinstallatie, om vervolgens gereinigd te worden geloosd in een bestaande waterloop.

Mede ook op grond van de invoering, in 1929, van de gemeentelijke drinkwatervoorziening in de bebouwde kom van Zevenaar; vond het RIZA dat algehele riolering urgent was geworden. Immers door het steeds grotere waterverbruik en uitbreiding van sanitair, closets, waterspoeling, badgelegenheid enz. bleek dat onder andere de capaciteit van de aanwezige zinkputten onvoldoende was en toestanden ontstonden, die niet langer geduld konden worden en betrokkenen veel overlast bezorgden.

Ter voldoening aan het bepaalde van artikel 6 van de Hinderwet, moest de gemeente Zevenaar de bewoners, binnen een kring van 200 meter van de zuivelfabriek schriftelijk in kennis stellen van het voorgenomen verzoek van de firma A. Wöhrmann en Zonen. Mocht het verzoek aanleiding geven tot het inbrengen van bezwaren dan moest men dit schriftelijk aan de gemeente kenbaar maken. De omwonenden die toen schriftelijk door de gemeente op de hoogte werden gesteld waren: J.H. Hesse, de fam. Pelgrom von Motz, de R.K. pastorie van Zevenaar, het hoofd van de bijzondere school in de Doelen J.H. Gerrits, het hoofd van de Nederlands Hervormde school L.W.L. Kieviet, het Kerkefonds van de Nederlands Hervormde gemeente van Zevenaar, de eerwaarde overste van de Pelgromstichting, het bestuur van de Pelgromstichting, het bestuur van de R.K. Kerk van de H. Andreas, H. Keultjes en E. Heijting.

Door de hierboven genoemde omwonenden van de zuivelfabriek waren geen bezwaren tegen de uitbreiding van de zuivelfabriek ingebracht.

Ook diende de gemeente op grond van de Hinderwet, het Districtshoofd van de Arbeidsinspectie te Arnhem te berichten omdat de vergunningaanvraag betrekking had op een fabriek in de zin van de Veiligheidswet.

Door het RIZA werd, overeenkomstig een Ministeriële Regeling, de Inspecteur van de Volksgezondheid Dr. W.H.Bloemendal te Arnhem gelegenheid gegeven zijn opmerkingen dienaangaande kenbaar te maken.

De rijksdiensten die bij deze Hinderwetaangelegenheid waren betrokken, waren het er allemaal wel over eens, dat de situatie van de afvalwaterlozing door de zuivelfabriek onhoudbaar was geworden. De leiding van de zuivelfabriek vond echter, dat de rondlopende greppeltjes op het terrein van de zuivelfabriek de taak van bevloeiing of verzinking goed aan konden. Maar de naast het fabrieksterrein liggende sloot wees geheel anders uit. "Deze en de aansluitende bermsloot langs de openbare weg zijn hier over een aanzienlijke afstand zonder enige overdrijving als open septic tanks te beschouwen", aldus de betreffende rijksdiensten.

Het advies van het Rijksinstituut voor Zuivering van Afvalwater.

Ir. Schaafsma van het RIZA was in verband met de afvalwaterproblematiek verschillende malen in Zevenaar geweest en men wist daar zijn standpunt; "dat het om velerlei redenen warme aanbeveling verdient om hier geen afzonderlijke maatregel te nemen tegen de zuivelfabriek. Doch dit geval te behandelen en op te lossen in het raam van een stelselmatige riolering en verwijdering van de gezamenlijke afvalvloeistoffen, faecaliën, huishoudelijk- en industrieel afvalwater van de gehele stad Zevenaar".

Het door de gemeenteopzichter D. IJbema ontwikkelde rioleringsplan was op verzoek van Ir. Schaafsma van het RIZA geëntameerd. In zijn brief aan de burgemeester en wethouders van de gemeente Zevenaar, stelde Ir. Schaafsma voor om ook de aanliggende woningen aan te sluiten op het aan te leggen rioolstelsel. Zijn oplossing was dus al het afvalwater zowel het huishoudelijke als het industriële op te vangen in een rioolstelsel en af te voeren naar een biologische zuiveringsinstallatie. De manier waarop hij dit in zijn lange brief aan de gemeente schreef, komt het beste tot uiting door hem zelf aan het ' woord te laten:

" Indien in deze richting een oplossing wordt verwezenlijkt, zal de gemeente Zevenaar tevens weder een belangrijken stap voorwaarts hebben gedaan op een weg, die zij binnen afzienbaren tijd toch tot het einde moet bewandelen . Het scheppen van een ondergronds afvoernet behoort voor bevolkingscentra, evengoed als het verstrekken van gas, electriciteit en leidingwater, tot die moderne hygiënisch-aesthetische voorzieningen, welke zich allerwegen, zelfs in kleine en afgelegen plaatsjes, onweerstaanbaar inburgeren, waaraan men zich zonder schade en schande niet meer kan onttrekken. Het besef, dat de gemeenschap ook op dit gebied een taak heeft te vervullen en dat de bij ontstentenis van een behoorlijk rioolstelsel zich ontwikkelende walgingwekkende afvalwater-misstanden niet meer van dezen tijd zijn, dringt steeds algemeener en dieper door. Wie wenscht nog van den electrischen schakelaar naar lucifer en petroleumpit terug te grijpen, van de nooit versagende waterleidingkraan naar den pompzwengel ? Tenminste even sprekend zijn het gemak en de voordeelen van een stelselmatige plaatselijke afvoergelegenheid, waardoor bijvoorbeeld het aanbrengen van closets met waterspoeling pas recht mogelijk wordt gemaakt. Voor den vreemdeling, die overweegt zich ergens tijdelijk of blijvend neer te laten, is de aanwezigheid dan wel het gemis der genoemde voorzieningen voorzeker niet meer een punt van ondergeschikt belang.

Het bezwaar, dat tegen vereeniging van het zuivelafvalwater met den thans reeds plaatsvindenden gemeentelijken afvoer zou kunnen worden opgeworpen, is, dat zulks zoude neerkomen op een verplaatsing van het euvel in de richting ziekenhuis en weg naar Didam. Een dergelijke redenee-

ring is op zichzelf niet onjuist; men houde echter daarbij dan enkele uiterst gewichtige punten in 't oog, te weten, dat het in laatstgenoemde omgeving reeds thans lang niet pluis meer is en dat de aan die zijde van de stad ontstane misstanden door het wassen van den huishoudelijken afvalwaterstroom gedurig in omvang groeien, zoodat het treffen van passende maatregelen ertegen toch louter een kwestie van tijd, en zeer vermoedelijk slechts van luttel tijd, kan zijn.

Men bedenke voorts, dat de hoeveelheid verontreinigd afvalwater der fabriek niet groot is en in verhouding tot het toenemend stedelijk rioolwater al spoedig van geringe beteekenis wordt. Waarschijnlijk zal zij omstreeks 10 m³ per werkdag bedragen. Wel is het zuivelafvalwater een pestilente, wat sterk aan rotting onderhevige, vloeistof, doch afvalwateren van woningen, keukens en privaten zijn evenmin lieflijk van samenstelling en gedrag. De volgens opgave ongeveer 70 m³ schoone koelwateren, welke het zuivelbedrijf dagelijks heeft te spuien, kunnen zonder bezwaar in de sloot blijven vloeien, doch zouden waarschijnlijk met blijdschap het riool worden ingehaald, ter doorspoeling.

De gemeente, welke de walgelijke waterverontreiniging bij de zuivelfabriek "Zevenaar" niet langer lijdelijk kan aanzien, zal op haar beurt door den dwang der feiten genoodzaakt worden ook het stedelijk afvalwater voor de loozing tot zoodanigen graad te zuiveren, dat de verdere afvoer door open waterwegen zonder overlast en schade voor derden verloopt. Dit bijtijds te bedenken en ernaar te handelen, is een daad van verstandige, vooruitziende politiek.

Een gunstig oogenblik is daar, moge men het niet onbenut voorbij laten trekken.

De gemeente staat thans ten opzichte van het afvalwatervraagstuk voor een tweesprong. Zal zij den weg inslaan van versnippering en verbrokkeling, van afzonderlijke maatregelen, zonder verband en samenhang óf zal zij, om financiële en technisch-praktische redenen doelbewust en stelselmatig naar centralisatie schrijden ?

De voordeelen van centralisatie zijn velerlei, ze liggen voor het grijpen. Wat in 't bijzonder de reiniging van het afvalwater aangaat, één groote inrichting is veel en veel goedkoper in bouw en exploitatie dan verschillende kleintjes en bovendien bedrijfszekerder. De biologische zuivering van het huishoudelijk water wordt door de toevoeging van het zuivelafvalwater slechts in bescheiden mate verzaamd en duurder gemaakt, terwijl in dat geval de vrij bewerkelijke vóórreïning, die speciaal op de afvalvloeistoffen der melkindustrie wordt toegepast, voor den gemengden rioolinhoud komt te vervallen.

Ik behoef in het onderhavige advies niet dieper op dit onderwerp in te gaan, doch wil er wel op wijzen, dat de fabriek veel beter een redelijke som in een gemeentelijke rioleering en zuivering kan bijdragen, ter vergoeding van een gemakkelijke en zorgeloze verwijdering van haar afvalwater, dan ongetwijfeld hogere bedragen te moeten besteden voor aanleg en in bedrijf brengen eener eigen reinigingsinrichting.

Voor de gemeente zoude een behoorlijke tegemoetkoming van de zuivelfabriek in aan te leggen rioleering en zuivering, welke voorzieningen tevens haar zelve en haar inwoners ten goede komen, gewis niet te versmaden zijn.

Eensgezinde samenwerking aan een gemeenschappelijke oplossing kan derhalve aan alle zijden de geldelijke offers beperken tot het strikt noodwendige en heel wat onnoodige zorg en technische rompslomp voorkomen.

Ik zou het daarom van ganscher harte toejuichen, indien het inzicht, dat door centralisatie het huidig en toekomstig belang aller bij dit vraagstuk betrokkenen wordt gediend, tijdig tot rijpheid mocht komen.

Tot goed begrip leg ik er den nadruk op, dat een systematisch stedelijk riolennet natuurlijk niet inééns behoeft te worden uitgevoerd. Wanneer het plan vastgesteld en het besluit gevallen is, gaat men geleidelijk tewerk, al naar de plaatselijke omstandigheden het nuttig en noodig maken. Of het eveneens aanbeveling verdient, de zuiveringsinrichting trapsgewijze te voltooien, zal bij nader onderzoek kunnen blijken.

Het uitstellen eener oplossing maakt - ik kan daarop niet genoeg de aandacht vestigen - sanering, die toch niet kan uitblijven, niet gemakkelijker, maar wel steeds lastiger en duurder !".

Het vertrek van de gemeenteopzichter.

Reeds is verteld, dat de gemeenteopzichter D. IJbema zijn rapportage ten aanzien van het rioleringsplan in oktober 1929 zond aan Ir. Schaafsma van het RIZA. Deze ingenieur deed zijn advies pas in mei 1930 aan de gemeente Zevenaar toekomen. Het zou nog heel wat tijd vergen, voordat een bevredigend resultaat kon worden geboekt wat betreft de realisering van een rioolstelsel in de gemeente Zevenaar. Maar daarover wordt later in dit hoofdstuk ingegaan.

Vermeld dient te worden dat de gereformeerde Friese gemeenteopzichter Douwe IJbema (geboren 4 april 1899 in Wonseradeel), die in januari 1925 vanuit de gemeente Baarderadeel (waar hij toen woonachtig was) naar Zevenaar was gekomen, alweer in december 1929 uit Zevenaar vertrok naar het hem zo vertrouwde Friesland om zich in Dokkum te vestigen, samen met zijn vrouw Lutgertje Leijen en in Zevenaar geboren dochtertje Reintje Anna. In het toen overwegend katholieke Zevenaar was een gereformeerde gemeenteopzichter niet zo op zijn plaats. Mogelijk dat ook, voor die tijd, het vooruitstrevend rioleringsplan met de daarbij behorende zuiveringsinstallatie te veel van het goede was voor de politici van Zevenaar en mede aanleiding was om het veld te moeten ruimen. Want het zou nog héél lang duren voordat in Zevenaar riolering werd aangelegd.

In het boek (verschenen in 1994) "Zevenaar 1885 - 1965: een roomse burcht in een Liemers land", haalt J.B. Smit de kwestie van Douwe IJbema aan. Na vertrek van de betreffende gemeenteopzichter werd: "de uit eigen kweek voortgebrachte en uiteraard katholieke P.G. Kruitwagen benoemd", aldus J.B. Smit.

Wat het katholieke karakter van Zevenaar betreft is het in de kwestie van de gereformeerde gemeenteopzichter misschien toch wel interessant om in deze context te vermelden, dat tot ver in de vijftigerjaren Zevenaar een volstrekt overwegend katholieke gemeenschap herbergde. Getuige hiervan is het nu volgend overzicht, uit 1954, van de godsdienstige gezindheden in Zevenaar. Nederlands of Nederduits Hervormden 702; Anglicaanse of Episcopalen 1; Evangelisch Lutherse 9; Remonstranten 2; Doopsgezinden 10; Gereformeerden 23; Rooms-Katholieken 8429; Nederduitse Israëlieten 8; Tot andere dan genoemde gezindten behorenden 4; Tot geen kerkelijke ge-

zindte behorende 83. Al de voornoemde bedragen opgeteld komt men aan het totaal aantal inwoners van 9271. Bovenstaand overzicht staat vermeld in het: Provinciaal Blad van Gelderland, jaargang 1954, nummer 78; houdende indeling van de bevolking der provincie Gelderland op 1 januari 1954 naar de godsdienstige gezindten.

Het standpunt van het gemeentebestuur van Zevenaar.

Voorlopig ging de gemeente niet in, op het voorstel van Ir. Schaafsma van het RIZA om te overwegen in Zevenaar een rioolstelsel aan te leggen. Waar de gemeente zelf geen trek in had, verlangde zij wel van de zuivelfabriek; namelijk in de nieuwe Hinderwetvoorwaarden die de gemeente opstelde voor de zuivelfabriek, eiste de gemeente een biologische zuivering van het zuivelafvalwater. Maar zoals het RIZA vreesde, ging de zuivelfabriek tegen de beslissing van deze Hinderwetvoorwaarden van het gemeentebestuur in beroep bij de Kroon. En de uitspraak werd niet voor de zomer van 1932 verwacht. Het RIZA deed nog een poging om te bemiddelen en de Kroonprocedure te verhinderen. Want zo redeneerde men; misschien zou de fabriek in het opleggen van de nieuwe voorwaarden aanleiding vinden bij het gemeentebestuur aan te kloppen voor een poging tot samenwerking met de gemeente inzake afvoer van alle vloeibare afvalstoffen in Zevenaar, welke oplossing de gemeente ongetwijfeld een niet onbelangrijk geldelijk offer waard zou moeten zijn. Maar ook voor deze argumenten van het RIZA bleef de gemeente doof. Het gevolg van de halsstarrige houding van de gemeente was, dat de zuivelfabriek inderdaad in beroep ging bij de Kroon tegen de oplegging van de Hinderwetvoorwaarden.

Inmiddels was het 1932 geworden en de zuivelfabriek loosde haar afvalwater nog steeds onder de oude Hinderwetvoorwaarden en de gemeente dacht er niet over om een rioolstelsel aan te leggen. De rioleringskwestie van Zevenaar was ook doorgedrongen bij het provinciaal bestuur van Gelderland, omdat men vanuit Den Haag in kennis was gesteld van het beroep van de zuivelfabriek. Op 18 juli 1932 liet de gemeente Zevenaar in een brief aan de Gedeputeerde Staten van de provincie Gelderland het volgende weten: "Uitvoering van het rioleeringsplan achten wij voorlopig niet mogelijk. De redenen daarvan zijn gelegen in de ongunstige financiële vooruitzichten der gemeente, welke voornamelijk haar oorzaak vinden in de hoge kosten der werkloozenondersteuning en in de vrees, dat de opbrengst der belastingen, in verband met de crisis, belangrijk zal dalen".

Ondanks de negatieve inhoud van deze brief gingen enige tijd later op vrijdag 16 september, twee leden van het provinciaal bestuur de heren H. de Liefde en W.B. Kronenburg vergezeld door de referendaris van de provinciale griffie Mr. S.A. van Oostée Bisschop naar Zevenaar om de kwestie nog eens te bespreken. De drie heren keerden onverrichter zake terug naar huis, want de gemeente bleef onvermurwbaar.

De laatste poging van de rijksoverheid en de halsstarrige houding van de gemeente. Toch gaven de betreffende instanties van het rijk en de provincie zich nog niet gewonnen. De Minister van Economische Zaken en Arbeid gaf zijn Directeur-Generaal van de Arbeid, opdracht in contact te treden met het College van Burgemeester en Wethouders van de gemeente Zevenaar. In Den Haag wist men namelijk, dat Gedeputeerde Staten van Gelderland alsmede het Staatstoezicht op de Volksgezondheid warme voorstanders waren van een gemeentelijke zuiveringsinstallatie, waar zowel het huishoudelijk afvalwater, als het afvalwater van de zuivelfabriek en ook eventueel van andere fabrieken in gezuiverd werden. De genoemde instanties waren het erover eens dat een gemeentelijk rioolstelsel zowel voor de zuivelfabriek, als voor de gemeente Zevenaar de minst kostbare oplossing zou zijn. Werd toch door de zuivelfabriek een afzonderlijke zuiverings-

installatie opgericht, dan werd plaatselijk de toestand wel verbeterd, maar de gemeente zou op den duur toch niet ontkomen aan de noodzakelijkheid, om haar afvalwater te zuiveren. De dan te bouwen inrichting zou niet noemenswaard in kosten verschillen met een inrichting, die bovendien het afvalwater van de zuivelfabriek onschadelijk had kunnen maken, doch de gemeente zou dan de inkomsten moeten derven, die de zuivelfabriek in de vorm van een rioolbelasting zou dienen af te dragen voor het gebruik van de gemeentelijke zuiveringsinstallatie. De Directeur-Generaal van de Arbeid opperde, dat het aanleggen van het gemeentelijk rioelstelsel wellicht een object voor werkverschaffing zou kunnen zijn.

De gemeente Zevenaar liet (3 maart 1933) de Directeur-Generaal van de Arbeid te Den Haag het volgende weten: "Het is onder de tegenwoordige tijdsomstandigheden voor de gemeente ten enenmale onmogelijk tot het uitbreiden der rioleering en het maken van een zuiveringsinstallatie over te gaan. Als men in aanmerking neemt dat in een betrekkelijk kleine, weinig draagkrachtige gemeente als Zevenaar wekelijks bijna f. 1000,- aan werklozensteun moet worden betaald is het duidelijk dat de financiële vooruitzichten somber zijn en dat dientengevolge alle uitgaven, die niet volstrekt noodzakelijk zijn, met de uiterste zorg moeten worden vermeden".

In juni 1933 stuurde het Ministerie van Sociale Zaken de gemeente Zevenaar een afschrift van het Koninklijk Besluit van 12 juni 1933 betreffende het beroep, krachtens de Hinderwet ingesteld door de N.V. Stoomzuivelfabriek "Zevenaar" te Zevenaar. In het Koninklijk Besluit werd er nogmaals op gewezen, dat het de voorkeur verdiende het afvalwatervraagstuk in een gecombineerde oplossing tot stand te brengen. Maar het gemeentebestuur van Zevenaar wilde daar niets van weten en de zuivelfabriek diende haar zuivelafvalwater te zuiveren. De voorwaarden daartoe wilde de gemeente in de te verlenen Hinderwetvergunning opgenomen zien. Daar is het echter nooit van gekomen. Omdat de zuivelfabriek in economisch en financieel opzicht een moeilijke tijd doormaakte, hadden de Gedeputeerde Staten van Gelderland gemeend niet aan de wens van de gemeente Zevenaar te moeten meewerken en af te zien van de voorwaarden een zuiveringsinstallatie te moeten aanleggen. Met gevolg, dat tot in het begin van de vijftiger jaren, aan het vraagstuk van het afvalwater van de zuivelfabriek niets veranderde.

Al de inspanningen van de diverse rijksoverheden en provinciale overheid om de gemeente Zevenaar er toe te bewegen een rioelstelsel en zuiveringsinstallatie aan te leggen, hadden gefaald. Het zou nog heel lang duren voordat de gemeente de tijd rijp achtte om aan de verlangens van de genoemde instanties en zo langzamerhand ook die van de burgerij, tegemoet te komen.

Pas in 1951 aanleg rioelstelsel in Zevenaar en gemopper van de burgers.

Het zou tot 1951 duren eer de gemeente er toe overging, haar verzuim uit de dertiger jaren goed te maken. In de wekelijks verschijnende regionale krant; "De Liemers" (Katholiek Streekblad voor het Dekenaat Zevenaar) van 24 februari 1951 stond onder het kopje Riolerings: "Naar wij vernemen zal binnen zeer korte tijd met de rioleringswerken van de bebouwde kom worden begonnen". In juni van hetzelfde jaar en in dezelfde krant was te lezen: "De rioleringswerken worden met kracht voortgezet en tot heden valt over tegenspoed bij het werk niet te klagen. Al leverde het graafwerk op het kruispunt Arnhemseweg - Marktstraat, de plek van de bomtrechter uit April 1945, die herinneringen oproep aan de Canadese buldozer, nogal enige moeilijkheden op. Dat de rioelbuizen in lange rijen langs de wegen worden neergezet en nog geruime tijd moeten blijven staan, is niet erg elegant. De zeer grote buizen belemmeren de omwonenden alle uitzicht en zijn ook niet zonder gevaar voor het verkeer".

Op 29 september werd in de krant geschreven: " Straten en wegen, waarin de riolering moet worden aangebracht, zijn in modderpoelen herschapen. In de avonduren is het levensgevaarlijk om de straat op te gaan. Dergelijke werken brengen nu eenmaal voor de aanwonenden ongemakken mee, maar hier is het toch wel heel erg. De aannemers doen of zij met de omringende eigenaren en aanwonenden niets te maken hebben, vragen niets, voor erfscheidingen enz. hebben ze niet de minste eerbied, tal van gaten in het wegdek liggen in de avonduren open, zonder verlichting".

Op 6 oktober viel te lezen: " De grond, die door de rioleringswerken vrij komt, wordt .met vrachtwagens naar braakliggende terreinen vervoerd. Daarbij raken de aangrenzende greppels dicht. Indien die greppels niet weer open worden gemaakt, kunnen ze verschillende boerenbedrijfjes komende winter wateroverlast bezorgen".

De krant van 20 oktober vermeldde: "Ongeval. Bij de werkzaamheden voor de aanleg van de riolering raakte een der werklieden tussen de buizen bekneld. Dokter E.P.T Vaesen, die de eerste hulp verleende, achtte opneming in het ziekenhuis noodzakelijk. Gelukkig schijnt 't ongeval, dat zich ernstig liet aanzien, een gunstig verloop te nemen".

Tenslotte kon men in "De Liemers" van 10 november 1951 lezen: " Met voorbeeldige gelatenheid hebben de bewoners van de Molenstraat al de ongemakken verdragen, die het leggen van het hoofdriool hen heeft gebracht. Maandenlang de allergrootste rioolbuizen langs de weg, ieder uitzicht belemmerend. Het losbreken van de verharding en het opslaan van de oude bazaltsteenslag bij en op de aangrenzende erven, het maken van de sleuven met de draglines, het voortdurend af en aanrijden van de auto's, die de grond en stenen moesten transporteren, het maken van rioolputten en straatkolken, het maken van aftakkingen naar de aangrenzende huizen, bedrijven en bedrijfjes en de overlast van afsluiting van de weg.

Sommige bewoners hebben ernstige schade geleden. De afrasteringen langs de weg moesten het ontgelden, menige paal is bezweken. Het voorgaande is een bloemlezing uit de reeks ongemakken, die de rioleringswerken meebrachten. De bewoners hebben dat in alle kalmte geaccepteerd, overtuigd, dat de uitvoering van dergelijke werken nu eenmaal narigheid meebrengt. Het riool ligt er in ! Wie meent, dat het leed is geleden, heeft het mis. Ons bleven de kuilen, gaten en modder. Verschillende mensen hebben in de avonduren al met die moddergaten kennis gemaakt, vooral door het ontbreken van een behoorlijke verlichting. De opzichters van de aannemers willen de oude verharding gebruiken om de ergste modder wat te bedekken, hetgeen de opzichters van de gemeente niet wensen. Hoe het ook zij, de Molenstraat is van een verharde weg veranderd in een modderbaan".

Tijdens de vergadering van aandeelhouders van de N.V. Zuivelfabriek "De Liemers", gehouden op donderdag 11 maart 1954 's avonds om half acht in de zaal van Heijting op de Markt te Zevenaar, deelde de voorzitter W.M.M. Weenink mede dat de zuivelfabriek nu is aangesloten op de riolering van de gemeente en dat de rioolbelasting f. 660,- per jaar zou bedragen.

Wat de bovengemeentelijke overheidsinstanties in de jaren dertig al voor ogen hadden, werd dus pas in de vijftiger jaren werkelijkheid. Eén rioolstelsel voor het huishoudelijk- en industrieafvalwater. Zo deed het goed te lezen in een brief van juli 1966 van de N.V. Zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar, gericht aan Burgemeester en Wethouders van de gemeente Zevenaar, dat de

zuivelfabriek gaarne in het jaar 1966 (zoals voorgaande jaren) ongeveer 5000 m³ afvalwater in het gemeenteriool wil lozen. En verder werd door de zuivelfabriek 48000 m³ schoon koelwater per jaar in de gemeentevijver gepompt. Jammer dat deze samenwerking tussen gemeente en zuivelfabriek niet 20 jaar eerder kon plaatsvinden.

Van agrarische gemeente naar industriële bedrijvigheid.

Het was inderdaad hoogtijd geworden, dat de gemeente Zevenaar eindelijk het besluit had genomen tot de aanleg van een rioolstelsel (met de daarbij behorende zuiveringsinstallatie) voor het afvoeren van huishoudelijk en industrieel afvalwater. Het inwoneraantal nam steeds maar toe (8930 inwoners in 1951) en de van oudsher agrarische gemeente was langzamerhand een gemeente geworden met industriële vestigingen en andere bedrijvigheden. In begin vijftiger jaren bestond deze in de gemeente Zevenaar uit onder andere de volgende bedrijven (een volledige opsomming van alle bedrijven is achterwege gelaten omdat dit buiten de context van dit boek valt):

- Confectie-Industrie Fa. Beentje en Zoon; aantal werknemers 30; producten: confectie in de meest uitgebreide zin des woords: vak- en bedrijfskleding, overhemden, heren- en jongenspantalons, nachtkleding, schorten, lakens en slopen.
- H. van Gimborn N.V.; aantal werknemers 170; producten: inktlinten, carbonpapier, stencils en toebehoren, vulpenhouders, vulpotloden, alle soorten inkt, Gim-Gom en andere kleefstoffen, stempelkussens, verven en radeergummi.
- Industrie Holland; aantal werknemers 26; producten: halffabrikaten voor emailie-industrie.
- N.V. Maatschappij tot Exploitatie van het landgoed "de Bijland"; aantal werknemers 58; producten: Rijngrind en Rijnzand, uitvoeren van baggerwerken.
- N.V. Zuivelfabriek De Liemers; aantal werknemers 20; producten: boter, kaas en melkproducten.
- Houthandel en Zagerij A.A. Klutman; aantal werknemers 2; product: hout.
- Metaalwarenfabriek Perstam; aantal werknemers 15; producten: massa-artikelen uit plaatmetaal.
- Turmac Tobacco Company N.V.; aantal werknemers ongeveer 500; product: sigaretten.

Onder de genoemde bedrijven waren er, die reeds gedurende lange tijd in Zevenaar waren gevestigd. Bijvoorbeeld de Gimborn was in 1904 opgericht en de Turmac in 1920. En het nog niet genoemde slachthuis dateerde van 1909.

NOTULEN, BRIEVEN EN VERSLAGEN PERIODE 1945 - 1947, OVER DE MOGELIJKE VOORTZETTING VAN DE STOOMZUIVELFABRIEK TE ZEVENAAR.

Omdat de periode na de Tweede Wereldoorlog, vlak na de bevrijding in het begin van 1945 tot in 1947 zo cruciaal was voor het voortbestaan van de zuivelfabriek in Zevenaar, wordt wat uitvoeri-ger aandacht besteed aan deze periode. Dat kan het best worden gedaan aan de hand van de ge-schreven verslagen uit die tijd, die bewaard zijn gebleven in twee oude schoolschriften waarin melding wordt gemaakt van de moeilijkheden, om de zuivelfabriek door en voor de Liemerse melkvee-houders te laten voortbestaan.

Gekozen is om de tekst uit de twee schoolschriften integraal weer te geven, waardoor de authen-ticiteit en de sfeer van de naoorlogse periode het best tot haar recht komt.

Notulen van de oprichtingsvergadering van de coöperatieve stoomzuivelfabriek Zevenaar. Op 21 augustus 1945 in zaal E. Heijting aan de Markt 4 te Zevenaar.

"De vergadering wordt geopend door de heer F.J. Giesen. Deze heet alle aanwezigen welkom en in het bijzonder de heer A. Hylkema rijkszuivelconsulent voor de provincie Gelderland uit Zutphen, die deze avond hoopt te spreken over "coöperatieve zuivelverwerking". Spreker hierna het woord nemende, zegt dat hij gaarne gehoor heeft gegeven aan de uitnodiging van de commissie uit Zevenaar. Er zijn hier aldus de heer A. Hylkema, achter de IJssel 25 stoomzuivelfabrieken waarvan 24 coöperatief en 1 speculatief en deze fabriek is te Zevenaar. Dus ligt het voor de hand, nu er een redelijk kans is, ook hier een coöperatie te stichten en zo mogelijk deze kans te benutten. Spreker vraagt of hij de modelstatuten zal behandelen van de Geldersch - Overijsselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken?

Hiertegen heeft niemand bezwaar, daarna wordt artikel na artikel gelezen en toegelicht. In hoofd-zaak wordt toegelicht wat het inhoudt, lid te worden van een coöperatie. De geproduceerde melk moet voor zover ze niet voor eigen consumptie of voor kalveropvok wordt gebruikt aan de fa-briek worden geleverd. Men verbindt zich voor onbepaalde tijd, in zeer bijzondere gevallen kan het bestuur ontheffing verlenen. Na de inleiding van de heer A. Hylkema is er gelegenheid tot het stellen van vragen. De heer J. Jonker zegt, dat hij meent gehoord te hebben dat spreker zei: de fa-briek is er, maar men is daar toch nog niet zeker van. De heer A. Hylkema antwoordt: dat het nog niet vast staat hoe het zal gaan met de fabriek (bedoelt wordt dan de fabriek voorheen van de fir-ma A. Wöhrmann). Maar volgens hem zou er toch wel een redelijke kans zijn om eenmaal de fa-briek over te nemen. Maar zover zijn we nog niet, eerst moet de vergadering zich uitspreken voor het al 'Of niet oprichten van een coöperatie. De heer Th. Visser zegt dat volgens hem, nu getracht moet worden een coöperatieve zuivelfabriek op te richten. Ook de heer A. Grob bepleit dat nu niet gewacht maar daadwerkelijk moet worden gehandeld.

De heer Jac. Brouwer is het met voorgaande sprekers eens en zegt dat hij ook graag eens de voor-delen wil horen van een coöperatie. Waarop de heer A. Hylkema antwoordt: dat een onderlinge coöperatie altijd het voordeel heeft, dat men controle heeft op het vetgehalte, op het wegen van de melk en op de kwaliteit van de afvaafprodukten. De heer C. Wassing is er nog niet zeker van of een coöperatie hier levensvatbaar is.

Hierna volgt de rondvraag. Hiervan wordt door verschillende aanwezigen gebruik gemaakt. H.W. te Dorsthorst vraagt of er ook nog melk uit Pannerden wordt aangevoerd? Vroeger kwam daar nogal een tamelijk kwantum melk vandaan. De voorzitter antwoordt, dat de melk uit Pannerden thans wordt verwerkt aan de fabriek in Herwen (de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Herwen en Aerd) en de Oude Rijn daar thans als grensscheiding wordt aangenomen.

J. Berendsen informeert naar de stand van zaken, wanneer en in hoeverre of er kans is coöperatief te gaan draaien? A. Grob zegt dat hierover nog geen definitieve mededelingen kunnen worden gedaan. Straks wanneer er sprake is van overname, zullen de leden zich moeten uitspreken over het bedrag. Ook zal de vraag onder ogen moeten worden gezien of het misschien beter en voordeliger zou zijn een N.V. op coöperatieve grondslag de stichten, in dezelfde vorm als de Veiling te Zevenaar werkt. W. van Uum van 't Grieth vraagt of het niet gewenst zou zijn om een definitief bestuur te kiezen? Daar dit niet op de agenda staat wordt dit tot de volgende vergadering uitgesteld. A. Godschalk zou gaarne zien, dat er meerderen zich aansloten om te tekenen als vaste leveranciers en wekt de commissie op om nog meer melkveehouders te bezoeken. Er wordt geantwoord, dat getracht zal worden nog meer mensen op de lijsten te krijgen des te sterker staan we. A. Godschalk merkt nog op, dat ook van de andere kant (de concurrentie) wordt gewerkt, dus dat het zaak is spoedig aan te pakken. G. van Uum vanuit Steenhuizen, raadt aan bij degenen die niet hebben getekend gedrukte circulaire te bezorgen, en dat de commissie later de uitslag ophaalt. Toezegging wordt gedaan met genoemde wensen rekening te houden en te overwegen welke de beste manier is om het ledental uit te breiden. W. van Hal van de Oude Steeg stelt een vraag of in verband met de autobaan in de toekomst de melk daar wel aan huis zal worden afgehaald, daar aan die weg meerdere leveranciers wonen, zal volgens het oordeel van de commissie daar in de toekomst de melk moeten worden opgehaald.

Er wordt nu nog gepraat over de bestuursverkiezing in de volgende vergadering, er zou dan eerst een voorzitter gekozen moeten worden en vervolgens vier of zes bestuursleden, zoveel mogelijk verspreid over het werkgebied van de coöperatie of N.V. Ook wordt gesproken over de onkosten die noodzakelijk gemaakt moeten worden voor vergaderkosten, portokosten enz. Besloten wordt dat op de agenda van de volgende vergadering te plaatsen en voor te stellen een klein bedrag aan contributie te heffen om uit dat potje de eventuele onkosten te bestrijden. Verder niets meer aan de orde zijnde, sluit de voorzitter de vergadering en dankt de aanwezigen voor de opkomst".

Aan de Weledel Gestreng Heer Mr. Houmink van de Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer, Wijnbergscheweg 7 te Doetinchem. Gedateerd 20 september 1945.

"Door deze willen wij enkele dingen vragen betreffende de N.V. Zuivelfabriek Zevenaar. Zoals vermoedelijk bekend zal zijn, is deze fabriek afkomstig van de Duitse firma A. Wöhrmann en Zonen. Vanaf de bevrijding is tot tijdelijk technisch directeur benoemd, door uw adviescommissie, de assistent de heer J.H. Anbergen en voor de administratie de heer M.C. Brandsma; deze laatste exploiteerde aan de Zonegge te Zevenaar vroeger een melkfabriekje. Nu is er onder de melkveehouders in Zevenaar een beweging gaande om de eerst genoemde fabriek (zo mogelijk) over te nemen, om dan coöperatief te gaan werken. Wij hebben met de heer A. Hylkema, rijkszuivelconsulent van de provincie Gelderland en wonende te Zutphen, overleg gepleegd. Deze heeft op een vergadering in Zevenaar de belangen van een coöperatieve zuivelfabriek uiteengezet. Oorspronkelijk is genoemde fabriek ook coöperatief geweest, maar is in een zeer slechte tijd (1898) van de hand gedaan en is toen overgenomen door de Duitse firma A. Wöhrmann en Zonen. Naar aanleiding van de vergadering waar de heer A. Hylkema heeft gesproken, hebben ongeveer 100 melkveehouders getekend om toe te treden tot de coöperatie en wellicht zullen er meerdere volgen. Een commissie van drie waarvan ondergetekende deel uitmaakt wilde nu gaarne iets naders weten over de zuivelfabriek en meende hij daarvoor bij u te mogen aankloppen. Gaarne willen wij u een en ander nog mondeling nader toelichten en mogen we misschien alvast van u horen of er reële kansen zijn de fabriek te kunnen overnemen, en voor welke prijs? Mogen wij, naar aanlei-

ding van deze brief, een antwoord van u tegemoet zien? In afwachting tekent met de meeste hoogachting. S. Dorresteijn".

Verslag over 1945, van de commissie der op te richten zuivelfabriek. Deel 1.

"In het kort zullen de voornaamste werkzaamheden van de commissie worden weergegeven. En waarom en hoe de commissie in het leven is geroepen. Het was op een vergadering van de Fok- en Controlevereniging Zevenaar en Omstreken, dat de voorzitter van deze vereniging, de heer H.G. Hammink het punt coöperatieve zuivelfabriek aanroerde. Na enige besprekingen werd besloten om een commissie van drie personen te benoemen die zou onderzoeken of daar levensvatbaarheid voor zou bestaan. Gekozen werden toen F.J. Giesen (* Zevenaar 1906), W. Brinkhoff (* De Steeg 1913) en J. Polman. Laatst genoemde heeft later bedankt, waarvoor als plaatsvervanger werd aangezocht S. Dorresteijn (* Zevenaar 1901). Door dit drietal werd eerst een tocht ondernomen naar Zutphen om inlichtingen te vragen en overleg te plegen met de heer A. Hylkema de rijkszuivelconsulent voor de provincie Gelderland.

Deze bespreking had tot resultaat dat de heer A. Hylkema op 21 augustus 1945 in de zaal van de heer E. Heijting aan de Markt 4 te Zevenaar heeft gesproken. Aan het eind van die vergadering is aan enige personen verzocht om de commissie bij te staan met het verzamelen van handtekeningen. Dit waren Th. Visser, B. Willemsen, A. Grob en G. Wijers allen uit Zevenaar, Jac. Brouwer uit Duiven en P. Peters uit Groessen. Verschillende keren heeft de commissie met deze heren vergaderd, waarbij één maal met de heer A. Hylkema met als onderwerp: om te komen tot een grensafbakening met de omliggende zuivelfabrieken, namelijk die te **Didam** en de CAMIZ (Coöperatieve Arnhemse Melkinrichtingen en Zuivelfabriek); want vanuit het westelijk deel van de Liemers wordt melk geleverd aan de CAMIZ.

Op die vergadering werd besloten om allereerst een onderhoud aan te vragen met het bestuur van de coöperatieve zuivelfabriek te Didam, welke bijeenkomst onder leiding zou staan van de rijkszuivelconsulent. Op 23 september 1945 heeft inderdaad deze bespreking plaats gehad en waren drie commissieleden van Zevenaar aanwezig. Deze bespreking heeft niet tot het gewenste resultaat geleid. Omdat Didam de grenzen zich zo had voorgesteld, dat voor Zevenaar maar een klein werkgebied zou overblijven. Onder andere zou de gehele Zweekhorst en alles wat ten noordoosten van de zogenaamde autobaan ligt bij Didam komen. Het voorstel van Zevenaar was voor Didam niet aanvaardbaar. Liever wilde men in Didam eigenlijk niet over grensafbakening spreken. Maar bij monde van de directeur werd een ander voorstel gedaan hetwelk desgewenst nog wel nader kan worden toegelicht. Het voorstel leek op het eerste gezicht niet kwaad, maar bij nader inzien en het spreken met verschillende melkveehouders in eigen omgeving; is steeds meer gebleken, dat Zevenaar door moet werken aan het gestelde doel; namelijk een eigen coöperatieve zuivelfabriek voor de Zevenaarse-, Groessense- en Duivense-melkveehouders. Op de vergadering van de commissie van 13 oktober 1945 werd daarom besloten met volle inzet voort te gaan. Vooral ook toen bleek, dat reeds 150 melkveehouders hun handtekeningen hadden gezet om melk aan de Zevenaarse zuivelfabriek te leveren.

Er is een schrijven gericht aan de Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer te Doetinchem, inzake de zuivelfabriek te Zevenaar die voorheen in handen was van de Duitse firma A. Wöhrmann en Zonen. Een antwoord op dit schrijven hebben wij nog niet ontvangen. Zodra er weer belangrijke gegevens zijn, zal het gewenst zijn weer een vergadering bijeen te roepen. Zo mogelijk bij rustig weer en lichte maan".

Verslag van de commissie der op te richten zuivelfabriek. Deel 2.

"Het is nu ongeveer 3½ maand geleden, dat wij de laatste vergadering hebben gehad met de leveranciers die hebben getekend. En nu zult u wellicht vragen, en wat heeft de commissie nu eigenlijk verder uitgevoerd? Welnu hier volgt dan een beknopt verslag. Zoals reeds vermeld in de notulen, heeft de commissie zich in verbinding gesteld met de Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer te Doetinchem. Op 8 november 1945 kregen wij een oproep om in Doetinchem te komen; F.J. Giesen, W. Brinkhoff en de notulist S. Dorresteyn zijn daar heen geweest. Wij hebben daar een korte bespreking gehad met de heer Vierdag. Deze vroeg enkele inlichtingen en deelde ons verder mede, dat wij, ons in verbinding moesten stellen met de beheerder van de fabriek om nadere informatie in te winnen aangaande de fabriek. Verder deelde de heer Vierdag ons mede dat het kantoor voor Rechtsherstel en Beheer wordt overgeplaatst naar Amhem. Na dit onderhoud hebben wij ons schriftelijk gewend tot de door Rechtsherstel en Beheer benoemde beheerder van de zuivelfabriek, de heer A. Scheij (*Vlijmen 1896) wonende aan de Erasmusstraat te Deventer. Enkele dagen daarna heeft de commissie een vergadering belegd, waarbij de heer A. Scheij tegenwoordig was om verschillende zaken aangaande de fabriek nader toe te lichten. Omdat de heer A. Scheij ook voor een spoedige afwikkeling is, wilde hij als beheerder aan de Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer voorstellen om een onpartijdige commissie te vragen de fabriek te taxeren. De commissie heeft in overleg met de beheerder de volgende heren aan de Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer voorgedragen. De heer H. Stienstra directeur van de Winterswijkse coöperatieve zuivelfabriek, de heer Boersma uit Den Bosch voor de machines en de heer A.H. Lamers aannemer alhier voor het gebouwencomplex. De heer H. Stienstra is door twee onze commissieleden persoonlijk aangezocht en heeft die benoeming aanvaard als ook de andere heren. De Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer heeft zich ook met de samenstelling van deze taxatiecommissie kunnen verenigen. Na wat correspondentie is een dag bepaald, en op 15 januari 1946 is de fabriek geschat. Ook waren daar twee leden van onze commissie bij aanwezig. De uitslag van die taxatie wordt nu eerst aan de Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer voorgelegd, alvorens er nadere publiciteit aan gegeven kan worden. Op 29 januari 1946 heeft de commissie weer vergaderd om verdere plannen te bespreken. Besloten werd om een vergadering bijeen te roepen van allen, die getekend hebben en ook leveranciers die nog niet op de melkbinding hebben getekend; om alsnog in de gelegenheid te stellen dit te doen. Ook zullen er dan statuten en huishoudelijk reglement behandeld moeten worden voor een N.V. en coöperatieve zuivelfabriek. Vervolgens een bestuur kiezen, het nieuwe bestuur zal dan ook definitieve besluiten kunnen nemen als de leden haar daartoe machtiging verlenen. Op 5 en 7 februari 1946 is de commissie nog weer eens samengekomen, om aan de hand van voorbeelden van statuten van verschillende andere zuivelfabrieken en de veiling alhier, model statuten samen te stellen die voor de op te richten zuivelfabriek het meest toepasselijk zouden zijn.

Ziedaar zo in hoofdtrekken het werk van de commissie. Hoe nu het verdere verloop zal zijn, moeten wij afwachten. Veel zal afhangen van de melkleveranciers en eventueel de aandeelhouders. Als die eendrachtig samenwerken zal er zeker een kans van slagen zijn. Moge op het voorbereidend werk van de commissie worden voortgebouwd (zij het dan misschien door anderen), opdat het doel verwezenlijkt moge worden. In het hartje van de Liemers een eigen boterfabriek voor de Liemerse boeren".

Notulen van de vergadering, die tot doel heeft de oprichting van een N.V. zuivelfabriek op coöperatieve grondslag. Te Zevenaar op vrijdag 8 februari 1946 in de zaal van E. Heijting, Markt 4.

"Tegen 18.30 uur wordt door de commissie beraadslaagd om de vergadering al of niet te laten doorgaan. Want het dreigt dat de vergadering van melkveehouders letterlijk in het water zal vallen. De gehele dag heeft het gegoten en gestormd. Toch blijkt dat bij het tekenen van de presentielijst nog ruim zestig personen de regen en de wind te hebben getrotseerd. Daarom meent de commissie toch aan de agenda te moeten beginnen. De voorzitter F.J. Giesen opent de vergadering en heet de aanwezigen welkom. En zegt dat de agenda niet zal kunnen worden afgewerkt, daar er vooral van de verder afgelegene leveranciers er weinig op de vergadering zijn. Zo zal er ook geen bestuursverkiezing kunnen worden gehouden. Daarna worden door de secretaris de notulen van de vorige vergadering uitgebracht en onveranderd goedgekeurd. Ook wordt er verslag gedaan van de commissie sinds de laatste vergadering. Daar wordt onder andere melding gemaakt dat de fabriek is getaxeerd, het is nu afwachten voor welk bedrag en wanneer de Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer de zuivelfabriek wil overdoen.

Op de agenda komt verder het punt statutenbehandeling voor. Na wat over en weer gepraat, wordt toch besloten om ook tot statutenbehandeling over te gaan. Er zijn modelstatuten samengesteld door de commissie; aan de hand van statuten van verschillende zuivelfabrieken uit de omgeving. Door de voorzitter worden deze statuten voorgelezen, enkele artikelen worden nader toegelicht. In hoofdzaak kunnen de aanwezigen zich er wel mee verenigen. Het woord wordt gevraagd door J. Berendsen van 't Veld, deze heeft een bedrag horen noemen (om de fabriek te kopen) van 160 of 200 duizend gulden, dat komt hem wel erg hoog voor. De voorzitter F.J. Giesen licht dit nader toe, de bedoeling was om van de aandeelhouders f. 50,- per koe of per aandeel te heffen. Dit bedrag kan ook in termijnen worden betaald, bijvoorbeeld afhouden van het melkgeld met dien verstande dat voor 1 januari 1947 het bedrag zal moeten zijn voldaan. Het grote bedrag werd alleen maar genoemd bij eventuele aanschaf van machines of misschien uitbreiding van de zuivelfabriek. Opdat het bestuur dan niet direct weer bij de aandeelhouders behoeft aan te kloppen voor verhoging van het bedrag op de aandelen. G. van Uum merkt op dat het met het oog op de schaarste aan contant geld voor velen bezwaarlijk zal zijn om die f. 50,- per koe op de been te brengen. F.J. Giesen zegt, dat er veel kans is dat door de betreffende Minister vergunning wordt verleend, dat van de geblokkeerde gelden zou kunnen worden betaald. Toch gaan hier en daar nogal stemmen op, dat het geld niet zo maar zal binnen stromen. Commissielid A. Grob zegt dat men wel moet bedenken wat er op het spel staat. Wordt thans niet aangepakt, dan is de kans voorbij en gaan anderen met de melk er vandoor. Wat is per slot van rekening voor zulk een groot melkveehoudersbelang vijftig gulden per koe. En, daarin voorzien de statuten, zou het eens verkeerdt lopen dan kan het nooit meer kosten dan f. 50,-per koe of per aandeel.

H.G. Hammink merkt nog op, dat de uitbetaling voor de geleverde koeien in de herfst 1945 binnen enkele dagen plaats vindt. Hetgeen door G. Wijers wordt bevestigd. Tenslotte wordt door Van Uum uit Ooy voorgesteld om bij zitten en opstaan een indruk te krijgen of de aanwezigen op grond van de voorgelezen statuten, in die geest willen doorgaan; het blijkt dat nagenoeg allen zich er voor verklaren. Dit is het bewijs voor de commissie om op de ingeslagen weg voort te gaan. Er wordt nog een beroep gedaan op de aanwezigen om op de volgende vergadering allen tegenwoordig te zijn. Om dan een evenredig bestuur te kunnen kiezen, verdeeld over de verschillende dorpen en buurtschappen. Deze zijn ongeveer als volgt ingedeeld: Babberich, Duiven, Grieth, Groessen, Ooy, Oud-Zevenaar, Zevenaar en Zweekhorst. Nadat A. Grob nog enkele me-

dedelingen heeft gedaan over de gezondheidsdienst voor vee, waarvoor men zich kan opgeven. Sluit de voorzitter de vergadering en dankt de aanwezigen voor de opkomst".

Notulen van de vergadering van de raad van commissarissen op 18 februari 1946 om 2 uur in de middag ten huize van de voorzitter F.J. Giesen te Zevenaar.

"De voorzitter opent de vergadering en heet de aanwezigen welkom. Allereerst wordt besloten om over te gaan tot stemming inzake twee leden voor gedelegeerd commissaris die met de voorzitter het dagelijks bestuur zullen vormen. Er wordt schriftelijk gestemd. Bij de eerste stemming wordt A. Grob (* Zevenaar 1909) met volstrekte meerderheid gekozen, terwijl voor de tweede geen volstrekte meerderheid wordt verkregen. Er volgt een tweede vrije stemming, waarbij S. Dorresteijn wordt gekozen. Beide aanvaardden hun benoeming, laatst genoemde onder voorbehoud dat hij het eerst aan de beurt is van aftreden. Daarna brengt Jac. Brouwer ter sprake, dat het beter is de leden te laten tekenen voor het bedrag van f. 50,- per koe of per aandeel. Hij vreest dat velen zich later terug zullen trekken. De mening van de vergadering is echter dat het beter is, eerst trachten de fabriek over te nemen. Aan de raad van bestuur is daartoe ook machtiging verleend door de algemene vergadering. Valt de prijs dan mee, wat voor alles te hopen is, dan is er zeker kans van slagen. Het geblokkeerde geld komt ook weer aan de orde. A. Grob stelt voor om bij de Nederlandse Bank te informeren naar het geblokkeerde geld. De oprichting van de N.V. Zuivelfabriek Zevenaar moet worden gezien als een landbouw- en streekbelang. In die geest zal ook het verzoek worden gedaan om voor dat doel geblokkeerd geld vrij te krijgen. Het dagelijks bestuur doet toezegging om binnen enkele dagen persoonlijk het verzoek aan de Nederlandse Bank te richten.

Omdat de zuivelfabriek onder beheer is gesteld van het Nederlandsche Beheersinstituut gevestigd aan de Zypendaalseweg 51 te Arnhem, wordt vervolgens besloten om met het Beheersinstituut zo spoedig mogelijk in contact te komen met de vragen: wanneer en voor welk bedrag de fabriek kan worden gekocht.

Dan komt ter sprake het verzoek van de omliggende dorpen en buurtschappen om nadere toelichting van de statuten en verdere inlichtingen. Er wordt besloten om buurtvergaderingen te houden. Afsproken wordt om voorlichtingsbijeenkomsten te houden om zeven uur in de avond op dinsdag 26 februari bij café Polman te Duiven, 27 februari bij café Nass te Groessen en 1 maart bij Hoogveld te Babberich. Het dagelijks bestuur hoopt daar tegenwoordig te zijn en de commissie uit de betreffende buurtschap. Niets meer aan de orde zijnde, sluit de voorzitter de vergadering".

Notulen van de vergadering van de raad van commissarissen op vrijdag 8 maart 1946 om twee uur, bij café E. Heijting te Zevenaar.

"Aanwezig zijn alle leden uitgezonderd Jac. Brouwer, die is verhinderd wegens ziekte. Na opening door de voorzitter, wordt allereerst verslag gedaan over de ingewonnen informatie bij de Nederlandse Bank over het geblokkeerde geld. Het dagelijks bestuur is naar het Nederlandsche Beheersinstituut te Amhem geweest en bij monde van A. Grob wordt medegedeeld, dat wanneer de melkveehouders niet meer over giraal geld beschikken; van geblokkeerd geld zal kunnen worden betaald. Een en ander zal tijdig moeten worden aangevraagd. Daarna doet de voorzitter mededeling van een bezoek aan de heer A. Scheij, namens het Beheersinstituut beheerder van de fabriek, waarbij genoemde heer medegedeeld had, dat de fabriek voorlopig niet zou kunnen worden gekocht. Doch wel verhuurd voor enige tijd. In verband daarmee komt het vraagstuk van het bestaande personeel en de leiding van de fabriek ter sprake. Opgemerkt wordt, dat met twee direc-

teuren niet kan worden door gewerkt. In dit verband wordt de kwestie M.C. Brandsma aan de orde gesteld. Het zuivelfabriekje van M.C. Brandsma is door het Bedrijfsschap Zuivel stilgelegd. In dit fabriekje is ongeveer' ½ miljoen kilogram melk verwerkt. **Herwen** en **Didam** hebben nu een deel van die melk, terwijl de N.V. Zuivelfabriek Zevenaar er hoegenaamd geen melk bij heeft gekregen. De betreffende instantie die het fabriekje van de heer M.C. Brandsma heeft stil gelegd, zal ook aansprakelijk moeten worden geacht voor de schadeloosstelling van de heer M.C. Brandsma. Al zal het toch nog overweging verdienen of de heer M.C. Brandsma nog niet tijdelijk werkzaam kan blijven op de fabriek.

Verder wordt besloten de heer J.H. Anbergen te vragen om enige nadere inlichtingen over de exploitatie van de fabriek. Wanneer eventueel tot huur zou worden besloten, dient het bestuur toch wel enigszins op de hoogte te zijn van de lopende zaken en ook van het personeel in de fabriek. Niets meer aan de orde zijnde, sluit de voorzitter de vergadering".

Vergadering van de raad van commissarissen op vrijdag 15 maart 1946 om 2 uur ten huize van de voorzitter F.J. Giesen.

"De voorzitter opent de vergadering met een woord van welkom. Allen zijn tegenwoordig ook de heer A. Scheij als beheerder van de fabriek en gedelegeerd commissaris namens de Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer. De voorzitter vraagt aan de heer A. Scheij of die nadere bijzonderheden kan mededelen omtrent de verhuur van de fabriek, waarover de heer A. Scheij voor enkele dagen geleden had gesproken. De heer A. Scheij deelt mede, dat het nu wel zo goed als zeker is dat de fabriek kan worden gekocht door de raad van commissarissen. De aandelen zitten zeer waarschijnlijk in Duitsland en worden als Duits bezit aangemerkt. Er is nu een termijn vastgelegd tot 31 maart aanstaande. Komen dan de aandelen niet op de proppen, dan zouden duplo aandelen kunnen worden uitgegeven. De raad van commissarissen meent als de zaken zo staan, dat dus werkelijk binnen korte tijd tot koop kan worden overgegaan, het plan van huur geheel komt te vervallen. Het personeel in de fabriek komt daarna ter sprake, de heer A. Scheij deelt mede dat hij van een zekere onrust onder het personeel, zoals de voorzitter veronderstelde niets heeft kunnen merken. Deze mensen voelen zich aldus de heer A. Scheij volkomen op hun gemak.

Wel wordt er te veel gepraat door de heer J.H. Anbergen die ook volgens de heer A. Scheij buiten zijn mede weten naar Den Haag is geweest. Overigens moet de heer A. Scheij bekennen dat over het algemeen iedereen en dus ook J.H. Anbergen goed voor de zaak zijn opgekomen. W. Weenink vertelde van een bezoek van M.C. Brandsma waarbij deze vertelde, dat zijn fabriekje was stilgelegd en dat hij ook weer had kunnen beginnen. Doch dit was niet mogelijk omdat hij geen machines meer had, kortom zijn verzoek was geweest om straks wanneer de fabriek in handen van de boeren zou komen, of dan voor hem voor het administratieve werk nog een plaats over zou zijn. Allen zijn van mening dat dit overweging verdient. Op een vraag van A. Grob of de heer M.C. Brandsma de leiding van het administratieve werk zou kunnen nemen, moet de beheerder ontkennend antwoorden. Voor de schadeloosstelling van M.C. Brandsma zal het ministerie van Binnenlandse Zaken aansprakelijk worden geacht, aldus de heer A. Scheij.

Verder wordt door de voorzitter ter sprake gebracht een onderhoud van de gedelegeerd commissaris met het Bedrijfsschap Zuivel over een verschil van de melkventers met de fabriek; over de vergoeding van het afhaalloon. Daar dit nogal een tamelijk bedrag belooft, zal dit volgens het bestuur en ook volgens de beheerder eerst afgewikkeld moeten worden voor de eventuele overname van de fabriek. Als vanzelf komt weer de overname van de fabriek ter tafel en wordt gevraagd hoe het gaat met de winst die er is gemaakt. De beheerder zegt dat de winst, wanneer die er wer-

kelijk is, aan de Staat der Nederlanden toekomt. Verder zal de balans worden opgemaakt en de fabriek getaxeerd. Wordt de waarde geschat op f. 36000,-; dan staan de 18 aandelen van f. 1000,- op 2000. Besloten wordt de fabriek zo spoedig mogelijk te kopen. De heer A. Scheij zal zich met het accountantskantoor Bozen in verbinding stellen.

J.M. Booltink vraagt de beheerder over vergoeding voor zijn bemoeiingen. De heer A. Scheij antwoordt hierop dat hij daar geen vergoeding voor kan en mag nemen. Wel heeft de heer A. Scheij wel eens gedacht of er eventueel in de toekomst geen kans voor directeurschap voor hem zou zijn. J.M. Booltink zegt dat die kans wellicht nog niet voorbij is. De heer A. Scheij geeft nu een nadere uiteenzetting hoe de zaken erbij staan en laat het oordeel over aan de vergadering. Jac. Brouwer stelt voor om schriftelijk te stemmen. Op verzoek van de voorzitter heeft de heer A. Scheij zich een poosje van de vergadering verwijderd. De heer Th. Visser had even daarvoor de vergadering verlaten, omdat hij tegenwoordig moet zijn bij het feestelijk inhalen van de nieuwe pastoor te Zevenaar. Er wordt dus gestemd voor of tegen de heer A. Scheij, door acht personen. De uitslag is zeven voor en één tegen. Daarna wordt de heer A. Scheij de uitslag medegedeeld. Mits de inlichtingen, welke worden ingewonnen, in alle opzichten goed zijn. Er worden enige adressen opgegeven waar inlichtingen kunnen worden bekomen. Ook zal er in ieder geval nog via een advertentie een oproep moeten worden gedaan voor een directeur; aldus wordt besloten. Daarna sluit de voorzitter de vergadering".

Verslag van de werkzaamheden na de ledenvergadering van 19 april 1946.

"Zoals op de vergadering van 19 april 1946 was medegedeeld, was toen reeds op 15 april de exploitatie van de fabriek opgedragen aan het bestuur, die in overleg met de beheerder en de dagelijkse leiding de lopende zaken konden regelen. Het bestuur was toen van mening, dat de overname op korte termijn zou plaatsvinden. Dat dit langer heeft geduurd, heeft allerlei oorzaken. In hoofdzaak was het wel het verschil in de overnameprijs. Op een vergadering van het bestuur met de heer A. Scheij, de beheerder, gehouden op 20 mei 1946 werd ons medegedeeld, dat de Adviescommissie van het Nederlandsche Beheersinstituut te Arnhem, de prijs had bepaald op 250% per aandeel. Dit was een verschil met een reeds eerder gedane mededeling, dat het op ongeveer 200% zou komen.

Toch heeft het bestuur in een vergadering op 3 juni 1946, na rijp beraad, besloten op het voorstel van de Adviescommissie van het Nederlandsche Beheersinstituut te Arnhem in te moeten gaan. En heeft daarop schriftelijk bericht gezonden daarmee accoord te gaan. Dat was op 4 juni en Den Haag is daarvan in kennis gesteld. Enkele dagen later kwam, onderhands, positief bericht uit Den Haag. Op woensdag 12 juni werd een bestuursvergadering gehouden waarbij de heer **Vroeg in de Wei** van de Zuivelbond aanwezig was. Door hem werden inlichtingen gegeven over de grensafbakening met de zuivelfabrieken in de omgeving. Maar een afdoende oplossing werd nog niet gevonden. Op 20 juli 1946 ontving het bestuur officieel bevestiging van het Ministerie van Landbouw, dat het verzoek tot overname van de fabriek kon worden ingewilligd. Nadien is er nog enige wijziging gekomen in de vorm van overname. Maar het slot is, dat nadat het bestuur nog vier keer heeft vergaderd, nu de zaak zover is dat de overname inderdaad een feit is geworden. Nu rust op u allen de taak om zo spoedig mogelijk daadwerkelijk alle medewerking te verlenen. Het bestuur behoeft geen dank, wat wij deden was de ons opgedragen taak zo goed mogelijk te volbrengen. Maar wat wij nu van u vragen, dat is: helpt mede aan het opbouwen van een bloeiende zuivelfabriek in de Liemers. Het is ons aller belang, dat we vol moed en vertrouwen het nieuwe jaar kunnen beginnen".

Jaarverslag van 1946 van de N.V. Zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar.

"Door het Beheersinstituut is op 15 april 1946 de exploitatie opgedragen aan het bestuur der toen nog in oprichting zijnde N.V. Zuivelfabriek "De Liemers". Vanaf die tijd is er geregeld, meestal wekelijks, vergaderd door het dagelijks bestuur; die met de heren J.H. Anbergen en M.C. Brandsma de lopende zaken hebben behandeld. En tien keer is vergaderd met de raad van commissarissen, waarbij dan de belangrijkste punten aan de orde kwamen. Twee maal is er een bespreking geweest met de melkventers van de zuivelfabriek over het afhaalloon. Er was namelijk een verschil van mening over het bedrag van het afhaalloon. Na onderling overleg is een regeling getroffen, die beide partijen kon bevredigen. Men bepaalde dat dertig cent per 100 liter melk wordt betaald.

Het aantal aandeelhouders is momenteel 231 en met grote voldoening heeft het bestuur kunnen constateren, dat het aandelenkapitaal bijna is volgestort.

Totaal is over het verslagjaar 1946 aan de zuivelfabriek: 3.492.888 kg melk geleverd. Dat is een belangrijke verbetering met het voorgaande jaar. In de loop van de zomer is begonnen met het fabriceren van karnemelksegortpap, die goed werd verkocht. Het is in dit verband jammer, dat de regering op het moment geen gort beschikbaar heeft. Maar we hopen dat dit slechts van tijdelijke aard is, zodat binnenkort weer genoeg karnemelksegortpap kan worden aangemaakt.

In de loop van het jaar bleek het afgiftelokaal voor consumptiemelk ongeschikt voor dit doel. Er zijn wegen gezocht om daarvoor een beter lokaal te vinden. Hetgeen inderdaad is gelukt door het veranderen van een ruimte waarin vroeger, door de voormalige eigenaar van de zuivelfabriek de firma A. Wöhrmann en Zonen, varkens werden gehouden. Dit lokaal is nu bijna gereed en kan met weinig kosten worden verbouwd. Bovendien is nog plaats over om er de papkokerij in onder te brengen.

Momenteel zijn er twaalf melkritten per dag, de aanvoerkosten van de melk bedragen ongeveer zeventig cent per 100 liter. Dit is belangrijk lager dan de gemiddelde aanvoerkosten van de omliggende zuivelfabrieken. De zuivelfabriek van Zevenaar heeft de concurrentie met andere zuivelfabrieken goed kunnen doorstaan. Financieel gezien was het jaar 1946 gunstig. En met een goed doordacht beheer, kon met de wat verouderde machines toch een goed product worden gemaakt. Zeker zal in de naaste toekomst naar nieuwe en betere machines moeten worden omgezien, doch het feit dat alles nog geweldig duur is zal dat nog wel even toekomst muziek blijven.

Een woord van dank voor de directie en personeel is hier zeker op zijn plaats. Op hen rustte de taak om de zuivelfabriek zo rendabel mogelijk te exploiteren, en dit mag niet worden onderschat. Ondanks de hoge uitbetaling en de zware concurrentie van een zuivelfabriek uit de buurt (Didam), kon toch nog een netto winst van f. 1500,- worden geboekt".

Notulen van de algemene vergadering van aandeelhouders van de N.V. Zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar, op donderdag 11 april 1947 om half zeven in de avond in zaal E. Heijting aan de Markt te Zevenaar.

"De voorzitter heet de talrijke aanwezigen welkom en vraagt allen de presentielijst te tekenen. Vervolgens krijgt de secretaris gelegenheid om de notulen van de vorige algemene vergadering uit te brengen; deze notulen worden zonder op- of aanmerkingen goedgekeurd. Daarna doet de voorzitter verslag van de definitieve koop van de zuivelfabriek. De gelden voor de aandelen, zijn op enkele na, door de aandeelhouders op de Boerenleenbank gestort.

Vervolgens wordt begonnen met het behandelen van de statuten, ten aanzien hiervan worden enkele vragen gesteld. G.W. Lucassen uit Groessen; zou liever gezien hebben dat ieder aandeel een stem heeft, daar de grotere aandeelhouders ook meer risico lopen en meer zijn geïnteresseerd dan de kleinere. De voorzitter zegt, dat dit punt ernstig is overwogen door het bestuur, maar dat het bestuur toch tot de conclusie is gekomen om de vergadering voor te stellen: dat voor elke 3 aandelen één stem wordt gegeven. Als volgt verdeeld: 1 - 3 aandelen een stem, 3 tot en met 6 aandelen twee stemmen, 7 tot en met 9 aandelen drie stemmen, 10 tot en met 12 aandelen vier stemmen, 13 tot en met 15 aandelen vijf stemmen, boven de 16 aandelen zes stemmen. Dit wordt als maximum gesteld, dus boven de 16 aandelen worden niet meer dan zes stemmen uitgegeven. G. Bruns uit 't Grieth is voor het voorstel van het bestuur. G.W. Lucassen blijft voor elk aandeel één stem. Jac. Brouwer vindt het een billijke verdeling, dat voor drie aandelen één stem wordt gegeven. De N.V. Veiling te Zevenaar heeft dat ook en het heeft nog nooit reden tot ontevredenheid gegeven. De voorzitter vraagt of de vergadering accoord kan gaan om per drie aandelen één stem te geven? De vergadering beantwoordt deze vraag positief en aldus wordt besloten. B. Schennink vraagt of het niet wenselijk is, dat slechts voor één aandeelhouder een machtiging kan worden gegeven voor de algemene aandeelhoudersvergadering? Het zou anders voor kunnen komen, dat meerderen aan één persoon een machtiging mee zouden geven; hetgeen vooral bij verkiezingen tot ongewenste toestanden zou kunnen leiden. De vergadering is van oordeel en besluit aldus vast te leggen in de statuten, dat slechts één persoon met een machtiging één aandeelhouder kan vertegenwoordigen. Verder worden geen bijzondere op- of aanmerkingen gemaakt op de statuten, en worden deze door de algemene vergadering goedgekeurd.

De voorzitter stelt vervolgens een bestuursvoorstel aan de orde, om met de aanbesteding van de melkritten te wachten tot aanstaande herfst. Omdat men nu vlak voor het zomerseizoen is, met de grote melkaanvoeren, vindt het bestuur het nu niet verstandig om direct alle melkritten publiek aan te besteden. Verder is het de bedoeling om bij de aanbesteding een aandeelhouder de voorkeur te geven. B. Schennink merkt op, wat te doen wanneer er een groot prijsverschil is tussen aandeelhouder en niet aandeelhouder? De voorzitter antwoordt, dat alleen wanneer het een klein prijsverschil is de aandeelhouder de voorkeur dient te hebben. Is het prijsverschil te groot, dan zal ook een niet aandeelhouder in aanmerking komen. J. Bootink uit Babberich deelt mede, dat de melkrit die hij rijdt direct kan worden aanbesteed; omdat hij deze rit met het oog op de schaarste aan arbeidskrachten niet langer kan rijden. Th.F. Aleven uit Duiven heeft enige klachten over de melkrijder, het is voorgekomen dat een bus stuk was en melk overstuur ging. Jac. Brouwer, die deze rit rijdt, zegt dat de weg tussen A.H. Gal en Th.F. Aleven in Duiven, van dien aard is dat met een luchtbandenwagen het bijna onmogelijk is met een vracht met melkbussen er onbeschadigd door is te komen. Er liggen grove puinbrokken op de weg die niet zijn ingewalst. Getracht is door de aanwonenden verbetering aan te brengen, maar samenwerking ontbreekt hiervoor. Th.F. Aleven en ook P. Staring zijn niet tevreden met het antwoord van Jac. Brouwer, waarop deze zegt dat ook zijn melkrit kan worden aanbesteed.

Daarna wordt door de secretaris een kort verslag uitgebracht van het afgelopen jaar 1946. De zuivelfabriek heeft een goede melkprijs uitbetaald. In het jaar 1946 is bijna 3½ miljoen kg melk aangevoerd. In de loop van het verslagjaar is begonnen met het maken van karnemelksepap, dit product kon uitstekend worden afgezet. Verder is er nog behoorlijk wat winst gemaakt.

Vervolgens komt de benoeming van een nieuwe directeur aan de orde. De voorzitter vindt dit een moeilijke kwestie. De eerste kandidaat J.H. Anbergen (RK) heeft diploma botermaker en kaasmaker, doch geen diploma van directeur. Kan volgens de rijkszuivelconsulent van de provincie Gel-

derland, onder bekwame leiding assistent directeur worden. De tweede kandidaat is J. Veltman (RK) uit Kasterlee (België), heeft HBS- en rijkszuivelschooldiploma en kan als een bekwaam directeur worden aanbevolen. De derde kandidaat J. de Jong (NH) uit Zwolle, zou in deze streek niet zijn aan te bevelen. De laatste en vierde kandidaat A. Scheij uit Deventer is al op leeftijd en is voor een eerste klas directeur niet te prefereren. A. Grob zegt, dat het overgrote deel van het bestuur heeft gemeend J.H. Anbergen als nummer een op de lijst te moeten plaatsen. Hij is een actieve kracht en heeft getoond leiding te kunnen geven aan het bedrijf, vooral in het moeilijke jaar 1945 toen het ging om het zijn of het niet zijn van de zuivelfabriek. Zijn inzet oogstte toen veel bewondering. Hij is bereid om met twee proefjaren te worden aangesteld. B. Schennink, die doordat hij zelf brenger van de melk is en dagelijks aan de zuivelfabriek komt, roemt de heer J.H. Anbergen. Als volgens B. Schennink, de heer J.H. Anbergen op de melkontvangst staat dan gaat zijn oog door heel de fabriek. G.W. Lucassen uit Groessen betreurt het ten zeerste dat het bestuur niet met betere kandidaten is gekomen, het zijn allemaal kandidaten die het vorig jaar al hebben gesolliciteerd. Hij stelt voor een nieuwe oproep te plaatsen in het zuivelblad en dan een kandidaat te vragen die het diploma van zuiveldirecteur bezit. P. Staring uit Duiven is ook voor een nieuwe oproep. De vergadering kan het niet eens worden welke kandidaat in aanmerking kan komen om directeur van de zuivelfabriek te worden. Het bestuur zal nog eens nader overleggen, hoe hier uit te komen. Verder niets meer aan de orde zijnde sluit de voorzitter de vergadering en wenst een ieder een behouden thuiskomst".

Later zou blijken, dat de Friese zuiveldeskundige Jitte Veltman (* Idaarderadeel 1891) directeur ener zuivelfabriek in Kasterlee België, in 1947 tot directeur werd benoemd van de zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar. De eerste kandidaat J.H. Anbergen (* Schoonebeek 1908), werd niet gezien als een goede directeur en zal vertrekken naar de CAMIZ te Amhem; de Coöperatieve Arnhemse Melkinrichtingen en Zuivelfabriek. J. de Jong uit Zwolle, Nederlands Hervormd, viel af omdat hij niet zo paste in het overwegende Rooms Katholieke Zevenaar. En A. Scheij (* Vlijmen 1896) uit Deventer werd niet benoemd, omdat hij niet goed functioneerde als directeur van de zuivelfabrieken te **Azewijn** en **Culemborg**; aldus de rijkszuivelconsulent van Gelderland.

De regionale pers besteedde aandacht aan de benoeming van de nieuwe zuiveldirecteur J. Veltman. In de Liemers Lantaern, 6e jaargang, nummer 107 van zaterdag 5 juli 1947; stond het volgende vermeld: "Een nieuwe directeur N.V. Zuivelfabriek Zevenaar. Op 1 Juli is op een algemene vergadering de heer J. Veltman, Fries van geboorte, benoemd. De heer J. Veltman is 56 jaar, thans nog werkzaam op de Nutricia in Brussel, na het verlaten der HBS genoot hij zijn opleiding aan de Rijkszuivelschool te Bolsward, was verder assistent in Oldenboorn, Friesland, assistent te Apeldoorn, directeur te Achterveld en Leiden aan de Zuivelfabrieken. De directeur zal zo spoedig mogelijk in dienst treden".

POGINGEN TOT SAMENWERKING VAN ZUIVELFABRIEKEN IN DE LIEMERS.

Al in het begin toen de N.V. Stoomzuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar na de Tweede Wereldoorlog een herstart meemaakte en eigendom was geworden van de Liemerse melkveehouders, was er altijd wel een antenne die erop was gericht aansluiting te zoeken bij andere zuivelfabrieken in de Liemers. Om bijvoorbeeld een afspraak te maken wat betreft het te voeren beleid ten aanzien van door de betreffende zuivelfabrieken te maken zuivelproducten, zodat in het zuivelproductieproces in de betreffende regio geen al te grote dubblures zouden voorkomen.

In het begin van de vijftiger jaren werd al gesproken over de aansluiting bij Zevenaar van de Coöperatieve Zuivelfabriek Lobith - Tolkamer. Maar het bestuur van de zuivelfabriek te Zevenaar vond dat het nog eens overwogen moest worden en het nader tot elkaar komen liep op niets uit. In 1956 sprak directeur Jitte Veltman van de zuivelfabriek te Zevenaar met verschillende mensen over een samenwerking met Tolkamer, Herwen - Aerdt en Zevenaar; want volgens zijn mening zou dat in de toekomst het beste zijn.

In het jaar 1958 was er regelmatig contact met de drie buurtfabrieken (Didam, Herwen - Aerdt en Tolkamer) om de onderlinge samenwerking te bevorderen. De voorzitter en secretaris van de Geldersch-Overijsselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken te Zutphen waren steeds nauw betrokken bij de besprekingen. Maar een van de zuivelfabrieken, die uit Tolkamer, was overgegaan naar Melkerij-Lent te Nijmegen hetgeen het samengaan bemoeilijkte en er deden zich nu allerlei problemen voor op het Gelders Eiland. Want twee coöperatieve zuivelfabrieken, de Camiz uit Arnhem en de Melkerij-Lent uit Nijmegen, waren elkaar daar hevig aan het beconcurreren.

De zuivelfabrieken van Zevenaar en Arnhem 1960.

De zuivelfabrieken van Zevenaar en Arnhem waren burens van elkaar. De melkveehouders in het westen van de Liemers leverden meestal hun melk aan de Coöperatieve Arnhemse Melkinrichtingen en Zuivelfabriek (CAMIZ). En de melkveehouders waarvan het gebied grensde aan het bovengenoemde deel van de Liemers waren aangewezen op de Zuivelfabriek N.V. De Liemers te Zevenaar welke fabriek ook wel melk leverde aan de CAMIZ. Een reden onder andere om te overwegen of er een mogelijkheid was voor een verregaande samenwerking. De besturen van beide zuivelfabrieken voelden wel voor nauwe samenwerking en men had getracht met de volgende argumentatie de betreffende melkveehouders daarvan te overtuigen. Het ging daarbij ondermeer om de volgende punten:

1. De Camiz was een stedelijke melkinrichting met een zich snel uitbreidende klantenkring. Verwacht mocht worden, dat de omzet geleidelijk zou stijgen.
2. Ten behoeve van woningbouw zou er minder weiland beschikbaar blijven. Aangenomen, dat door intensivering dit verlies zou worden gecompenseerd, mocht slechts verwacht worden, dat de aanvoer uit het bestaande gebied ongeveer gelijk zou blijven.
3. De Camiz had toen reeds een belangrijke hoeveelheid aanvullingsmelk nodig. De Camiz betrok deze aanvullingsmelk op jaarcontract.
4. Zevenaar had een aanvoer van 5.300.000 kg melk per jaar. Het winnings- en afzetgebied grensde aan de respectievelijke gebieden van de Camiz.
5. Zevenaar zou in de komende jaren voor behoorlijke investeringen komen te staan, terwijl het een grote vraag was of, indien de gelden hiervoor konden worden opgebracht, deze investeringen verantwoord zouden zijn.

6. Het winningsgebied van Zevenaar sloot geheel aan bij dat van de Camiz en de melk kon, zonder bewerking doorgeleverd worden.

Op grond van de vermelde punten kon derhalve worden gesteld, dat een samenwerking en eventueel een samensmelting van beide zuivelfabrieken ernstig overwogen diende te worden. Aangezien kon worden aangenomen, dat nog niet alle melkveehouders van Zevenaar voor aansluiting bij de Camiz zouden zijn, zou het wenselijk kunnen zijn eerst een samenwerking tot stand te brengen. Dit kon dan in de vorm van een contract, waarin werd gesteld:

1. Zevenaar levert alle melk aan de Camiz behoudens de hoeveelheid nodig voor consumptie en teruglevering. Voor de prijs dient een formule gezocht te worden, die gebaseerd is op de prijsstelling van de consumptiemelk.
2. De Camiz levert alle flessenmelkproducten en overige melkproducten tegen kostprijs aan Zevenaar.
3. Zevenaar zal, indien nodig, in de zomer overmelk in loondienst voor de Camiz verpoederen". Na enige jaren zou dan een volledige samensmelting tot stand moeten komen. Indien dit niet mogelijk zou blijken, zou het contract worden opgezegd.

Ondanks de goede bedoelingen van de besturen van beide zuivelfabrieken, kon het voorstel tot samenwerking geen genade vinden bij de melkleveranciers of melkveehouders in de Liemers. Misschien is het navrant om op te merken, dat vele jaren later in 1978 beide zuivelfabrieken er wel in slaagden om toe te treden tot een samenwerkingsverband. Zowel de zuivelfabriek in Amhem en die te Zevenaar gingen toen deel uitmaken van de Verenigde Coöperatieve Melkindustrie Coberco. De overige zuivelfabrieken van de Liemers bestonden toen al niet meer.

De zuivelfabrieken van Didam, Herwen en Zevenaar 1961. ⁴

De voorlichting aan de betreffende melkveehouders was goed opgezet en in overleg met de heer Oosterhof secretaris van de Geldersch-Overijsselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken, waren de volgende voorlichtingsdata vastgesteld: op woensdag 22 maart 1961 bij Jansen-Reekers op 1 Grieth, donderdag 23 maart in café Bloemberg te Groessen, woensdag 29 maart Wieleman te Oud-Zevenaar en donderdag 30 maart bij Pijnappel te Pannerden.⁵

Ondermeer om bedrijfseconomische redenen, streefde men ook in de Liemers naar een verdergaande concentratie van zuivelfabrieken om een gezamenlijke exploitatie aan te gaan en te komen tot samenwerking op het gebied van de melkverwerking. Veel besprekingen werden daaraan gewijd, echter steeds zonder resultaat. Nog een serieuze poging in 1961, was het voorgenomen samengaan van de zuivelfabrieken uit Didam, Herwen en Zevenaar. Door een kijkje achter de schermen, kan men waarnemen hoe dat in z'n werk ging.

Reeds geruime tijd werden door de besturen van de zuivelfabrieken in Didam (Didamsche Coöperatieve Roomboterfabriek), Herwen (Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Herwen en Aerdt) en Zevenaar (Zuivelfabriek N.V. De Liemers) besprekingen gevoerd over de vraag of het gewenst was te gaan samenwerken. De gedachte hierover te gaan spreken was opgekomen in verband met de zich allerwege voordoende stijging van de kosten van de melkverwerking. Machines werden

---

⁴ Zie de bijlage met het verslag van de hier voorafgaande vergadering met de delegaties van de drie fabrieken en de GOZ Voorzitter en Secretaris

⁵ In die zelfde periode waren er ook besprekingen gaande tussen het bestuur van Herwen & Aerdt met de CAMIZ, dit resulteerde uiteindelijk tot opheffing van Herwen en overname door CAMIZ - zie Bijlage

steeds duurder, de lonen waren aan een steeds verdergaande stijging onderhevig. Dit veroorzaakte een voortdurende bedreiging van de exploitatieresultaten, en daardoor van de hoogte van het uit te betalen melkgeld. Vooral kleinere fabrieken konden deze verschijnselen toen reeds constateren. Nadat in Herwen en Zevenaar voorstellen tot samenwerking met de CAMIZ te Amhem (Coöperatieve Arnhemse Melkinrichtingen en Zuivelfabriek) waren afgewezen, was een gesprek tot stand gekomen tussen de besturen van de beide eerstgenoemde zuivelfabrieken en het bestuur van Didam. Bij de besprekingen was men tot de conclusie gekomen dat de tijd rijp was om belangrijke veranderingen aan te brengen, omdat deze veranderingen in het belang zouden zijn van de melkveehouders van de drie betrokken zuivelfabrieken. Er lag een plan ter tafel dat beoogde de melk van de drie bedrijven voor gemeenschappelijke rekening te verwerken. Dit betekende dat de drie verenigingen in de toekomst dezelfde melkprijs zouden uitbetalen. Om dit doel te bereiken zouden de drie betrokken verenigingen een nieuwe coöperatie oprichten, waarvan zij alle drie lid zouden worden. Deze zogenaamde topcoöperatie zou tot taak krijgen de melkverwerking voor de drie leden uit te voeren. Zij ging dus de daarvoor nodige bedrijven exploiteren; bij deze exploitatie kon worden volstaan met de bedrijven in Didam en Zevenaar, de fabriek in Herwen kon dan worden stilgelegd. De drie verenigingen verhuurden hun zuivelfabrieken en inventaris aan de topcoöperatie, die daarvoor afschrijvingen, rente en andere eigenaarslasten vergoeden. Nieuwe investeringen werden betaald door de topcoöperatie. Op deze wijze werd bereikt dat zowel de kosten van het nu bestaande apparaat als de kosten van toekomstige investeringen gezamenlijk werden gedragen.

De regeling van de topcoöperatie was zodanig, dat het afstoten van een stilgelegd bedrijf eveneens voor gemeenschappelijke rekening gebeurde. Winst of verlies daaruit werd dus niet verrekend met de leden van de vereniging die eigenaar van dat bedrijf was. Evenmin kwam het reeds bestaand ledenkapitaal in aanmerking om te worden uitgekeerd, dit geld was nodig voor de financiering van de gemeenschappelijke melkverwerking.

Zou de topcoöperatie op den duur weer worden opgeheven omdat men de samenwerking niet langer wenste, dan zou het bezit van de top door de leden moeten worden overgenomen.

De organisatie van de topcoöperatie week niet af van elke andere coöperatieve vereniging. De leiding lag in handen van een bestuur, elk van de drie leden had drie bestuursleden in de top. Het toezicht op het bestuur werd uitgeoefend door een raad van commissarissen. Deze bestond uit zes leden, uit elke vereniging twee. Gezorgd werd dat de voorzitter en secretaris van het bestuur niet uit dezelfde vereniging afkomstig waren. Een zelfde regeling gold voor voorzitter en secretaris van de commissarissen.

Zoals in elke coöperatieve vereniging lag de hoogste macht in handen van de algemene vergadering. Daar de topcoöperatie slechts drie leden kende zouden er ook maar drie vertegenwoordigers van de leden ter algemene vergadering kunnen stemmen. Het stemrecht was afhankelijk van de melkaanvoer van elke vereniging (één stem per miljoen kg melk of deel daarvan). Teneinde de algemene vergadering meer nut te doen opleveren konden de drie verenigingen ieder twaalf personen naar de algemene vergadering afvaardigen, die over de voorstellen van het bestuur konden discussiëren. Op deze wijze kon worden bereikt dat de topcoöperatie meer voor de leden ging leven.

Vanzelfsprekend diende in de eigen algemene vergadering van elk lid het beleid van de topcoöperatie te worden behandeld. Voor belangrijke investeringen in de top zouden de plaatselijke verenigingen hun toestemming moeten geven. De dagelijkse leiding van de vereniging was in handen van een hoofddirecteur. Als de plannen doorgang vonden zou de heer J.H. Vennegoor van Didam als zodanig gaan optreden.

De vereniging kreeg de naam van Verenigde Coöperatieve Zuivelfabrieken Me Liemers" G.A. De letters G.A. betekenen gewijzigde aansprakelijkheid. De aansprakelijkheid zou namelijk afhankelijk zijn van de geleverde hoeveelheden melk, op dezelfde wijze als dit toen in Didam en Herwen het geval was.

Zoals bekend was Zevenaar een naamloze vennootschap, voor het dragen van aansprakelijkheid was deze ondememingsvorm ongeschikt. Daarom was een voorwaarde dat Zevenaar op den duur een ontwikkeling in de richting van de coöperatie zou doormaken. Het bestuur van Zevenaar was van de noodzaak van deze ontwikkeling overtuigd.

Om de topcoöperatie te kunnen laten functioneren was een statutenwijziging bij de drie verenigingen nodig. Deze statutenwijziging hield in dat de vereniging niet langer zelf de melk van haar leden verwerkte, maar deze deed verwerken door de topcoöperatie.

Zoals hiervoor reeds werd opgemerkt was de N.V. vorm minder geschikt voor deelneming in een samenwerking met andere verenigingen. Daarom zouden maatregelen getroffen moeten worden waardoor deze tegenwerkende factoren konden worden uitgeschakeld. Bij de noodzakelijke statutenwijziging voor deelneming aan de topcoöperatie zouden daarom tevens voorstellen worden gedaan die de ontwikkeling in coöperatieve richting mogelijk maakten. Hiervoor was de volgende opzet bedacht. Naast de naamloze vennootschap werd een coöperatieve vereniging opgericht. Deze coöperatieve vereniging stelde zich garant (door borgstelling) voor schulden van de N.V. en voor eventuele betalingen aan de topcoöperatie uit hoofde van de aansprakelijkheidsregeling. Teneinde een binding te krijgen tussen die nieuwe coöperatieve vereniging en de naamloze vennootschap droegen de leden van de coöperatieve vereniging hun aandelen over aan de coöperatie. Ook niet-aandeelhouders zouden liefst zoveel mogelijk lid dienen te worden van de naamloze vennootschap. Verder zouden de ongeplaatste aandelen van de naamloze vennootschap aan de coöperatie kunnen worden overgedragen. Op den duur kon de coöperatie dan een meerderheidspositie in de N.V. krijgen, vermoedelijk zou na verloop van tijd een volledige vergroeiing van coöperatie en N.V. kunnen plaats vinden. De leden van de coöperatieve vereniging leverden hun melk aan die vereniging, en op grond van het aandeelhouderschap leverde de coöperatieve vereniging de melk weer door aan de N.V.

Zoals reeds in de aanhef vermeld, was het bij een poging gebleven. Het voorstel tot samenwerking genoot onvoldoende steun van de respectievelijke leden en aandeelhouders.

Overige samenwerkingsvormen.

Het is niet zo, dat de zuivelfabriek te Zevenaar in haar eentje doorging op het moeilijke pad in zake de zuivelwereld. In het begin van de vijftiger jaren had de zuivelfabriek al een overeenkomst gesloten met de Coöperatieve Zuivelvereniging Andi (Angerlo-Dieren), wat betreft de levering aan Zevenaar van flessenmelk, yoghurt, via en chocomelk. Welke zuivelproducten door de melkventers in Zevenaar en naaste omgeving werden verkocht aan de betreffende consumenten.

En in 1961 leverde de zuivelfabriek te Zevenaar 2.500.000 liter melk aan de zuivelfabriek Comego te Zutphen. En de verbintenis was voor lange duur.

In het jaar 1962 werd besloten om de boter te laten verpakken door de botermijn te Zutphen, want te Zevenaar kwam men te veel in tijdnood; de betreffende machine kon namelijk niet zo vlug werken.

Om als zuivelfabriek zo goed mogelijk te kunnen functioneren was het noodzakelijk dat men goed was ingevoerd in de zuivelwereld; zowel organisatorisch, vaktechnisch en commercieel. Het onderstaand overzicht geeft de lidmaatschappen weer in het jaar 1968 van de zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar:

- Geldersch-Overijsselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken te Zutphen. - Coberco te Deventer.
- Producent (kaasgroothandel) te Gouda.
- Regionaal orgaan van melkhygiëne te Deventer.
- Zuivelfabriek Comego te Zutphen.
- Coöperatieve Condensfabriek C.C.G.O. te Deventer.
- Coöperatieve Verzekeringsfonds en Ziekteverzekeringsfonds te Leeuwarden.
- Coöperatieve Weiverwerkingsvereniging te Borculo.
- Botercontrolestation te Deventer.
- Kaascontrolestation te Den Haag.
- Zuivelkwaliteitscontrolestation te Amsterdam.
- Coöperatieve Raiffeisen Bank te Zevenaar.
- Iveko - Nederland te Utrecht.

Met de Coberco werd in 1969 een contract aangegaan voor de levering van 1.000.000 kg melk per jaar en dat voor een termijn van 12 jaar. Enige tijd later was het contract herzien, want in 1974 en 1975 was resp. 2.026.505 kg melk en 2.184.146 kg melk aan de Coberco geleverd. En de zuivelfabriek te Zevenaar leverde in 1974 en 1975 resp. 7.664.915 kg wei en 7.794.418 kg wei aan de weifabriek van Coberco te Borculo.

In 1978 veranderde de zuivelfabriek "De Liemers" van naam en was voortaan "Corberco Deli" en maakte toen onderdeel uit van het Coberco concern.

Coberco: van dorpscoöperatie tot multinational.

Uit: Het Gelders Dagblad van 13 september 1997; door Henk Brummelman.

"De fusie van Coberco met drie Friese coöperaties is door de media al uitgeroepen tot de megafusie van de eeuw. Het is ook niet niets als je in een klap uitgroeit tot de op twee na grootste zuivelproducent ter wereld (alleen het Zwitserse Nestlé en het Franse Danone zijn groter). Coberco was met een omzet van 3,7 miljard gulden al geen kleintje, maar de nieuwe onderneming krijgt een omzet van ruim negen miljard en verwerkt meer dan vijf miljard liter melk. Dit staat in een schril contrast met de kleine dorpscoöperaties die aan de basis van Coberco stonden. Het verleden van Coberco op een rij:

Rond 1900 telden Gelderland en Overijssel zo'n 160 zuivelfabriekjes, zo staat te lezen in "Bakermat van de Nederlandse Zuivelindustrie", geschreven door Piet Willemsen uit Brummen en Klaas de Wit uit Gorssel. Iets meer dan de helft van die bedrijven was door een coöperatie gesticht.

Daar zaten ook heel kleine "handkrachtfabriekjes" bij, niet veel groter dan een schuur. Deze moesten het al snel afleggen tegen de stoomzuivelfabrieken.

De stoot voor de stichting van coöperatieve stoomzuivelfabrieken gaf de GOZ, de Geldersch-Overijsselsche Zuivelbond, die nog tot 1991 heeft bestaan. Ook de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw speelde een belangrijke rol bij het in één richting krijgen van de neuzen van de veehouders. Het toont aan dat op zuivelgebied beide provincies altijd al een eenheid hebben gevormd. Het begrip fusie is de betrokken boeren nooit vreemd geweest. Als er ergens een modernere boterfabriek met grotere centrifuges werd gesticht, betekende dat automatisch de uitschakeling van een aantal kleintjes. De geschiedenis van de zuivel is dan ook doorspekt met fusies en bedrijfssluitingen. De Wit heeft uitgezocht dat in Gelderland en Overijssel zeker 336 zuivelfabrieken hebben gedraaid. Daar zijn er nu nog een twintigtal over.

De komst van Coberco in 1965 had een belangrijk aandeel in die sanering. De oorspronkelijke vennootschap onder firma is ontstaan uit het samengaan van de CONDENSfabriek in Deventer, de melkpoedertabriek BERkelstroom in Lochem en COMeigo in Zutphen. Vijf jaar na de oprichting werd de vennootschap op aandrang van de boeren omgezet in een coöperatieve vereniging en kreeg het de officiële naam "Coöperatieve Melkproductenbedrijven Coberco GA". In dat jaar werd Riedel in Ede een onderdeel van Coberco.

Jarenlang zaten de zuivelfabrieken vast aan een bepaalde regio om de eenvoudige reden dat de bussen melk met paard en wagen of tractor werden aangevoerd. Dat veranderde met de invoering van tankmelken, begin jaren zeventig.

De tankwagens konden een veel groter gebied bestrijken. Dat had tot gevolg dat begin jaren zeventig een hele serie fabrieken dicht ging: onder andere **Dinxperlo**, **Gendringen**, **Linde** (bij Vorden) en **Lochem** (De Cloese). In 1977 ging eveneens een hele serie fabrieken dicht, waaronder die in **Ruurlo** en **Silvolde**. Een jaar later volgden **Apeldoorn**, **Eibergen** en **Lichtenvoorde**. Vier van de vijf boeren lieten hun melk toen al per tankauto afvoeren. In 1980 sloten weer drie fabrieken. Uit het Coberco jaarverslag van dat jaar blijkt dat er toen al negentig procent "tankmelkers" stonden genoteerd.

Ondertussen bleef Coberco maar groeien. Een klapper was 1981 toen De Volharding in **Nijkerk** werd overgenomen. Drie jaar later kwam daar De Eendracht in **Den Ham** bij. In dit laatste decennium (1991) werd Borculo Whey Products een volledig onderdeel van Coberco en in een aparte divisie ondergebracht. In datzelfde jaar kwam een fusie tot stand met vier zelfstandige coöperaties: HoVo in **Raalte** (consumptiemelkproducten), **Heeten** (kaas), De Eendracht in **Tubbergen** (melkpoeder), Ormet in **Enschede** (consumptiemelkproducten) en **Heino Krause** (melkpoeder). Hiermee bestreek het werkgebied onderhand (op het westelijke rivierengebied na) het grootste deel van Gelderland en Overijssel.

De expansie is nog niet voorbij. Door de jongste fusie behoort de helft van de Nederlandse veehouders tot dezelfde coöperatie, die 12.000 medewerkers kent. De helft ervan werkt in het buitenland, zodat het nieuwe concern zich met recht een multinational mag noemen. Deze gigant krijgt een nieuwe naam. De naam Coberco leeft straks alleen nog als merknaam voort".

DEEL III.

HET BESTUUR EN DE MEDEWERKERS VAN DE ZUIVELFABRIEK.

De commissarissen.

Bij onder andere coöperatieve verenigingen, naamloze vennootschappen enz., kan een college van commissarissen worden benoemd. De benoeming van commissarissen is niet verplicht voorgeschreven. De commissarissen zijn belast met toezicht op het beheer, vaak ook met het geven van advies, toestemming of machtiging aan bestuurders. Voor naamloze vennootschappen moet bij de akte van oprichting worden bepaald, of er commissarissen zullen zijn en wat voor taken voor hen omschreven zijn. De benoeming van commissarissen geschiedt in de algemene vergadering van aandeelhouders. De commissarissen gezamenlijk noemt men de Raad van Commissarissen, die uit hun midden een voorzitter en een secretaris en hun plaatsvervangers benoemen.

Bij de oprichting in 1947 had de N.V. stoomzuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar, bijvoorbeeld een Raad van Commissarissen bestaande uit zeven personen, namelijk: Franciscus Joseph Giesen, Wander Brinkhoff, Wilhelmus Martinus Maria Weenink, Amoldus Johannes Reymer, Theodorus Jacobus van Ditshuizen allen te Zevenaar, Gijsbertus Wilhelmus Lucassen te Groessen en Theodorus Franciscus Aleven te Duiven. Bij de benoeming van de commissarissen was het de bedoeling zoveel mogelijk rekening te houden, dat van elke buurtschap een commissaris zou zijn vertegenwoordigd in de Raad van Commissarissen. In 1947 was dat nog niet zo geslaagd, want Zevenaar was met vijf commissarissen wel héél duidelijk aanwezig.

In de nogal turbulente geschiedenis van de zuivelfabriek te Zevenaar, waren perioden dat commissarissen werden benoemd. Voorzover kon worden nagegaan bleek, dat uit de geraadpleegde archiefstukken van de Kamer van Koophandel te Arnhem, onderstaand overzicht van bekend geworden commissarissen kon worden opgesteld:

In de periode van A. Wöhrmann en Zonen:

- P. Feenstra te Apeldoorn (*Warga 1874).
- C.H. Wöhrmann te Wesel (*Homburg 1885).

-

In de periode van de N.V. Zuivelfabriek "De Liemers":

- A.J. Reymer te Zevenaar (*Zevenaar 1890).
- T.F. Aleven te Duiven (*Duiven 1894).
- T.J. van Ditshuizen te Zevenaar (*Zevenaar 1896).
- S. Dorrestijn te Zevenaar (*Zevenaar 1901); secretaris Raad van Commissarissen.
- H. Uenk te Zevenaar (*Steenderen 1902).
- P.W.J. Staring te Duiven (*Duiven 1903).
- G.W. Lucassen te Groessen (*VNeht 1904).
- N.A. Anbergen te Azewijn (*Nieuw Schoonebeek 1906).
- F.J. Giesen te Zevenaar (*Zevenaar 1906); voorzitter Raad van Commissarissen.
- W.M.M. Weenink te Zevenaar (*Zevenaar 1906); voorzitter Raad van Commissarissen.

- A.H. Grob te Ooy (*Zevenaar 1909).
- H.J.A. Jansen te Zevenaar (*Didam1911).
- W. Brinkhoff te Zevenaar (*De Steeg 1913); secretaris Raad van Commissarissen.
- Jhr. H.R.R.L. van Nispen van Sevenaer te Zevenaar (*Laren 1919).
- J.N. Alderkamp te Zevenaar (*Brummen 1920).
- A.J.G. Visser te Groessen (*Zevenaar 1927).
- J.G.M. Heyneman te Zevenaar (*Zevenaar 1928).
- A.L. Reijmer te Zevenaar (*Zevenaar 1929).
- G.W.J. van Uum te Zevenaar (*Zevenaar 1931).
- S.C.T. Lemm te Zevenaar (*Zevenaar 1931); secretaris Raad van Commissarissen.
- H.J. Uenk te Aerdt (*Aerdt 1935); secretaris en later voorzitter Raad van Commissarissen.
- P.W. Goris te Zevenaar (*Zevenaar 1935).
- H.G.C. Schennink te Zevenaar (*Zevenaar 1936).
- B.W. Wijers te Groessen (*Zevenaar 1936).
- A.A.Th. Lucassen te Groessen (*Groessen 1938).
- G.H.M. Elfrink te Groessen (*Zevenaar 1938).
- R.J.M. Weenink te Zevenaar (*Zevenaar 1943).

Uit een van de weinig bewaard gebleven jaarverslagen van de zuivelfabriek, konden nog de volgende commissarissen worden genoteerd: A. Berendsen, H.B.C. Berendsen, H.A.J. Hooijman te Pannerden en J.B. Nijenhuis.

Het was wel duidelijk geworden (en dat blijkt ook uit de geraadpleegde literatuur), dat wie tot het commissariisschap was geroepen. Het vaak de melkveehouders waren die tot de zogenaamde wat "grotere boeren" konden worden gerekend. Melkveehouders dus; die grote bedrijven en dientengevolge, voor die tijd, veel koeien bezaten. Deze boeren vervulden een voortrekkersrol in hun vakgebied en bestuurlijk gezien waren zij meestal wel bereid om allerlei functies in de landbouworganisaties op zich te nemen en ook een zekere sociale bewogenheid mocht hen niet ontzegt worden. Het kwam echter ook voor dat een relatief "kleine boer", het weleens ver kon brengen in de betreffende bestuursorganen. Zij vielen op door hun bestuurlijke capaciteiten en grote kennis van zaken op vakkundig en commercieel gebied en communicatief tot veel in staat waren. Een goed voorbeeld daarvan was S.C.T. Lemm, die onder andere secretaris was geweest van de Raad van Commissarissen en in totaal zeven en twintig jaar lang bestuurlijke functies vervulde bij de zuivelfabriek; bovendien hield hij zich, in bestuurlijke zin, nog bezig met verschillende landbouworganisaties.

Bestuurlijk gezien kon nog onder de noemer van de N.V. Zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar worden gerekend:

- De Coöperatieve Melkverwerkingsvereniging "Zevenaar". De samenstelling van het bestuur van dit orgaan was bij de oprichting als volgt: W.M.M. Weenink voorzitter, W. Brinkhoff secretaris, G.W. Lucassen vice voorzitter, H.J.A. Jansen en S.C.T. Lemm.
- Commissie van Toezicht van de Coöperatieve Vereniging. Bestond uit: A.J. Visser, H.G.C. Schennink en H.J. Uenk.

In deze bestuursorganen deden zich in de loop der tijd enige mutaties voor en voorzover kon worden nagegaan waren daarbij betrokken en in de betreffende bestuursorganen gekozen: J. Aalderkamp, J. Booltink, A. Bus, G. Elfrink, A. Giessen, Goris, P. Peters, S. Snik, P. Staring en A. Visser.

Vanaf de oprichting in 1947 van de N.V. Stoomzuivelfabriek "De Liemers", maakte W.M.M. Weenink (wonende aan de Poelwijkerlaan te Zevenaar) deel uit van de Raad van Commissarissen, waarvan veel jaren (1952 - 1975) in de functie van voorzitter van de Raad van Commissarissen. In het jaarverslag van 1975 van de zuivelfabriek werd melding gemaakt van zijn aftreden als voorzitter en ging toen van zijn welverdiende rust genieten. In het voornoemde jaarverslag werd zijn aftreden als volgt onder woorden gebracht: "De heer W.M.M. Weenink is vele jaren voorzitter geweest van onze vereniging en heeft in al die jaren met takt en wijs beleid mede leiding gegeven aan onze organisatie. Vooral ook in die jaren toen Zevenaar geconfronteerd werd met moeilijke beslissingen. Hij toonde zich een man, die zijn collega's kende en vandaar uit stimulerend heeft gewerkt. Wij willen hem nogmaals bedanken voor zijn activiteiten en spreken de wens uit, dat hij in goede gezondheid mag terug zien op dit stuk levenswerk".

De schutterij Sint Anna in Oud-Zevenaar had ook kennis mogen maken met de bestuurstalenten van W.M.M. Weenink; hij was namelijk voorzitter van de schutterij Sint Anna van 12 november 1956 tot en met 26 augustus 1975. En was ere-voorzitter van de schutterij Sint Anna van 28 augustus 1975 tot aan zijn overlijden op 15 september 1979.

Vanaf 1945 was Wander Brinkhoff (wonende aan de Amhemseweg te Zevenaar) al betrokken bij het wel en wee van de zuivelfabriek. Hij werd, toen in 1947 de N.V. Zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar werd opgericht, door de Raad van Commissarissen benoemd tot secretaris. Hij stelde er prijs op, als secretaris, de 25 jarige herdenking van de oprichting van de zuivelfabriek mee te kunnen maken omdat hij een van de oprichters was, zijn wens zou inderdaad beloond worden.

Een ander markant bestuurder was G.W. Lucassen afkomstig uit Groessen (wonende aan de Oldenhoek). In het jaarverslag van de zuivelfabriek van 1976 werd zijn aftreden gemeld: "De heer G.W. Lucassen is vanaf de oprichting van de N.V. Zuivelfabriek "De Liemers" commissaris geweest en heeft gedurende vele jaren als gedelegeerd commissaris een stimulerende invloed gehad op vele zaken binnen en buiten onze vereniging. Geruime tijd was hij bestuurslid van de Geldersch-Overijsselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken en vandaar uit was hij goed op de hoogte met wat er zo leefde in het "zuivelbedrijf". Een prettige persoonlijkheid met veel begrip voor de ontwikkelingen van deze tijd maakte hem tot een goed collega. Wij willen hem bedanken voor zijn werk en spreken de wens uit, dat hij in goede gezondheid nog vele jaren op dit bestuurswerk mag terug zien".

Na het aftreden van W. Brinkhoff als secretaris van de Raad van Commissarissen, werd hij opgevolgd door H.J. Uenk van de Geldersewaard. Zijn vader, H. Uenk, was hem als commissaris al voorgedaan in het bestuur van de N.V. Zuivelfabriek De Liemers. Na eerst secretaris te zijn ge-

weest van de Raad van Commissarissen werd Hendrik Jan Uenk in 1975 voorzitter van de Raad van Commissarissen van de zuivelfabriek De Liemers. Op hem rustte de zware taak het tankmelkproject tot een goed einde te brengen en de groothandel Liegro eiste zijn volledige aandacht en bovendien was een wijs beleid nodig wat betreft de totale personeelsbezetting, die in 1975 al 36 personen bedroeg, waarvan 16 werkzaam waren in de afdeling zuivel. Al deze onderdelen van het bedrijf waren de voorzitter van het bestuur best toevertrouwd; want de voorzitter werd gekozen op grond van zijn capaciteiten en talenten.

Stefanus Comelis Theodorus Lemm, wonende aan de Ooysedijk te Oud-Zevenaar, volgde in 1974 H.J. Uenk op als secretaris van de Raad van Commissarissen. In 1966 werd S.C.T. Lemm al als commissaris gekozen en hij maakte de overgang naar de Coberco mee en was in deze nieuwe situatie ook bestuurlijk actief; in totaal had hij gedurende 27 jaar in de onderhavige bestuursorganen zijn beste krachten gegeven.

Het personeel.

Toen in 1893 het bestaan van de zuivelfabriek een aanvang nam, bestond de gehele "bemanning" van de zuivelfabriek uit een directeur en drie personeelsleden. Door de geleidelijke toename van de melkproductie en het vervaardigen van allerlei zuivelprodukten, ontstond behoefte aan meer personeel. De personeelsbezetting was op een gegeven moment weleens 20 - 25 personen.

De melkrijders, die dagelijks de melk bij de boeren ophaalden, waren niet in dienst van de zuivelfabriek en zijn derhalve geen personeelsleden van de zuivelfabriek. Zo waren er ook melkventers of melkslijters, die geheel voor eigen risico werkten en niet tot het personeel van de zuivelfabriek werden gerekend.

Zoals dat bij veel bedrijven vroeger het geval was, zijn er personeelsleden die heel hun arbeidzaam leven bij hetzelfde bedrijf zijn gebleven. De zuivelfabriek maakte hierop geen uitzondering. Deze vaste personeelskern was een stabiele factor, waarop het bestuur van de zuivelfabriek in voor- en tegenspoed kon rekenen. Velen van hen vierden het 25 jarig dienstjubileum en bereikten de pensioengerechtigde leeftijd.

Enige oudgedienden zullen hier nader worden belicht. E. de Reus die in 1966 al 46 jaar en zijn broer B. de Reus die in datzelfde jaar 40 jaar in dienst waren van de zuivelfabriek; hun inzet werd beloond met een koninklijke onderscheiding. H.W.A. van Alst (kaasmaker) werkte al op de zuivelfabriek, voordat hij als dienstplichtig militair werd uitgezonden naar Nederlandsch-Indië; in 1949 zette hij zijn werk op de zuivelfabriek weer voort. J.H.A. Dukkerhof (botermaker), werkte als 16 jarige jongen bij het zuivelfabriekje van Brandsma en stapte in de veertiger jaren over naar de zuivelfabriek aan de Molenstraat. In september 1969 bereikte J. Bemdsen de pensioengerechtigde leeftijd en verliet de zuivelfabriek. Vele jaren had hij gewerkt in de kaasmakerij. De boekhouder H.B. Keultjes was op 12 mei 1971 en de botermaker B. Witjes was op 14 juli 1971, 25 jaar verbonden aan de zuivelfabriek. Hun 25 jarig dienstverband werd tijdens de jaarlijkse feestavond in zaal Heijting op 26 oktober 1971 herdacht. En W. Gubbels (centrifugist) was in 1973 al 25 jaar in dienst van de zuivelfabriek. M.C. Brandsma ging 1 juni 1965 wegens pensioen de zuivelfabriek verlaten. De stalcontroleur P. de Veer afkomstig van Lith (was ook koeschetser, melk- en veevoederadviseur) was in 1953 in dienst getreden van de zuivelfabriek, hij verzette veel werk toen de boeren overgingen van de busmelk naar de koeltanks.

De bijlage "Het personeel van de zuivelfabriek 1945 - 1992", geeft een overzicht van wie ooit voor korte of langere tijd op de zuivelfabriek hebben gewerkt.

De melkventers.

De zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar had melkventers in dienst en er waren ook melkventers of melkslijters die voor eigen risico werkten en de melk en overige zuivelproducten van de zuivelfabriek te Zevenaar betrokken, voorzover die door de zuivelfabriek konden worden geleverd. Want een verzoek in 1951 van de melkventer A. Derksen uit Groessen (omdat de klanten daar naar vroegen) om gesteriliseerde melk, zoete melksepap en via; kon toen door de zuivelfabriek niet worden gehonoreerd omdat deze producten niet door de zuivelfabriek te Zevenaar werden gemaakt. Het bestuur van de zuivelfabriek nam in een dergelijk geval contact op met een buurtzuivelfabriek die deze zuivelproducten wel maakte. Want om de gevraagde zuivelproducten zelf te maken, daar was de omzet te klein voor. Om de concurrentie in de Liemers en naaste omgeving aan te kunnen waren de zuivelfabrieken namelijk wel zo wijs, zich te specialiseren in bepaalde zuivelproducten. Zo had de zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar in begin van de vijftiger jaren al een contract gesloten met de Andi (Coöperatieve Zuivelvereniging Angerlo-Dieren) om voor een reeks van jaren verzekerd te zijn van levering door de Andi van verschillende zuivelproducten, zoals: flessenmelk, yoghurt, via en chocomelk.

Het Productschap voor Zuivel en de directie van de zuivelfabriek "De Liemers", waren in 1958 overeengekomen om de winstmarges van de melkventers te verflogen; dit op aandringen van de melkventers. Bekende melkventers uit deze tijd waren: J. Willemsen, Willem Gunsing, Gerrit Hofman, W.J. Jansen, A. Sweers, Theunissen en Wim Wienholts. En wat later nog de melkventers: Frits van Bindsbergen die in Babberich ventte, Toon Duis, Van Dijk, Gradus Eggen ventte ook in Babberich, K. Elfrink, H. Gerritsen, Hooijman, Arnold Jansen, Gerrit Jansen, Tonny Jansen, G. Meijer, Frits Pruis kwam van de Oude Steeg en J. Schennink. De functie van de melkventers mocht niet worden onderschat, want zij waren een belangrijke schakel tussen het boerenbedrijf en de consument.

In het dagblad De Gelderlander van 29 september 1971 stond vermeld dat de melkventer W.J. Jansen uit Oud-Zevenaar 40 jaar in dienst was van de zuivelfabriek De Liemers te Zevenaar. Het artikel in de krant luidde: "Melkman W.J. Jansen uit Oud-Zevenaar herdacht dinsdag het feit, dat hij 40 jaren lang in Zevenaar de melk bezorgde en slechts een tweetal dagen gedurende deze lange periode verstek moest laten gaan wegens ziekte. De hele dag liep het bij de familie Jansen in en uit en het leukste vond de heer Jansen het wel, dat enkele dames uit zijn wijk met bijzonder aardige geschenken kwamen aandragen. Buren, zakenrelaties, kennissen en sportverenigingen bleven niet achterwege en zorgden voor diverse geschenken en bloemen. Directeur Van Slageren van de Boterfabriek Zevenaar was 's avonds met het gehele gilde van melkventers aanwezig om gelukwensen aan te bieden. Het Animo's Trio zorgden verder voor de nodige stemming, waaruit wel bleek, dat men zonder melk ook nog wel heel wat mans kan zijn".

- Men deed er veel aan de consument kennis te laten maken met de toen bekende zuivelproducten. Bijvoorbeeld: men organiseerde op maandag 19 maart 1962 een zuivelavond in zaal Jansen op 't Grieth; aangeboden door het Nederlands Zuivelbureau en de Melkhandel.
- In 1962 was door de zuivelfabriek voor de melkventers een schema opgesteld voor de verkoop van de Friese Vlag zuivelproducten. En om deze producten goed te kunnen promoten,

ging op 25 oktober 1962 het bestuur van de zuivelfabriek met de melkventers naar de zuivelfabriek de Frico te Leeuwarden; deze dag werd gratis door de Frico aangeboden.

- En in het begin van 1963 werd bijzondere aandacht besteed aan de invoering van de schoolmelkvoorziening. Welke in Zevenaar was gestart met de school aan de Molenstraat, waar burgemeester F.J.W. van Gent het eerste flesje schoolmelk had leeg gedronken.

Het vervoermiddel dat de melkventers gebruikten om de zuivelprodukten naar hun klanten te vervoeren begon na de Tweede Wereldoorlog, met een door menskracht voortbewogen driewieler (bakfiets) met open laadbak (later moest van overheidswege de laadbak gesloten zijn). In 1960 reed de melkventer Gerrit Hofman reeds met een melkventersmotorwagen en Willem Gusing had toen een motorcarrier om zijn klanten van melkproducten te voorzien.

Wanneer de melkventers in de zomerperiode met vakantie gingen, vielen zij voor elkaar in en deden dan even in die periode een melkwijk erbij. Om het voor hen dan minder bewerkelijk te maken "ventten zij met de bel", de huismoeders dienden dan de producten aan de kar op te halen.

Wanneer de zuivelfabriek te Zevenaar zich van een melkventer wilde voorzien, plaatste men een advertentie in een plaatselijk verschijnende krant. Bij voorkeur in de "Liemers Lantaern", een streekblad voor de Liemers, omdat deze krant zich richtte op Zevenaar en omstreken. De betreffende advertentie van 13 april 1962 had de volgende tekst: "N. V. Zuivelfabriek De Liemers Zevenaar, vraagt een melkbezorger voor één van haar melkwijken in de stad Zevenaar. Zij, die reeds bezorgwerk hebben gedaan genieten de voorkeur. Aanmeldingen binnen één week ten kantore der fabriek".

MELKRIJDERS, MELKRITTEN EN DE VELE VERANDERINGEN.

"Veracht ons Hollandt niet, wij hebben schoone koeyen,
Daer uyt dat soete-melck, en room en boter vloeyen,
Niet tweemaal op het jaer, maer tweemaal op den dach,
Daer uyt men voor de mensch goet suyvel trecken mach".
Jacob Cats (1577 - 1660)

De melkrijders.

Logistiek gezien was het een grote opgave om de tweemaal per dag door de koe gegeven melk, op de boerderij te verwerken en dagelijks te vervoeren naar de zuivelfabriek. Vanaf eind vorige eeuw, toen in 1893 de zuivelfabriek in Zevenaar werd opgericht, werd tot in de zeventiger jaren van deze eeuw de melk iedere dag bij de melkveehouders opgehaald en naar de zuivelfabriek in Zevenaar gebracht. Dat gebeurde door de melkrijder, die met paard en wagen zijn melkriet volgens een opgegeven route aflegde. Het traject van de route duurde te voet meestal ongeveer één uur gaans; omdat de melk op een warme zomerse dag, wachtende langs de weg in bussen op de melkrijder, gevaar liep sterk in kwaliteit achteruit te gaan. De melkritten werden door de zuivelfabriek publiek aanbesteed, gewoonlijk via een advertentie in de plaatselijke krant. Het aantal melkritten van de zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar, om de melk bij de boeren in haar werkgebied op te halen, varieerden in de loop der tijd van 8 tot en met 15 melkritten per dag. Het aantal melkritten hing af van de hoeveelheid melk die verzameld moest worden en de meer of mindere mate van efficiëntie van het organiseren van de melkritten.

De melkrijder, die iedere dag de melkleveranciers aan deed, fungeerde zo'n beetje als nieuwskoe-rier. Elke mededeling werd via een circulaire aan de melkbus bij de melkveehouders bekend gemaakt en het melkgeld van de zuivelfabriek (aanvankelijk per week uitbetaald) ging ook via de melkrijders naar de melkleveranciers. Van de zuivelfabriek kreeg iedere melkleverancier een vast melkbusnummer, waardoor het eenvoudig was de afgeleverde melk van elke melkveehouder in de administratie te verwerken en betalingen te doen en dergelijke. Later toen de tractoren de paarden overbodig maakten, werden de melkritten niet meer uitgevoerd met paard en wagen maar met tractor of trekker en luchtbandenwagen. De wagens voorzien van houten wielen met ijzeren velgen waren toen ook verleden tijd geworden.

In 1952 kreeg het bestuur van de zuivelfabriek "de Liemers" een schrijven van de Onderlinge Geldverzekering, dat het melkgeld voor de boeren door de melkrijders in goed gesloten tassen rond gebracht moest worden en dat het bij daglicht diende te gebeuren. Een proeftas had men bij de brief gevoegd.

Het bestuur van de zuivelfabriek had in 1960 besloten, om deel te nemen aan de mechanische administratie van de Geldersch-Overijsselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken en het melkgeld om de veertien dagen met de melkrijders mee te geven, voor uitbetaling aan de melkleveranciers.

En met ingang van 1 januari 1967 werd het melkgeld niet meer met de melkrijders meegegeven maar per bank afgerekend, dit in verband met de vele roofovervallen die plaatsvonden. Het werd de melkveehouders per circulaire bekend gemaakt en hen werd gevraagd via welke bank zij het melkgeld verrekend wilden hebben.

Dat het niet altijd goed ging, ondervond de melkrijder Bodde die vele jaren de melkriet Duiven had gereden. In oktober 1960 had hij een aanrijding met de trein en toen zijn 900 liter melk en 30

melkbussen verloren gegaan, maar de geleden schade was aan de melkleveranciers vergoed. "Er is geen verzekering voor de lading en het komt zo weinig voor, dat men dan al veel meer aan premie zou hebben betaald"; redeneerde het bestuur van de zuivelfabriek.

Uit het archiefonderzoek en de gevoerde gesprekken kon een redelijk volledige opgave verkregen worden van melkrijders vanaf 1945, hun achternamen worden in alfabetische volgorde weergegeven en voor zover voorletters en voornamen bekend waren, worden deze vermeld. Van deze melkrijders waren er, die vele jaren achtereen en andere maar enige jaren melkrijder waren. Het ging om de volgende melkrijders:

P. Aaldering,
Berendsen,
Bodde, Jac.
Brouwer, F.
Buiting, J.
Buiting,
Burgers,
Derksen,
J. Dukkerhof,
Gerritsen,
B. Hendriksen,
D. Jansen,
Th. Jansen,
J. Jonker,
J. Jeurissen,
Kampes,
A. van de Koning,
W. Krosse,
Lentjes,
A. Lubbers,
Mathijssen,
Reijmer,
H.W. Roes,
G. Smits,
Snik, Staring,
Steentjes,
Thomassen
H.J. Willemsen.

Onder de melkrijders kwam voor, dat vader en zoon allebei een melkrit voor hun rekening namen. Dat waren onder andere:

Frans Buiting (vader) - Jan Buiting (zoon)
Dorus Jansen (vader) - Teed Jansen (zoon).

En de volgende namen van melkrijders kwamen dubbel voor:

Derksen,
Lentjes,
Steentjes en
Willemsen.

Hier volgt nog een opgave van de namen (plaats, buurtschap en dergelijke) van de melkritten en welke melkrijders deze melkritten in de loop der jaren hadden gereden:

melkrit Babberich - J. Dukkerhof, Jansen, H.J. Willemsen;
melkrit Broek - Jac. Brouwer, Kampes, Steentjes;
melkrit Duiven - Bodde, Staring, Lentjes;
melkrit Gelderschewaard - Buiting;
melkrit Grieth - B. Hendriksen, Willemsen;
melkrit Groessen - Burgers, Derksen, Gerritsen, Lentjes, Smits;
melkrit Lentemorgen - Buiting;
melkrit Leuven - Gerritsen;
melkrit Ooy - F. Buiting, B. Hendriksen, Willemsen;
melkrit Oud-Zevenaar - J. Dukkerhof, Willemsen;
melkrit Pannerden - B.G. Steentjes, Willemsen;
melkrit Riiksweg - H.J. Willemsen;
melkrit Sleeq - Th. Jansen, W. Krosse;
melkrit Steqestaq - Jac. Brouwer, Derksen
melkrit Zweekhorst - Steentjes.

Opmerking: van sommige melkrijders werd niet bekend welke melkrit zij hadden gereden en staan uiteraard niet vermeld in het overzicht.

De aanbesteding van de 15 melkritten voor 1951 was als volgt verlopen (de dagvergoeding die de zuivelfabriek betaalde aan de melkrijders voor het ophalen van de melk bij de boeren, is achter de desbetreffende naam vermeld):

Bodde f. 6,75;
Buiting f. 6,97;
Derksen f. 7,00;
Derksen f. 3,85;
Dukkerhof f. 5,50;
Gerritsen f. 7,18;
Jansen f. 7,00;
Kampes f. 7,80;
Koning f. 6,75;
Roes f. 2,10;
Smits f. 5,00;
Staring f. 6,00;
Steentjes f. 8,25;
Willemsen f. 5,50
Willemsen f. 5,50.

De vergoeding was afhankelijk van de af te leggen afstand en de hoeveelheid op te halen melk (aantal melkbussen).

Vóór 1960 had men altijd 15 melkritten per dag nodig om de melk bij de melkveehouders op te halen. Daarna waren 10 melkritten per dag nodig die één keer per dag reden. Het bestuur van de zuivelfabriek vond namelijk het morgen- en avondmelkrijden veel te duur worden en een gecombineerde melkrit, om dezelfde hoeveelheid morgen- en avondmelk in één rit op te halen, veel

goedkoper. Soms werden weleens tussenoplossingen bedacht; door in de zomermaanden mei, juni, juli en augustus twee keer daags melk te rijden, behalve de zondagavond dan werd er niet gereden.

In het voorjaar van 1963 waren de melkrijders uitgenodigd op de jaarlijkse feestavond van het personeel van de zuivelfabriek. Omdat zij zo'n moeilijke winter hadden gehad om de melk aan de fabriek te krijgen, daar de wegen haast onbegaanbaar waren. Later werd besloten, dat met de winterdag de melkrijders niet eerder de melk aan de fabriek mochten lossen dan 8.30 uur en tijdens de zomerdag te 8.15 uur.

In het jaar 1964 waren de 10 melkritten als volgt ingedeeld (de genoemde prijs, was het geldbedrag dat de melkrijder per dag van de zuivelfabriek ontving):

Brouwer rit Stegeslag en Broek f. 23,50;

Lentjes rit Groessen f. 17,-;

Burgers rit Groessen f. 17,-;

Steentjes rit Pannerden f. 18,50;

Hendriksen rit Grieth f. 15,-;

Buiting rit Ooy f. 14,-;

Steentjes rit Broek f. 12,75;

Willemsen rit Babberich f. 20,-;

Willemsen rit Oud-Zevenaar f. 12,50

Bodde rit Duiven f. 16,50.

Bij het ontromen van de melk ontstond ondermelk ook wel magere melk en soms taptemelk genoemd. De melkrijders brachten vaak de ondermelk terug naar de melkleveranciers, waar het diende als veevoer voor kalveren en varkens. Om enig idee te geven om welke hoeveelheden het kon gaan is van de zuivelfabriek te Zevenaar bijvoorbeeld de jaarproductie van de jaren 1967 en 1968 aan ondermelk genomen, deze was toen resp.: 1.090.013 kg en 1.163.520 kg.

Ook de wei werd vaak naar de boeren teruggebracht, een vloeistof die overblijft wanneer uit melk kaas werd gemaakt. Uit de kaasmassa, de zogenaamde wrongel, werd het vocht (de wei) afgescheiden. Nadat het grootste deel van de wei, de eerste wei, was afgetapt, werd de weiwrongel-massa verder behandeld. Hierbij werd nog meer wei afgescheiden, de tweede wei of wel voerwei genoemd. Deze tweede wei ging als veevoer retour naar de melkveehouders. De eerste wei, die meer bruikbare bestanddelen bevat dan de tweede wei wordt nog steeds in de zuivelindustrie voor veel doeleinden gebruikt. Voor de opslag van de wei, voordat deze kon worden afgevoerd, had de zuivelfabriek te Zevenaar twee grote opslagtanks in gebruik. Op de ene opslagtank prijkte het bordje "Borculo wei" en op de andere opslagtank een bordje met de tekst "Voerwei". Met Borculo wei werd bedoeld de eerste wei (soms ook kaaswei genoemd), deze wei was bestemd voor de weifabriek te Borculo. De tweede wei of voerwei diende, zoals reeds werd opgemerkt, als veevoer. In de jaren 1967, 1968 en 1969 werd bijvoorbeeld door de zuivelfabriek te Zevenaar aan de weifabriek te Borculo afgeleverd resp.: 2.982.557 kg, 4.290.624 kg en 5.745.855 kg. De hoeveelheden voerwei die teruggeleverd werden aan de melkveehouders bedroegen in de genoemde jaren resp.: 1.420.350 kg, 1.051.559 kg en 918.940 kg.

De karnemelk, een zuur en mager melkprodukt, dat overbleef bij de boterbereiding werd ook door de melkrijders vanaf de zuivelfabriek weer naar de melkleveranciers teruggebracht. Tijdens

het karnen van de room scheidde de boter zich als korrels af en bleef de gekarnde melk over. De teruglevering van de karnemelk aan de melkveehouders was in de voornoemde jaren resp.: 1.672 kg, 2.687 kg en 5.043 kg.

Er waren veel boeren die maar een of twee koeien hadden. Alle boeren hadden hun eigen melkbusnummer. Bij de zuivelfabriek moest men de melkbussen (te beginnen met het laagste melkbusnummer) op de lopendeband zetten en de melkbussen leeg gieten in een daarvoor bestemd bekken. De schoongemaakte melkbussen gingen weer terug naar de boeren, vaak gevuld met karnemelk, ondermelk en voerwei. Aan de melkbussen was dan een briefje bevestigd waarop aangegeven stond hoeveel melk de betreffende boeren hadden geleverd. De melkrijders namen vaak ook nog de volgende producten van de zuivelfabriek mee naar de boeren: boter, kaas, pap, yoghurt en doeken om in de melkzeven te leggen.

De melkbussen.

Door het ontstaan van de zuivelfabrieken, gingen de melkveehouders of melkleveranciers de melk leveren aan de fabriek. De zuivelbereiding verplaatste zich steeds meer van de boerderij naar de zuivelfabriek. Het vervoer van de melk van de boerderij naar de zuivelfabriek gaf aanleiding tot het ontstaan van de moderne melkbus. De oude buikige koperen kannen waren voor dit doel niet geschikt; wel bleven deze kannen, voorzien van een aftapkraan, nog tot omstreeks de Tweede Wereldoorlog een fleurige noot geven aan de wagens en karren van de melkventers in de steden en dorpen.

De oudste melkbussen in Nederland, werden in het begin van de tachtiger jaren van de vorige eeuw ontwikkeld en waren vierkant met een inhoud van circa 40 liter. Deze melkbussen waren gemaakt van vertind koper, maar al spoedig werd dit materiaal vervangen door vertind plaatijzer en de vierkante vorm maakte plaats voor het cilindervormig model. Deze melkbussen waren wat slanker en hadden een nauwere hals dan degene die nu worden gebruikt. De inhoud van deze melkbussen was in de weidestrecken van ons land 30 à 40 liter, terwijl men voor de zandbedrijven kleinere bussen van circa 20 liter maakte. De eerste bussen werden in handwerk geflenst en gesoldeerd, vanaf ongeveer 1910 ging de Nederlandse fabrikant van melkbussen over tot autogeën lassen en paste toen ook machinale produktiemethoden toe. Naadloze melkbussen van Nederlands fabrikaat kwamen voor het eerst in de herfst van 1914 op de markt, nadat deze vanaf 1907 uit Duitsland waren geïmporteerd. De produktie in ons land van de roestvrijstalen melkbus dateert vanaf 1934. Na de Tweede Wereldoorlog werd voor de vervaardiging van melkbussen ook wel gebruik gemaakt van aluminium.

Wenken voor 't gebruik van luchtbanden.

Een belangrijke ontwikkeling in het transport van de landbouw was de toepassing van luchtbanden bij de landbouwwagens. Deze ontwikkeling begon eerder dan bij de landbouwtrekker. Hermes Landbouwmachinefabriek te Leeuwarden maakte in 1929 zijn eerste luchtbandenwagen en was daarmee waarschijnlijk de eerste bouwer van luchtbandenwagens in ons land. Door het gebruik van de luchtband werd een besparing van trekkracht van circa 50% bereikt; de wagen kon dus veel zwaarder geladen worden, maar de laadbak van de traditionele boerenwagen bood daartoe slechts beperkte mogelijkheden. Om van deze trekkrachtbesparing het volle profijt te trekken, zou de laadbak verbreed moeten worden en dit was onmogelijk, omdat de laadbak zich bij de traditionele boerenwagen tussen de wielen van de wagen bevond. De constructie van een geheel nieuw type landbouwwagen met grote platte laadvlakken, waaronder de wielen waren aange-

bracht, bracht tenslotte de oplossing. De aangepaste vormgeving had bovendien voordelen bij het laden, omdat de nieuwe wagens lager waren dan de oude.

Dat de melkrijders en de melkleveranciers, zich de kunst en kennis nog beter eigen moesten maken wat betreft het gebruik van voertuigen met luchtbanden laat zich raden. Gedurende de laatste jaren voor de Tweede Wereldoorlog nam het gebruik van luchtbanden in de landbouw belangrijk toe. De oorlog zelf veroorzaakte, als op ieder ander terrein, ook hier moeilijkheden. Maar kort na de oorlog was de situatie zó, dat de luchtbandenwagen op vrijwel iedere boerderij was te vinden. De luchtband had immers zeer vele voordelen boven het houten wiel met ijzeren velgen. Op oneffen terrein springt de luchtband door zijn elasticiteit niet omhoog en hij spoort niet zo diep. Door zijn breed en soepel contactvlak maakt hij een breed, ondiep spoor en vormt geen stootkuiten.

Voor een optimaal gebruik van luchtbanden, was een voorlichtingsbrochure voorhanden om de gebruikers praktische ideeën aan de hand te doen. Hier volgt daarvan een samenvatting: "Wij willen hier enkele wenken geven. Allereerst over de hardheid van de band. Een goede asfaltweg eist een harde band, maar op de klinkerweg en vele polderwegen heeft een soepele band een geringere trekkracht nodig dan een hardgepompte band. Doordat luchtbandenwagens veel lichter trekken dan wagens met ijzeren wielen, kan men met dezelfde bespanning een grotere vracht opnemen. Na de oorlog zijn ook vele duizenden trekkers op luchtbanden ingevoerd die grote achter- en kleine voorwielen hebben. De achterwielen worden aangedreven door de motor. De aandrijving der wielen vereist vrij hoge schuin staande nokken op de banden. Ook hier moet de band soepel zijn, anders gaat de klevende grond te veel vast zitten tussen de nokken, waardoor 't wiel zou kunnen gaan doordraaien. De trekkracht kan worden vergroot door hoge en brede wielen toe te passen. Een andere manier hiertoe is het verzwaren van het achtereinde van de trekker, maar men kan hetzelfde effect ook bereiken door een paar zakken aarde, vloeistof in de banden, door wielgewichten (zware ijzeren schijven, die naast de luchtbanden worden geschroefd), of door het achtergehangen werktuig zo aan de trekker te koppelen, dat de trekkracht naar beneden is gericht. Draaien de luchtbanden te hinderlijk door, dan kunnen kooiwielen of kettingen uitkomst brengen, doch door een juist gebruik van luchtbanden zullen de voordelen nog beter tot hun recht komen en slijtage tot een minimum beperkt blijven".

Kwaliteitsonderzoek van de melk.

De grootste zorg van de zuivelfabriek was, dat de melkleveranciers melk moesten leveren van goede kwaliteit. Steeds maar weer in brochures, tijdens cursussen en dergelijke werd daarop gewezen. Om de melkleveranciers te stimuleren aan de zuivelfabriek een goede grondstof te leveren, was bepaald dat de door de melkveehouders afgeleverde melk met een bepaalde regelmaat op kwaliteit moest worden onderzocht. Dit periodieke kwaliteitsonderzoek werd uitgevoerd door onafhankelijke instellingen, de zogenaamde melkcontrolestations. Voor de uit te voeren onderzoeken waren richtlijnen opgesteld door het Centraal Orgaan voor Melkhygiëne gevestigd te Den Haag. In dit Centraal Orgaan waren vertegenwoordigd de zuivelindustrie, de landbouworganisaties en de overheid. Een aantal Regionale Organen zorgden voor het toezicht op de juiste uitvoering van het onderzoek en de naleving van de richtlijnen.

Instructies voor de melkleveranciers in 1914.

Toen de stoomzuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar in handen was van de Duitse firma Albert Wöhrmann waren al instructies opgesteld waaraan de melkleveranciers zich moesten houden. De

instructie stond vermeld op briefpapier met een Duits briefhoofd van "Albert Wöhrmann, Wesel, Niederrhein. Dampfmolkereien und Käsereien in Appeldorn, Bislich, Herwen und Zevenaar". De met de hand geschreven circulaire uit februari 1914 bevat de volgende tekst:

"Aan de leveranciers wordt bekend gemaakt, dat vanaf maandag 2 maart de melk 2 keer per dag zal worden opgehaald. De wagens rijden in de morgen tussen half 6 en 7 uur en in de avond tussen half 5 en 6 uur. Ondermelk kan tegen 1½ cent en karnemelk tegen 2 cent per liter worden teruggebracht.

Het volgende dient in acht te worden genomen:

1. Het goed reinigen van de melkbussen en gereedschappen (moeten altijd goed worden uitgelucht). Karnemelkbussen moeten de volgende dag weer schoon worden teruggegeven.
2. Slechts vers gemolken melk van de koeien, die tweemaal per dag worden gemolken, mag worden geleverd. Noodzakelijk is het, dat de koeien goed worden uitgemolken. Als het nodig is dienen de betreffende koeien drie maal te worden gemolken. Dan moet de middagmelk bevestigd 's avonds apart worden aangeleverd.
3. Melk van koeien die pas hebben gekalft, mag de eerste 8 dagen niet worden geleverd. Als echter deze melk vroeger goed werd bevonden, kan deze melk in afzonderlijke tuiten worden geleverd; een kenteken dient hiertoe aan de bussen te worden bevestigd. Eveneens geldt deze bepaling voor de melk van koeien, die voor de kaasbereiding geen duidelijke melk geven; bijvoorbeeld 1 maal melken, vrees voor ziekte enz. Melk die bij aanlevering onduidelijk blijkt te zijn, wordt onverwijld teruggezonden".

Algemene regelen voor het handmelken.

Tot ruim in de veertiger jaren van deze eeuw werd het handmelken toegepast. Pas na 1950 had het machinaal melken een grote vlucht genomen als gevolg van gebrek aan arbeidskrachten in de veehouderij en het streven naar kostprijsverlaging van de melk. De Commissie voor verbetering van Melkwinning en Stalinrichting in Gelderland, gaf een handleiding uit terzake van het handmelken. De goede raad voor de melkleveranciers kwam op het volgende neer.

"Men draagt zorg, dat kleren, klompen, spantouwen, melkstoeltjes, uierdoeken en 't overige melkgereedschap goed zijn gereinigd. De handen worden met harde zeep en nagelborstel behandeld. De nagels moeten kort geknipt zijn. Vóór het plaatsnemen bij de koe, wordt de zindelijkheid van uier en achterstel opgenomen. Indien nodig, worden deze delen met roskam of water en borstel gereinigd, terwijl het melkgereedschap zolang op voldoende afstand wordt gezet. Bij het plaatsnemen van de melker, zet deze het waterremmertje links naast zich en de melkemmer schuin links achter het waterremmertje. Vervolgens wordt de koe op doelmatige wijze gespannen. De uier en aangrenzende delen worden flink gewreven met de beide handen in de droge doek; huidschilvers, haren en stof moeten daarbij niet in de melkemmer terecht kunnen komen. De koeien worden, voor zover mogelijk, met de kop in de wind geplaatst. Het waterremmertje is praktisch geheel gevuld met zuiver water. Met dit water behandelt men de tepels. Overtollig water wordt verwijderd, zodat wanneer het melken begint geen water meer van de tepels afdruppelt. Uit ieder der vier tepels wordt een straal melk in een bakje gemolken - bij voorkeur van een zwart plaatje - om na te gaan of elk kwartier normaal is.

Nu wordt gezorgd dat de koe de goede stand heeft, d.w.z. rechtervoorpot iets naar voren en rechterachterpot iets achterwaarts gebracht, teneinde de achterkwartieren gemakkelijk bereikbaar te doen zijn. De melkemmer komt met 't ene oor in de holte van de rechterknie en wordt zoveel mogelijk naar de melker toegehaald, terwijl de onderrand op de hak van de rechterklomp

rust. Het rechterbeen is om de emmer heengeslagen. In het begin staat de emmer iets voorover; hangt de uier laag, dan kan het nodig zijn, dat de emmer niet op de hak van de klomp rust. De linkervoet is ver teruggetrokken, tegen de zijkant van de poot van 't melkstoeltje aan. Men kan dan vlug opstaan. De melker zit met rechte rug, de romp iets voorover, de ellebogen tegen 't lichaam. Hij melkt op het gehoor, moet dus niet steeds in de emmer zien.

De tepels worden met volle vuist omvat, waarbij de toppen van de vingers op de tepels komen. De wijsvinger sluit de tepelholte boven af, waarna met de volgende vingers de melk van boven naar beneden wordt uitgedrukt. Hierbij wordt de kracht van de vingers versterkt door de duim te gebruiken, zoals dit het geval is bij melken met de volle vuist. Na voldoende opening van de vuist, vult de tepelholte zich direct weer met melk. Met de pink wordt de tepel steeds zoveel mogelijk vastgehouden. Men mag niet direct met volle kracht beginnen, doch zodra de melk begint toe te vloeien, moet zonder ophouden krachtig doorgemolken worden. De stralen moeten zoveel mogelijk op dezelfde plaats in de emmer terecht komen. Hoe eerder men schuim heeft, hoe beter. Wanneer de voorste kwartieren vrijwel uitgemolken zijn, begint het krachtige melken met de achterkwartieren. Zodra deze ook vrijwel uit zijn, wordt het krachtige melken voortgezet bij de voorste en dan weer bij de achterste kwartieren. Daarop begint 't namelken. De voorste vingers worden daarbij zo hoog mogelijk geplaatst, om daarna met behulp van de duimen de melk naar de tepelholte te voeren. Eerst krijgen de voorkwartieren een beurt en dan de achterkwartieren. Dit wordt nog een paar keren herhaald. Is de koe uit, dan worden de tepels gewassen en afgedroogd. Tenslotte volgt het losmaken van het spantouw en het verlaten der koe.

Beoordeel na het melken de zindelijkheid van de gewonnen melk in de emmer. Het is van groot belang, dat de dieren rustig en met zachtheid behandeld worden. De haren aan de uiers behoren kort te zijn; het achterstel van de koeien moet zindelijk worden gehouden. Bij bewaring van de melk moet deze direct na het melken zo diep mogelijk worden afgekoeld, in elk geval beneden 15 °C.

De schoonmaak van het melkgereedschap gebeurt als volgt:

1. Direct na 't gebruik worden melkresten en schuim verwijderd door boenen met veel koud water.
2. Daarop volgt boenen met heet sodawater.
3. Dan wordt flink uitgespoeld met zuiver, zo mogelijk heet water, voor verwijdering van sodawater enz.
4. Het volkomen gereinigde melkgereedschap wordt vervolgens omgespoeld met chloorbleekloogoplossing (één eetlepel chloorbleekloog op 10 liter schoon water).
5. Tenslotte wordt het omgekeerd geplaatst op een behoorlijk melkrek".

Nogmaals een instructie voor de melkleveranciers, nu uit 1947.

In de Statuten en het Huishoudelijk Reglement (goedgekeurd bij Koninklijk Besluit d.d. 24 October 1947) van de Naamloze Vennootschap Zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar, werd nogmaals gewezen op het belang van een zo goed mogelijk hygiënisch beleid in het zuivelgebeuren van de melkveehouders. In totaal waren er toen 225 melkveehouders die hun melk leverden aan de zuivelfabriek en dat waren 170 boeren woonachtig in Zevenaar, 44 boeren woonachtig in Groessen en 11 boeren woonden in Duiven. De melkleveranciers waren verplicht het aan hen toe-
vertrouwde vee op de meest mogelijk reine en zindelijke wijze te melken. En het was de melkleveranciers verboden aan de fabriek te leveren:

1. Melk van koeien die niet aan hen toebehoorden.

2. Melk die vermengd of afgeroomd was, die niet vers, niet zuiver of niet goed was gezeefd.
3. Melk van kennelijk zieke koeien.
4. Melk van koeien die minder dan vier dagen geleden hadden gekalfd.
5. Melk van koeien, die een gehele dag aan de markt hadden gestaan.
6. Wanneer in huisgezinnen van melkleveranciers een besmettelijke ziekte heerste, tenzij de geneesheer tegen levering geen bezwaar maakte.
7. Zure melk. En tenslotte
8. Slecht smakende melk.

Wanneer men het met deze regels niet zo nauw nam, werd de melkleverancier telkens (per geval) beboet met f. 25,-.

Vervolgens waren de melkleveranciers verplicht:

1. Alleen deugdelijk melkgereedschap, als emmers, zeven en transportbussen te gebruiken.
2. Het melkgereedschap steeds zorgvuldig te reinigen en wel door eerst met koud water te boenen, daarna met kokend water, bij gebruikmaking van soda, kalkzeep of iets dergelijks en ten slotte met zuiver water na te spoelen. Het was verboden de melkbussen met koud water en zand schoon te maken. Inwendig mogen ze niet met een doek worden afgedroogd.
3. Zowel 's avonds als 's morgens, telkens na het melken van een koe, de melk direct door een teems (zeef) te gieten. Bij voeding van sterke reukstoffen moest het teemsen buiten de stal geschieden. Na het melken moest de melk direct uit de stal gebracht en op een frisse plaats neergezet worden met de deksels los daarop geplaatst.
4. De melk diende gedurende de weidegang zo mogelijk in de schaduw geplaatst te worden.

Machinaal melken vereist reinheid.

Na 1945 was het machinaal melken pas goed op gang gekomen, mede dank zij een goede begeleiding in de praktijk gedurende de beginjaren. Ervaringen uit het verleden bewezen dat een onoordeelkundig gebruik van de melkmachine en het werken met installaties en onderdelen welke niet goed waren afgesteld, grote schade konden veroorzaken. Dit had namelijk een nadelige invloed op de melkproductie, de melkkwaliteit en op de uiergezondheid van de koeien. Redelijke kennis van de melkmachine was daarom voor de melker en melkleverancier noodzakelijk. Zelfs via de regionale kranten werden vaak wijze raadgevingen bekend gemaakt met betrekking tot het machinaal melken, meestal in de rubriek Land- en Tuinbouw. In het wekelijks verschijnende blad "De Liemers", Katholiek streekblad voor het Dekenaat Zevenaar, van 29 december 1951 werd aandacht besteed aan het onderwerp machinaal melken.

"Het schoonhouden van de metalen onderdelen zal wellicht geen moeilijkheden opleveren, aangezien men hierin ongetwijfeld over de nodige ervaring beschikt. Anders staat het met de rubber onderdelen, die men op allerlei plaatsen aantreft. Een van de belangrijkste is de rubber tepelvoering, die zich in de metalen beker bevindt. Deze moet zeer elastisch zijn en daarom verdient het gebruik van natuurrubber hier verre de voorkeur boven dat van synthetische rubber, ook al is de laatste iets beter bestand tegen vetzuren. De verbindingen tussen de metalen bekertjes en de emmers worden gevormd door rubber slangen, een slang voor afvoer van de melk en twee andere voor lucht en vacuüm. Een rubber ring onder de deksel van de emmer dient voor luchtdichte afsluiting. Al deze onderdelen, die geregeld met de melk in aanraking komen, vergen een nauwkeurig en goed onderhoud. Direct na het melken moet men door spoelen met water de melkresten verwijderen. Verder verdient het aanbeveling met een dubbel stel tepelvoeringen te werken; zij blijven dan veel langer goed. Om de week kan men dan bijvoorbeeld de gebruikte voeringen verwisselen

en het reservestel dient men zo mogelijk te bewaren op een koele, niet te droge plaats. Bij het gebruik van water voor de reiniging dient men er op te letten, dat de temperatuur hiervan niet boven de 70 °C ligt. Warm sodawater, eerst voor de metalen onderdelen gebruikt, is hierdoor wel voldoende gekoeld om de rubber voorwerpen er in onder te dompelen. Een goede reiniging bepaalt mede de kwaliteit van de melk. Men zorgt er voor, dat het materiaal rein en hygiënisch blijft".

Voorwaarden van aanbesteding van melkritten van de N.V. Zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar, voor de periode 1 Januari 1948 - 1 Januari 1949.

Het was gebruikelijk via een advertentie in een plaatselijke krant de melkritten publiek aan te be- steden. Bij de aanbesteding ging de voorkeur uit naar aandeelhouders van de zuivelfabriek. Maar wanneer er een groot prijsverschil was tussen aandeelhouder en niet aandeelhouder, zou alleen indien het een klein prijsverschil was de aandeelhouder de voorkeur verdienen. Was echter het prijsverschil te groot, dan kon ook een niet aandeelhouder in aanmerking komen. Er is één exem- plaar van de "voorwaarden van aanbesteding" uit de veertiger jaren bewaard gebleven. De tekst daarvan luidde als volgt:

1. "1. De melkrijders zijn verplicht: de melk van alle leverancier's, die op de lijsten van de door hen aangenomen ritten voorkomen en aan de door hen te volgen wegen gebracht wordt en voor de N.V. Zuivelfabriek "De Liemers" bestemd is, daar heen te vervoeren, en de terugko- mende ondermelk en karnemelk direct weer ter plaatse te brengen, waar de volle melk is op- geladen en wel op eigen kar of wagen, daartoe door het Bestuur volkomen geschikt geacht, zonder onderweg buiten noodzaak stil te houden, vooral aan geen herbergen, tenzij voorzien van een bewijs van de Directeur der fabriek, dat zij om een boodschap te verrichten aan een herberg moeten stilhouden; zonder vergoeding te vorderen, de boter, de pap en andere die de melkleveranciers van de fabriek betrekken, mede te nemen en te bezorgen ter plaatse, die voor de opname der melkbussen gebruikelijk is; bij aankomst aan de fabriek al die hulp te verlenen, welke de Directeur billijkerwijze zal vorderen; een persoon met het melkrijden te belasten, die de leeftijd van 16 jaar bereikt doch niet ouder dan 65 jaren is, volkomen bere- kend en geschikt voor het hem toe te vertrouwen werk, ten genoegen van het Bestuur; op de bepaalde tijd aan de fabriek en de aangewezen plaatsen te zijn, waar de melk moet worden opgeladen; zorg te dragen, dat de melkbussen, zoo voorzichtig mogelijk worden behandeld, vooral bij het op- en afladen; gevulde bussen mogen niet aan de oren aan de wagen worden gehangen; zij moeten de schade, aan de bussen toegebracht, alsmede die, welke het gevolg hiervan zijn, vergoeden, te bepalen door de Directeur.
2. Er wordt slechts eenmaal per dag gereden, tenzij het Bestuur van de fabriek het gewenscht acht een gedeelte van het jaar twee maal te rijden.
3. Iedere maand worden de melkrijders, onder hunne verantwoordelijkheid, de melkgelden voor de leveranciers bestemd, in gesloten couverts mede gegeven; zij zijn verplicht die persoonlijk op de bestemde plaatsen dezelfde dag te bezorgen; het is hun verboden daarvoor fooien of drank aan te nemen.
4. Indien een rijder in dronkenschap verkeert, zal hij van het fabrieksterrein worden verwijderd en zal het door hem te verrichten werk op zijn kosten worden uitgevoerd.
5. Bij niet nakoming der verplichtingen zal de in gebreke zijnde melkrijder door het Bestuur of door de Directeur een boete worden opgelegd van *f.* 1,- tot *f.* 25,-; hierover is geen hoger be- roep. Deze boete zal van de eerstvolgende betalingstermijn worden afgehouden.

6. Bij gevallen sneeuw of indien door regen, invallende dooi of andere oorzaak het vervoer over de wegen bemoeilijkt wordt, zal de melkrijder meer paarden moeten gebruiken, of een bijwagen moeten ingebruik stellen, zonder daarvoor schadevergoeding te kunnen vorderen.
7. De melkrijders krijgen hunne betalingen in maandelijksse termijnen overeenkomende met de uitbetaling van de melkgelden.
8. Afwijkingen van de aangeduide weg, doch niet groter dan een kwartier, kunnen door het Bestuur, tijdens de aannemingstijd worden vastgesteld, zonder vertioging van prijs door hem kan worden gevorderd. Wanneer in een melktrit door een abuis een melkleverancier mocht zijn overgeslagen, moet de melk van hem toch door de aannemer van de rit worden gehaald. Wanneer een weg gedurende de aannemingstijd minder geschikt blijkt, kan een naast gelegen weg hem door het Bestuur worden aangewezen.
9. Wanneer, wegens hoog water of andere oorzaken het rijden moet worden gestaakt, geschiedt de betaling over de dagen, die men gereden heeft.
10. Indien te eniger tijd mocht blijken, dat een of meer ritten, om welke oorzaak ook, ter beoordeeling van het Bestuur, moeten ophouden, wordt de aannemer zonder schadeloosstelling ontslagen.
11. Indien zulks verlangd wordt, moet de ondermelk o.a. door een andere rijder, dan die, welke de volle melk gehaald heeft, worden teruggebracht.
12. De melkrijders zijn verplicht convocatiebriefjes en andere van het Bestuur of de Directeur uitgaande stukken, aan de melkleveranciers uit te reiken op de dag van afgifte.
13. De aannemer, die schade veroorzaakt in de fabriek of aan voorwerpen op het fabrieksterrein, kan door het Bestuur of de Directeur met een geldboete gestraft worden overeenkomstig het vermelde onder 5.
14. Het is de voerlieden streng verboden zelf melk in de bussen te tappen. Wanneer de melkrijder melk uit de bussen of uit de melkbakken neemt, of zich aan andere bedrieglijke handelingen schuldig maakt, wordt hij ontslagen en verbeurt de aannemer een boete van *f.* 1,- tot *f.* 25,- benevens zijn tegoed aan rijloon.
15. Het Bestuur behoudt zich het recht voor, zonder opgaaf van redenen, melkritten niet te gunnen. Aan personen van wie bekend is, dat zij misbruik maken van sterken drank worden geen melkritten gegund.
16. De ritten worden aanbesteed van 1 januari 1948 tot 1 januari 1949. Zij mogen in overleg met het Bestuur aan een ander overgedaan of geruild worden; de aannemer blijft echter de verantwoordelijke persoon.
17. De aannemers zijn verplicht de melk in dezelfde volgorde op te laden als thans wordt gedaan. Zulks kan in overleg met het Bestuur worden gewijzigd.
18. Wanneer een leverancier verhuist, moet de melk van hem worden vervoerd, door de aannemer van de rit, die het eerst de weg volgt, waaraan de melk van bedoelde leverancier wordt gebracht.
19. De ritten moeten afzonderlijk gereden worden, d.w.z. melk van verschillende ritten mag niet op één wagen vervoerd worden.
20. Wat herbesteding betreft zijn vorenstaande voorwaarden van toepassing., Geen combinaties worden aangenomen en alle verschillen of duisterheden in de voorwaarden van aanbesteding worden door het Bestuur beslist, zonder hoger beroep".

Onder de rubriek Bijlagen, vindt men een overzicht van: "De melkveehouders in 1959, hun naam, melkbusnummer en woonplaats".

De rijdende melkontvangst.

In 1971 deed de rijdende melkontvangst met tankwagens zijn intrede in Zevenaar. In het begin werd de tankmelkvervoer uitgevoerd door de Melkerij-Lent te Nijmegen, die de melk in 1971 bij 12 melkveehouders ophaalde en naar de zuivelfabriek te Zevenaar bracht. De rijdende melkontvangst was een vrachtauto met een opbouw van één of meer melktanks en apparatuur voor het leegzuigen en meestal ook het meten van de hoeveelheid melk uit de koeltanks op de boerderijen. Vrij snel werd de aanvoer van bussenmelk naar de achtergrond verdrongen en maakten steeds meer melkveehouders gebruik van een koeltank. De melk werd zeer snel tot 4°C gekoeld en bewaard en door een tankwagen enige keren per week opgehaald (meestal om de 2 à 3 dagen). Het ophalen van de melk met een rijdende melkontvangst stelde bepaalde eisen aan de voorzieningen op de bedrijven. In de eerste plaats moest het bedrijf onder alle omstandigheden bereikbaar zijn voor een tankauto van 10 tot 15 ton. Het erf moest goed te berijden zijn en voldoende ruim zijn voor het wenden en keren van de tankauto. De aangevoerde melk werd van iedere melkleverancier bemonsterd op kwaliteit, alvorens deze in de zuivelfabriek werd verwerkt.

Het afhaken van veel melkveehouders door de invoering van de koeltank.

Dat het in gebruik nemen van de koeltank, in de jaren 1971 - 1975, voor de melkveehouders grote gevolgen had laat zich raden. Nu wordt nagegaan hoe deze sanering, getalsmatig gezien, op de melkveehouders (die melk leverden aan de zuivelfabriek te Zevenaar) had uitgewerkt. Het best kan dit geïllustreerd worden door te zien hoeveel melkveehouders er waren in de tijd dat de melk nog in bussen naar de zuivelfabriek werd gebracht. Bijvoorbeeld het leveringsjaar 1969. Toen bedroeg de melkaanvoer 8.306.927 kg en deze hoeveelheid kwam van 261 melkveebedrijven. Van deze bedrijven waren 103 bedrijven die minder dan 10.000 kg melk per jaar leverden. Het sprak voor zich, dat deze keuterboeren allemaal afvielen en ook nog 85 bedrijven die minder dan 50.000 kg melk per jaar afleverden aan de zuivelfabriek. Na de invoering van de koeltank waren bijvoorbeeld in het leveringsjaar 1976 nog maar 88 melkveehouders overgebleven, die goed waren voor 11.522.293 kg geleverde melk. Deze melk werd dus geheel als diepgekoelde melk aangevoerd. En van deze hoeveelheid melk werden de volgende zuivelproducten gemaakt: 116.240 kg boter, 1.044.942 kg kaas, 2.309.821 kg melk werd doorgeleverd aan Coberco te Arnhem en 7.667.102 kg wei ging naar de weifabriek van Coberco te Borculo.

Op de zuivelfabriek werd de melk, die was aangevoerd van een groot aantal melkveehouders, opgeslagen in enorme opslag tanks waarin duizenden liters gingen. Voor dit doel had de zuivelfabriek "De Liemers" twee dubbelwandige roestvrijstalen tanks aangeschaft, die achter de zuivelfabriek naast de schoorsteen werden geplaatst. Het waren twee verticale tanks met een diameter van 2.60 meter en een hoogte van 5 meter. De tanks hadden ieder een inhoud van 20.000 liter. De opslag tanks waren geschilderd in metaal grijs en voor het plaatsen van de tanks waren een zestal oude bomen gerooid achter en naast de diepvriesruimte.

Het aanschaffen van een koeltank door de melkveehouders was een belangrijk moment voor de betrokkenen en dat moest weloverwogen geschieden. Dat bewees de publicatie van 31 maart 1970, welke de volgende inhoud had: "De voorwaarden voor het tankmelken. De Raad van Commissarissen van de N.V. Zuivelfabriek De Liemers en Bestuur en Commissie van Toezicht van de Coöperatieve Melkverwerkingsvereniging Zevenaar heeft in haar gezamenlijke vergadering, gehoord het advies van de tankmelkcommissie bestaande uit de heren W.M.M. Weenink, J.B. Nijenhuis, H. Uenk, P. de Veer en R. van Slageren, de volgende voorwaarden, resp. eisen welke betrekking hebben op het tankmelken, vastgesteld:"

1. De tank inclusief koelinstallatie zal door de zuivelfabriek tegen de scherpst mogelijke prijs voor de veehouder worden ingekocht.
2. Na zich uitgebreid te hebben georiënteerd heeft de commissie gekozen voor de melktank met ijsbankkoeling.
3. De tankmelkcommissie heeft tenslotte haar keuze bepaald bij de "Packo" tank (Belgisch fabriek), qua afwerking en prijs kwam deze tank het best naar voren.
4. De "Packo" tank kan desgewenst worden uitgebreid met automatische reiniging.
5. De prijzen van de tanks zijn netto prijzen inclusief B.T.W., inclusief plaatsing en aansluiten van de tank; exclusief hak- en breekwerk.
6. De tank dient te worden opgesteld in een melklokaal, dat aan bepaalde normen voor deze apparatuur moet voldoen. Richtlijnen worden hiervoor door de fabriek verstrekt.
7. In het melklokaal dient krachtstroom aanwezig te zijn.
8. De fabriek zal adviseren in onderhoud en reiniging van de apparatuur.
9. Geadviseerd wordt bij de dealer een service abonnement af te sluiten.
10. Toegangsweg tot het bedrijf en erf dienen zodanig verhard te zijn, dat een tankauto op normale wijze de plaats van laden kan bereiken.
11. Bij afsluiting van wegen, opdooi, wateroverlast of bij het tijdelijk buiten werking zijn van tank en koeling, dient de veehouder dit onmiddellijk te melden aan de fabriek. De veehouder zal onder deze omstandigheden alle medewerking moeten verlenen voor aflevering van de melk.
12. Tijdstip van ophalen van de melk wordt door de fabriek vastgesteld.
13. De melk in de tank dient voortdurend op max. 4°C te worden gehouden en de tankinhoud moet zodanig zijn, dat minimaal per koe 50 liter kan worden opgeslagen.
14. Het risico van zure melk en afwijkende melk is voor rekening van de veehouder.
15. Het Bestuur heeft als vergoeding voor het tankmelken een bedrag vastgesteld van 70 cent/100 kilogram melk.
16. Voor eventuele financiering (crediet verlening) kunt U zich in verbinding stellen met de Raiffeisen Bank te Zevenaar. Deze bank heeft volledige medewerking toegezegd.
17. De tanks worden door de fabrikant van de tank geleverd volgens de bepalingen in het "Reglement voor Boerderijtanks" van de Stichting Melkwinningsapparatuur.
18. Aanmeldingen tot deelname kunnen alleen plaats vinden vóór een door het bestuur te bepalen datum in enig jaar. Voor de 1e keer is deze aanmeldingstermijn opengesteld tot 1 mei 1970. De start van dit project zal aanvagen aan het begin van het hierna volgende boekjaar namelijk op 4 januari 1971.
19. Elke aanmelding zal worden beoordeeld door het bestuur of aan de hiervoor genoemde bepalingen wordt voldaan".

Het overschakelen van het verzamelen van de melk in melkbussen naar de rijdende melkontvangst, was in Zevenaar heel vlot verlopen. Zevenaar mag gerekend worden tot één van de eerste zuivelfabrieken in Nederland, die volledig in zéér korte tijd tot het systeem van de rijdende melkontvangst was overgegaan. De zuivelfabriek De Liemers was 5 jaar bezig geweest (vanaf 1971) met de invoering van koeltanks op de boerderijen van de melkveehouders. (Bij veel zuivelfabrieken, in ons land, was pas na 10 jaar de overschakeling voltooid). In het laatste jaar (1975) was het resterend aantal melkveehouders van de Zevenaarse zuivelfabriek in goed overleg overgestapt op deze moderne wijze van opslag en bewaring van melk. Een 30 tal kleine melkleveranciers (ca. 3% van de melkaanvoer) was al met melken gestopt en hadden via sanering of overschakeling op vetweiden zelf een oplossing gezocht voor het al of niet voortzetten van hun bedrijf. Een groot

deel van de kleine melkleveranciers was al eerder tot de conclusie gekomen, dat voor hen de overschakeling naar de koeltanks, qua bedrijfsomvang, niet goed mogelijk was en hadden daarom al in een eerder stadium afgehaakt. Tijdens de invoering van de rijdende melkontvangst was veel werk verzet, omdat naast het plaatsen van een koeltank op de boerderij ook andere zaken aan de orde kwamen, onder andere; een bewaarlokaal, melkapparatuur, doorloopmelkstallen en niet te vergeten de bouw van nieuwe stallen.

Hier volgt nog een overzicht van het verloop van de invoering van de koeltank op de boerderijen in het melkleveringsgebied van de zuivelfabriek "De Liemers" te Zevenaar.

In 1971 was 25,0 % van de betreffende boerderijen al voorzien van een koeltank; in

1972 - 31,7 %;

1973 - 42,7 %;

1974 - 61,3 %;

1975 - 84,7 %

1976 - 100,0 %.

Melkveehouderij een gezinsbedrijf.

Ondanks alle veranderingen die in de loop der tijd in de melkveehouderij zijn opgetreden, is het tot nu toe een wereld van gezinsbedrijven gebleven. Man en vrouw werken samen in het bedrijf. En de melkveehouders in de Liemers blijven streven naar vergroting van de melkproductie per koe. In dit verband kan ook de oprichting worden gezien, op 20 november 1948, van de vereniging die de naam draagt van: Coöperatieve Stierhouderij voor kunstmatige inseminatie bij rundvee "De Liemers" te Zevenaar. Het bestuur van deze coöperatie bestond in die tijd uit allemaal melkveehouders, behalve de secretaris - penningmeester dat was J. Veltman de directeur van de zuivelfabriek te Zevenaar. Als voorzitter fungeerde E.R.A. Bergervoet uit Babberich. De overige bestuursleden waren: G.H. Brouwer uit Angerlo, D.N. Ederveen uit Westervoort (Plei), A.H. Giesen uit Didam (fatelaar), H.H. Jeuken uit Pannerden, A.J. Reymer uit Zevenaar en C. Wijnker uit Herwen.

De coöperatie stelde zich ten doel de rundveestapel van haar leden te verbeteren en de onvruchtbaarheid van rundvee te bestrijden. Men trachtte dit streven te bereiken door het aanschaffen en stationeren van één of meer goede fokstieren, die uitsluitend werden gebruikt voor toepassing van de kunstmatige inseminatie.

BIJLAGEN.

De 234 melkveehouders in 1959: hun naam, melkbusnummer en woonplaats.

Het getal in de laatste kolom geeft het aantal stemmen aan, dat de melkveehouder heeft in de aandeelhoudersvergadering (1 stem is 4000 à 5000 liter melk).

Aaldering, A.J.	117	Paddestoel 5,	Zevenaar	1
Aaldering, Th.J.	75	Leuvensestraat 9,	Groessen	2
Aleven, A.	204	Stegeslag 2,	Zevenaar	7
Aleven, Th.F.	546	Giesbeeksestraat 1,	Duiven	6
Alst, A.H. van	201	Leuffensedijk 4,	Zevenaar	5
Alst, G.J. van	95	Slenterweg 19,	Zevenaar	3
Baars, J.A.	263	Kleine Matenweg 5,	Zevenaar	1
Berdtzen, A.H.	220	Oud Zevenaarseweg 58,	Zevenaar	7
Berendsen, H.B.C.	160	Oud Zevenaarsedijk 2,	Zevenaar	15
Bemdsen, H.A.	444	Pannerdenseweg 1,	Zevenaar	5
Bemdsen, J.H.	589	Oldenhoek 1,	Groessen	9
Bemdsen, J.M.	433	Hunneveldweg 4,	Zevenaar	2
Bemdsen, L.J.	278	Hoefestraat 2,	Zevenaar	3
Bemtzen, J.C.	365	Zonegge10,	Zevenaar	8
Bemtzen, S.C.	364	Zonegge 3,	Zevenaar	6
Bemtzen, Th.C.	114	Kamphuizerweg 5,	Babberich	3
Bethray, G.L. van	366	Kamerstraat 8,	Groessen	10
Bethray, P.A. van	42	Dorpstraat 9,	Babberich	1
Bodde, H.E.	144	Doesburgseweg 30,	Zevenaar	4
Bodde, H.J.	428	Oud Zevenaarseweg 60,	Zevenaar	1
Bodde, Th.J.	559	Ploenstraat 3,	Duiven	1
Boesing, W.J.	355	Oud Zevenaarseweg 50,	Zevenaar	4
Bolder, R.H.	393	Ooysebrug 3,	Groessen	2
Booltink, J.M.	130	Beekseweg 13,	Babberich	10
Bouwman, W.M.	614	Bergsehoofd 4,	Pannerden	10
Braam, H.B.	330	Methen 10,	Zevenaar	9
Brands, P.B.Th.	212	Lentemorgen 4,	Zevenaar	6
Brinkhoff, W.	167	Amhemseweg 94,	Zevenaar	12
Brouwer, Jac.	562	Plaksestraat 10,	Duiven	4
Bruns, G.Th.A.	209	Doesburgseweg 73,	Zevenaar	4
Buiting, B.	337	Kloosterpad 1,	Babberich	1
Buiting, W.	32	Beekseweg 9,	Babberich	1
Bus, A.H.W.	208	Slenterweg 16,	Zevenaar	20
Degen, G.S.	154	Babberichseweg 30,	Zevenaar	2
Derksen, B.J.	72	De Aa 15,	Groessen	1
Derksen, E.H.	183	Stegeslag 14,	Zevenaar	4
Derksen, W.	516	Dorpstraat 24,	Groessen	1
Ditshuizen, P. van	7	Amhemseweg 85,	Zevenaar	4
Ditshuizen, Th.J. van	37	Lentemorgen 7,	Zevenaar	5

Dorresteyn, S.	135	Oude Steeg 4	Zevenaar	11
Dorsthorst, H.W. te	329	Groessenseweg 7	Zevenaar	15
Dorsthorst, P.G. te	195	Molenpad 3	Zevenaar	1
Dukkerhof, H.L.	326	Babberichseweg 71	Babberich	1
Elfring, A.F.	307	Sleeg 12	Babberich	3
Elfrink, G.H.W.	440	Rijswijksestraat 2	Groessen	5
Elfrink, G.L.	33	Beekseweg 6	Babberich	2
Elfrink, H.B.	198	Rijswijksestraat 1	Groessen	20
Elfrink, J.E.A.	143	Doesburgseweg 42	Zevenaar	2
Elfrink, J.W.	192	Babberichseweg 72	Babberich	1
Elfrink, J.W.	374	Heilige Huisjes 24	Zevenaar	4
Elfrink, W.P.	131	Arnhemseweg 83	Zevenaar	20
Elshof, P.Th.	97	Akkerweg 9	Zevenaar	1
Evers, E.J.	371	Leuffensedijk 2	Zevenaar	8
Florissen, J.Th.	255	Helhoek 4	Groessen	2
Fontein, J.W.	59	Methen 3	Zevenaar	1
Gal, A.H.	550	Broekstraat 1	Duiven	5
Gepkus, J.H.'	123	Aerdtsseweg 83	Babberich	3
Geritsen, A.A.	50	Molenstraat 68	Zevenaar	8
Geritsen, W.A.	271	Doesburgseweg 80	Zevenaar	6
Giesen, A.J.	468	Pannerdenseweg 12	Zevenaar	2
Giesen, F.J.		Rusthof, Cothen 40 (U)		40
Godschalk, A.G.	435	Molenpad 1	Zevenaar	8
Godschalk, A.H.	505	Leuvensestraat 52	Groessen	1
Godschalk, H.A.	279	Hoevestraat 4	Zevenaar	3
Godschalk, W.J.	112	Steenheuvel 4	Zevenaar	2
Goris, J.W.S.	184	Methen 4	Zevenaar	20
Grob, A.H.	94	Slenterweg 35	Zevenaar	12
Grob, J.M.H.	81	Gelderse Waard 2	Zevenaar	7
Hal, J.W. van	231	Stegeslag 4	Zevenaar	3
Hal, W.J. van	434	Hunneveldweg 6	Zevenaar	3
Hamminck, H.G.	136	Oude Steeg 6	Zevenaar	10
Harmsen, J.W.	133	Ooysedijk 4	Zevenaar	1
Harmsen, W.M.	313	Pannerdenseweg 9	Zevenaar	3
Heijnevan, A.J.	165	Babberichseweg 14	Zevenaar	2
Heijting, C.		Markt 4	Zevenaar	2
Heijting, H.W.	132	Markt 4	Zevenaar	2
Helmes, Th.J.	442	Achtergaardsestraat 23	Groessen	2
Hendriks, Th.J.	200	Achtergaardsestraat 14	Groessen	2
Hendriksen, J.A.	156	Didamseweg 38	Zevenaar	8
Hendriksen, J.H.	248	Zuiderlaan 53	Zevenaar	7
Hendriksen, Th.H.	296	Ooyselandweg 9	Zevenaar	1
Hermesen, H.J.	47	Leuvensestraat 29	Groessen	20
Hermesen, Th.J.M.	49	De Aa 1	Groessen	4
Holland, W.G.	84	Rosandeweg 10	Zevenaar	3

Hoof, A.	529	Zwanenweg 2	Babberich	1
Hoogveld, A.H.A.	221	Helhoek 30	Groessen	4
Hooyman, H.A.J.	613	Bergse Hoofd	Pannerden	10
Jansen, B.	139	Doesburgseweg 72	Zevenaar	45
Jansen, C.A.	233	Doesburgseweg 65	Zevenaar	3
Jansen, Chr.	485	Zuiderlaan 55	Zevenaar	4
Jansen, H.J.	250	Doesburgseweg 79	Zevenaar	4
Jansen, J.G.	228	Doesburgseweg 59	Zevenaar	4
Jansen, J.S.	90	Slenterweg 30	Zevenaar	3
Jansen, J.Th.	258	Schievestraat 65	Zevenaar	6
Jansen, J.Th.	389	Kampakkersweg 9	Zevenaar	2
Jansen, N.W.H.	105	Molenstraat 68	Zevenaar	1
Jeurissen, W.J.	214	Pannerdenseweg 22	Zevenaar	5
Jonker, J.	2	Lentemorgen 1	Zevenaar	6
Joosten, H.B.Th.	162	Doesburgseweg 6	Zevenaar	10
Kampes, A.W.	270	Kerkstraat 2	Duiven	1
Katgert, A.	55	De Aa 6	Groessen	1
Keulen, B.A. van	282	Pannerdenseweg 3	Zevenaar	2
Keulen, J.C. van	543	Lijkweg 18	Groessen	1
Keulen, Th.H. van	543	Lijkweg 18	Groessen	1
Kleinpenning, E.R.	305	Bemweg 31	Zevenaar	2
Kleinpenning, H.Th.	310	Oud Zevenaarseweg 11	Zevenaar	2
Koenders, A.M.	453	Heilige Huisjes 3	Zevenaar	2
Koenders, J.R.	217	Babberichseweg 45	Zevenaar	1
Kok, J.W.	487	Woerdstraat 31	Duiven	2
Konink, A.Th. van de	124	Oud Zevenaarsedijk 3	Zevenaar	2
Koster, W.Th.	241	Babberichseweg 74	Babberich	2
Kruis, J.B.	213	De Aa 2	Groessen	1
Kruitwagen, B.J.	181	Sleeg 34	Babberich	2
Kruitwagen, H.L.	340	Eltenseweg 6	Babberich	3
Leenders, J.A.	113	Aerdtsseweg 77	Babberich	2
Leer, J. de	570	Droostraat 17	Duiven	3
Lemm, Th.W.	363	Groessenseweg 15	Zevenaar	15
Lether, Chr.R.	193	Leuffenseweg 2	Zevenaar	8
Lubbers, A.	122	Kamphuizerweg 1	Babberich	4
Lubbers, S.	287	Kamphuizerweg 3	Zevenaar	4
Lucassen, G.W.	587	Oldenhoek 3	Groessen	8
Lucassen, H.Th.W.	297	Zandweg 4	Groessen	2
Luiking, B.	189	Slenterweg 3	Zevenaar	1
Massop, G.J.	80	Methen 12	Zevenaar	5
Meister, H.B.	547	Lage Aalburgerweg 2	Duiven	1
Melgers, J.B.	267	Slenterweg 11	Zevenaar	12
Nas, G.J.	235	Steenheuvel 19	Zevenaar	3
Nass, J.L.	172	Kloosterpad 13	Babberich	2
Nieuwenhuis, Th.S.	461	Dijkweg 25	Zevenaar	7

Nijssen, F.	555	Woerdstraat 13	Duiven	4
Nispen, H.R.R.L. van, jht	8	Huize Sevenaer	Zevenaar	20
Nispen, L.J.M.A. van, jhr	8	Huize Sevenaer	Zevenaar	20
Onna, H.J.A. van	67	Leuversedijk 3	Groessen	2
Peer, J.A.	349	Methen 1	Zevenaar	2
Peeters, H.J.	85	Rosandeweg 8	Zevenaar	3
Peters, J.H.C.	62	De Aa 23	Groessen	2
Peters, P.W.H.	53	H. Landsestraat 6	Groessen	8
Pijnappel, H.	341	Babberichseweg 33	Zevenaar	3
Polman, J.A.M.	427	Slenterweg 20	Zevenaar	2
Polman, J.F.	413	Leuvensestraat 48	Groessen	1
Polman, Th.M.E.	288	Doesburgseweg 27	Zevenaar	2
Pruijs, C.Th.M.		Babberichseweg 88	Babberich.	3
Reijmer, A.J.	137	Kleine Matenweg 3	Zevenaar	15
Reijmer, H.G.J.	242	Babberichseweg 85	Babberich	2
Reijmer, H.P.		Kleine Matenweg 2	Zevenaar	2
Reijmer, J.H.	44	Roodwilligenstraat 3	Zevenaar	5
Reijmer, J.H.Th.	426	Babberichseweg 80	Babberich	2
Reijmer, P.B.	551	Broekstraat 2	Duiven	3
Reijmer, P.J.	18	Methen 2	Zevenaar	4
Reijmer, P.J.	280	Kleine Matenweg 2	Zevenaar	2
Reijmer, R.W.	481	Dorpstraat 76	Babberich	2
Reijmer, Th.W.	134	Kleine Matenweg 4	Zevenaar	10
Reijmer, Th.W.		Kleine Matenweg 6	Zevenaar	4
Reijnders, Th.W.	293	De Aa 11	Groessen	1
Reuling, W.B.	22	Didamseweg 63	Zevenaar	8
Rieswijk, Th.R.	206	Bemweg 27	Zevenaar	2
Roelofs, G.B.	542	De Droo 4	Duiven	1
Roelofsen, Th.B.	447	Schievestraat 51	Zevenaar	4
Roelofsen, Th.H.	303	Amhemseweg 90	Zevenaar	10
Roes, G.J.	164	Oude Steeg 12	Zevenaar	5
Ross, H.	46	Babberichseweg 43	Zevenaar	2
Ruiter, H.E. de	4	Leuvensestraat 25	Groessen	2
Ruiter, J.A. de	332	Heilige Huisjes	Zevenaar	3
Ruiter, J.A. de	20	Leuvensestraat 35	Groessen	2
Rutten, J.A.	601	Oldenhoek 11	Groessen	2
Schaik, B. van	203	Leuffensedijk 6	Zevenaar	5
Schennink, B.H.M.	48	Hengelder 4	Zevenaar	10
Schennink, J.W.	1	Hengelder 1	Zevenaar	22
Schuurman, A.H.	163	Delweg 26	Zevenaar	4
Schuurman, P.J.	179	Doesburgseweg 63	Zevenaar	8
Smits, G.Th.H.	15	Weemstraat 5	Groessen	1
Smits, H.A.	290	Zandweg 1	Groessen	2
Snik, Gebr.	358	Zonegge 1	Zevenaar	6
Spana, H.A.	357	Zandweg 5	Groessen	1

Spaan, Th.H.	564	Lombokstraat 2	Duiven	2
Stam, H.J.	52	Kamerstraat 15	Groessen	6
Staring, G.H.	376	Slenterweg 13	Zevenaar	2
Staring, H.F.	79	Heilige Huisjes 7	Zevenaar	3
Staring, P.W.J.	553	Droostraat 18	Duiven	5
Staring, Th.A.	262	Heilige Huisjes 26	Zevenaar	3
Staring, W.G.J.	576	De Droo 6	Duiven	1
Steentjes, B.A.	545	Zesroedenstraat 2	Duiven	7
Stender, B.J.	275	Slenterweg 9	Zevenaar	2
Stinesen, B.H.	297	Zandweg 4	Groessen	2
Stokman, F.W.J.	388	Leuffenseweg 3	Zevenaar	3
Stokman, J.	294	Leuvensestraat 33	Groessen	2
Stokman, J.H.	245	Leuvensestraat 58	Groessen	4
Swaay, J.H.Th. van	197	Zuiderlaan 46	Zevenaar	3
Sweers, A. B.	194	Griëtsestraat 14	Zevenaar	6
Terbonsen, W.J.	157	Sleeg 2	Babberich	4
Teunissen, J.A.J.	99	Slenterweg 33	Zevenaar	1
Thus, Th.A.	205	Pannerdenseweg 26	Zevenaar	1
Tiemessen, A.	177	Beekseweg 17	Babberich	1
Tiemessen, J.H.	309	Sleeg 35	Babberich	10
Tiemessen, Th.	439	Zonegge 12	Zevenaar	7
Tiemessen, W.	618	Hoge Bongerdweg 9	Zevenaar	5
Tomassen, G.W.	120	Hoge Bongerdweg 11	Zevenaar	4
Tomassen, J.G.	86	Hoge Bongerdweg 8	Zevenaar	3
Tomassen, W.A.	73	Rosandeweg 4	Zevenaar	8
Uenk, H.	19	Gelderse Waard H 1	Zevenaar	16
Uffing, A.E.	174	Engveldweg 12	Zevenaar	2
Uffing, Th.F.S.	292	Kamerstraat 3	Groessen	4
Uum, H.Th.G. van	265	Delweg 2	Zevenaar	6
Uum, Th.A. van	39	Bemweg 1	Zevenaar	1
Uum, Th.W. van	286	Oud Zevenaarseweg 17	Zevenaar	26
Uum, W.G. van	153	Doesburgseweg 53	Zevenaar	5
Velden, J.M. van de	70	De Aa 19	Groessen	2
Velden, M.J. van de	51	De Aa 8	Groessen	2
Verhoeven, Th.M.	25	Babberichseweg 53	Babberich	3
Verweijen, A.G.	60	Helhoek 13	Groessen	4
Visser, A.J.	178	H. Landsestraat 7	Groessen	4
Visser, B.	145	Hunneveldweg 2	Zevenaar	1
Visser, Th.J.	14	Didamseweg 44	Zevenaar	7
Vister, M.A.	306	Babberichseweg 68	Babberich	4
Vuulink, Gebr.	548	Jochemstraat 2	Duiven	6
Weenink, H.A.	361	Pannerdenseweg 16	Zevenaar	6
Weenink, W. (zoon)	361	Pannerdenseweg 16	Zevenaar	12
Weenink, W.M.M.	319	Poelwijkerlaan 14	Zevenaar	12
Welman, H.J.	375	Stegeslag 12	Zevenaar	2

Welman, W.H.	11	Hoge Bongerdweg 10	Zevenaar	3
Wenting, H.C.	111	Oud Zevenaarsedijk 9	Zevenaar	4
Wiel, G.H. ter	243	Slenterweg 17	Zevenaar	4
Wijers, G.H.P.	273	Pannerdenseweg 20	Zevenaar	12
Wijers, W.G.	185	Stegeslag 6	Zevenaar	8
Willemsen, B.W.	333	Paddestoel 4	Zevenaar	3
Willemsen, W.H.	17	Doesburgseweg 78	Zevenaar	8
Witjes, B.W.	441	Slentervveg 31	Zevenaar	2
Witjes, H.	432	Rosandeweg 1	Zevenaar	2
Zuilen, J.H. van	402	De Aa 5	Groessen	1
Zweers, A.Th.	166	Doesburgseweg 61	Zevenaar	2
Zweers, H.G.	190	Ooijsedijk 8	Zevenaar	2
Zweers, L.M.	283	Pannerdenseweg 24	Zevenaar	5
Zweers, Th.	166	Doesburgseweg 61	Zevenaar	2
Zweers, W.Th.	314	H. Landsestraat 17	Zevenaar	10

BIJLAGEN.**Het personeel van de zuivelfabriek 1945 -1992.**

Alst, H.W.A. van	kaasmaker
Anbergen, Henk	chef zuivelfabriek
Anbergen, J.H.	technisch directeur
Arends, Bemard	kaasmaker, papkoker
Artz, Peter	kaasmaker
Bakker	kaasmaker
Baltjes, J.H.	stagiair
Banning, Roos	kantoor
Banning, Truus	inpak en verzorging kaas
Berendsen, J.	kaasmaker
Bisseling, W.	kaasmaker
Bloemberg	centrifugist
Boelens	assistent directeur
Brandsma, M.C.	administratief directeur
Breukers, Jan	kaaspakhuis
Brinkhoff, Corry	kantoor
Burgers, Jan	melkontvangst
Cuypers, L.J.L.	directeur
Dalstra	kaasmaker
Ditshuizen, Betsie van	kantoor
Duits, Jos	plv. chef kaasmakerij
Dukkerhof, J.H.A.	botermaker
Eikelkamp, Herman	diepvriesafdeling
Engelberting, Jan	chef kaasmaker
Geertsma, J.C.	wnd. directeur
Gol, Roelof	botermaker
Gubbels, Willie	centrifugist
Hakvoort, Hent	kaaspakhuis
Hetterscheid	kaasmakerij
Hoefman, Evert	centrifugist
Huiskes, Jo	zuivelbereider
Jansen, André	kaaspakhuis
Jonker, J.	kaasmaker
Keultjes, H.B.	boekhouder
Kruis, Bernard	kaasmaker
Loman, H.	kaasmaker
Loon, A.W.van	bedrijfsleider
Lubbers, Ria	kantoor
Molenaar, Piet	kaasmaker
Moorman, Teed	kaaspakhuis
Mulder, Jans	melkontvangst, centrifugist
Nass, C.	boekhoudster
Peters	mefkmonstememer

Peters, Gerrit	kaasmaker
Reus, Bemard de	melkontvangst, kaasmakerij
Reus, Everhard de	chauffeur, machinist
Rikken, Bemard	kaasmakerij en schetser
Roelofsen, Th.	diepvriesafdeling
Ruks, Gerrit	kaaspakhuis, kaas poetsen en inpakken
Sanderink	assistent directeur
Scheij, A.	beheerder Beheersinstituut
Seumeren, Tineke van	kantoor
Slageren, R, van	directeur
Snik, Dinie	kantoor
Sorgdrager	zuiveltechnicus van Producent
Spaan, H.	machinist
Stevens	kaasmaker
Turling, Willie	kantoor
Uffing	melkmonsternemer
Veer, lebel van de	kaasmaker
Veer, Piet de	koeschetser, melk- en veevoederadviseur
Vegt, R. van de	assistent chef
Veltman, J.	directeur
Veltman, Theo	assistent directeur
Vierwind, Willem	kaasmakerij
Visser, Fr.	kaasmakerij
Wenting, Harry	kaasmaker
Willemsen, Toon	kaasmaker
Witjes, Bart	botermaker
Zeldenrust	kruidenkaasmaker
Zimmeren, Tineke van	kantoor
Zwaga, J.	assistent directeur
Zweerde, Jaap van de	kaasmakerij

Aantekening voor elders Bron: <http://home.hetnet.nl/~g.kouwenberg/Hoofdstuk%205.htm>

Botterfebriekskes

Voor 1900 waren er al kleine botterfebriekskes (boterfabriekjes). In Wamel „Gelria”, In Boven-Leeuwen „De Ster” en in Beneden-Leeuwen „De Zon “ en „De Hoop”. De melk werd met de hondenkar, voornamelijk door „vrouwvolk” aangevoerd. Elke morgen was het karrenparade. Met het verdwijnen der hondenkarren werd deze taak overgenomen door melkrijders, die de melktuiten bij de boeren ophaalden.

De boter werd verkocht in kluiten van 5 kg., gewikkeld in wit linnen. In een met stro afgezette mand werden ze in Den Bosch op de botermijn verkocht.

Tielsche Courant 3 Januari 1898:

„ In Maas en Waal bestaan elf handkrachtboterfabriekjes. Er zal nu door den zuivelconsulent, den Heer Claterbosch, aan de directeuren en het personeel, aan de fabriekjes verbonden, eens per week een cursus worden geopend. Ze zal te Leeuwen, als het centrum zijnde, gegeven worden en zijn er 29 deelnemers. Het pleit wel voor den lust om te leeren en vooruit te willen, als men bedenkt dat de verst afwonenden 2 uur heen en 2 uur terug moeten loopen om den cursus te bezoeken.”

Zoals te lezen, werd Leeuwen als het centrum genoemd: dat begon er op te lijken. Later werd hier dan ook de landbouwschool gebouwd.

Het is ook niet verwonderlijk dat alle grote vergaderingen op landbouwgebied, N.C.B., Boerenleenbank enz., in Leeuwen werden en tot op de dag van vandaag, worden gehouden. Altijd in café G. van de Werdt. Van Dreumel tot Deest gezien lag en ligt Beneden-Leeuwen centraal.